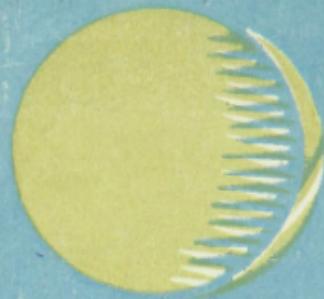

АЗ

16 721

М·МЭММЭДОВ

ИДЕАЛ
ГАРДАШЛАРЫ

МӘММӘД
МӘММӘДОВ

**ИДЕАЛ
ГАРДАШЛАРЫ**

АЗӘРБАЙЧАН
ДӘВЛӘТ
НӘШРИЙАТЫ
БАКЫ · 1967

Бу китаб XX əср ичтимаи-бәдии фикримизин тә-
рәггисинде мүстәсна рол ојнајан вә әдәби һәрәката
истигамәт верән ики сез баһадырынын—Чәлил Мәммәд-
гулузадә илә халг шири Мирзә Әләкбәр Сабириң „Мол-
ла Нәсрәддин“ журналы сәhiфәләринде јараныб. мең-
кәмләниш мүбариз мәсләк достлугуна һәср олунмуш-
дур. Мүәллиф бу достлугун дәрин тарихи қөкләрини,
әсас хүсусијәтләрини, рәнкарәнк бәдии ифадә вә тәзә-
һүр формаларыны илк мәнбәләр, тәзә тәдгигат мате-
риаллары әсасында кениш шәрһ етмишdir. Чәлил Мәм-
мәдгулузадә илә Сабир достлугунун јалныз аила, мән-
шәт достлугу дејил, мәһз дәрин мәзмунлу, јүксәк мәфи-
курәли әгида достлугу олдугуну, ингилаба, азадлыг
үгрунда мүбаризә идеалына хидмәт етдијини әјани
шәкиндә ачыб көстәрмишdir.

Мамедов Мамед Махмуд оглы

БРАТЬЯ ПО ИДЕАЛУ

(на азербайджанском языке)

Редактору Ф. Бајрамов. Рәссамы Ф. Гулијев.

Бадин редактору М. Гулијев. Техники редактору С. Миркишијева.
Корректорлары В. Ибраһимова, Л. Вәлијева

Лыгылмага верилмиш 11/IV-1967-чи ил. Чапа имзаланмыш
24 V-1967-чи ил. ФГ 12139. Кағыз форматы 70×108^{1/2}. Физики чап
вәраги 5.75. Шәрти ч. в. 7,88. Учот изэрш. вәраги 8. Сифариш № 184.
Тиражы 10000. Гијмети 27 гәп.

Азәрбајҹан Девлат Нәшријаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси № 4.

Азәрбајҹан ССР Назирлар Совети јаһында Матбуат Комитетинин
„Гизыл Шәрг“ матбәеси, Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 60.

1906-чы илин апрели иди. Тәзәчә нәшрә башламыш «Молла Нәсрәддин» журналынын нөvbәти нөмрәси чапа назырланырды. Елә бу вахт намә'lум бир оғлан идарәэ дахил олуб, өзу илә кәтириди кичик мәктубу редактора верди. Мәктубу ачыб охујан Чәлил Мәммәдгулузадәnin севинчинин һәddи-һүдүду јох иди. Илк нөмрәләрдә дәрч етдири мәнзүм сатирик парчаларла эсил «Молла Нәсрәддин» шайрини ахтаран бөjүк әдіб хошбәхтликдән өз арзусуна тез чатмыш, ахтардығы надир сатирик исте'дад саһибини вахтында тапмышды.

Бу шаир—Сабир иди, иштиракынын ilk күнүндән классик сатирилары илә «Молла Нәсрәддин»ин парлаг сәhiфәләrinи бәзәjәn халг нәгмәкары Мирзә Әләкбәр Сабир! Мәктуба әлавә едилмиш шे'р дә онун «Миллат нечә тараç олур олсун, нә ишим вар?!» мисрасы илә башланан мәшһүр сатирасы иди. Бу ше'ри Чәлил Мәммәдгулузадә өзүнүн руhаниләр әлеjинә јаздығы «Нијә мәни дөjүрсүнүз?» фелjetонунун алтында дәрч етмишди. Кәрүнүр, Сабир ше'ринин идея мәзмуну бөjүк әдібин мәрамы илә һәмаhәнк олдуғундан о, һәмин ше'ри өз фелjetонунун алтында дәрч етмәji мәгсәдә там мұвағиг сајмышдыр. Беләликлә, Чәлил Мәммәдгулузадәnin фелjetону илә Сабирин ше'ри истәр мәзмун, истәрсә идея истигамәти чәhәтдәn бир-биринин мәнтиги давамы кими

мејдана чыхмыш, һәр ики әсәрин ичтимаи-бәдии тә'сири даһа да гүввәтләнәрәк тамамланышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналының баш мүһәррири Чәлил Мәммәдгулузадә илә халг шаири Мирзә Эләкбәр Сабир Таһирзадә арасында илк гарышлыглы әдәби әлагә мәһз бу чүр јаранмыш, бу әлагәләр кетдикчә инкишаф едиб кенишләнмиш вә һәр ики сәнәткарын мөһкәм, иб-рәтамиз мәсләк достлугуна чеврилмишdir.

1

1905-чи илдә мүтләгијјәтә гарышы үмумхалг мүбари-зәсиндән горхуја дүшән чар һөкумәти 17 октjabр мани-фести илә халг күтләләринә «сез азадлығы, јығынчаг азадлығы, чәмијјәтләр вә иттифаглар тәшкил етмәк азад-лығы, шәхсијјәтин тохунулмазлығы»ны ёлан етди.¹ Бун-дан соңра Русијада олдуғу кими, өлкәнин учгарларында, о чүмләдән Азәрбајчанда да дөври мәтбуатын инкишафы үчүн мүәjjән шәрайт јаранды. Тәрәггипәрвәр халг зија-лылары фүрсәтдән дәрһал истифадә едиб, бир-биринн ардынча мұхтәлиф мәгсәд изләjән, мұхтәлиф мәсләк уг-рунда мүбаризә апаран онларча гәзет вә журналын нәш-ринә мүвәффәг олдулар. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, 1905—1912-чи илләри әнатә едән сәккиз ил әрзинде Азәрбајчан дилиндә 40-а жаһын гәзет вә журнал нәшр олунмушшур.

Азәрбајчанда сатирик мәтбуатын јаранмасы вә инки-шафы да мәһз һәмин дөврә тәсадүф едир. Ч. Мәммәдгу-

¹ Совет Иттифагы Коммунист партиясының тарихи, Бакы, 1960, сәh. 101.

лузадә вә Мирзэ Әләкбәр Сабир кими даһи сатирикло-рин јетишмәсіндә мүһум рол ојнајан 1905-чи ил ингилаби һадисәләри вә өлкә дахилиндәки гаты иртича, ejни заманда, сатирик мәтбуатын јаранмасына әлверишили шәраит һазырлады. Өлкәдә һөкм сүрән дини мөвھумат, «Шәрг истиббады вә Шәрг гаранлығы» (Ч. Мәммәдгулу-задә) да ичтимаи сатиранын инкишафының «сүр'әтләндирір», онун үчүн зәнкин вә әлван материал веририди.

Азәрбајҹан мәтбуатынын инкишафы тарихиндә бүтөв бир мәрһәлә олан «Молла Нәсрәддин» журналынын на-шири вә редактору Ч. Мәммәдгулузадә өз хатирәтләрин-дә сатирик мәтбуатымызын јаранмасыны шәртләндиреп амилләри чох јахши сәчијјәләндирмишdir. Әдib бу амилләр сырасында 1905-чи илин ингилаби-сијаси һади-сәләрини вә 17 октjabр манифестини хүсусилә геjd едирди. «Молла Нәсрәддин»и тәбиәтин өзү јаратмасы, зәма-нәнин өзү јаратмасы һаггындақы мәшhур тезисини шәрh едәркән бөյүк сатирик о дөврдә баш верән һадисәләри хатырлајараг соңralар јазырды:

«...Русија һекумәтинин башы гарышдыгча, азадлыг ахтаран миллиятләр вә һекумәтин завалыны арзу едән үнсүрләр гәфләтдә дејилдиләр. Бунлар чүмләси башла-рыны галхызыбы үсјана һазырлашырдылар. Әмәләләрин вә идарәләрин үмуми тә'тилләринин вә һекумәт мә'мур-ларына гаршы башланан сүи-гәсдин арасы кәсилмирди. Бу һал кетдикчә о гәдәр шиддәт еләди ки, Петербург һекумәти мәшhур «Он једди октjabр манифести»ни е'лан етмәjә мәчбур олду. Һәрчәнд бу манифест илә Русија тәб'әләринә нөв-нөв азадлыг эта олунурду, анчаг бу бош вә'дәләрә чамаатын о гәдәр дә е'тимады јох иди; нечә ки, арасындан бир аз ваҳт кечәндән соңra манифест мүрүр илә ләғв олду кетди вә чар истиббады јенә габагы кими өз дөвраныны сүрмәjә башлады.

Вә лакин бу арада, чох аз бир мүddәтин фасиләсінде

мәтбуат дүнjasында хејли бир нәфәс кенлиji өмәлә кәлди. Мин дөггүз jүз алтынчы илин радәләриндә, јадымда-дыр, hәр бир кәс hәр нә кејфидир јазмаға вә нәшр елә-мәjә башлады...»¹

Ч. Мәммәдгулузадә даһа сонра өз сөзүнә давам едә-рәк дејир: «Вагиән дамын үстүндә палтар сәрән бир кәндли өврәтинин дам үстүндә бурну кичишиб асгырмаг илә ханын зијарәт мұсафирәтиндән кери гајытмағына мәкәр күлмәмәкми олар?! Жаҳуд, рәхти-хабда узаныб көзләрини ахыда-ахыда додаглары илә дуа вирд едән бир хәстәниң намаз гылмағы мәкәр күлүнч дејил?! Вә белә күлүнч бир заманда, белә гули-бијабаны бир инсанларын тарихини јазмаг үчүн, әһвал вә әтварыны тәсвир етмәк үчүн мәкәр «Молла Нәсрәddин»ин јаранмағы тәбии дејил?!»

«Молла Нәсрәddин» журналынын мејдана кәлмәси һаггында бөјүк әдибин дедији бу сөзләр тәкчә «Молла Нәсрәddин»ин јарандығы тарихи шәраитин изаһы илә мәһдудлашмајыб, ejni заманда, үмумијјәтлә Азәрбајҹан сатирик мәтбуатынын јаранмасыны шәртләндирән амилләри ајдыналашдырмаг нәгтеji-нәзәриндән мүһүм әһәмиј-јәтә маликдир. Бурада сатирик мәтбуатымызын мөвзү дәнрәси вә тәнгид hәдәфләри, сатирик күлүшүн мәзмуну вә идея истигамәти чох дөгрү мүһәжжәләшdirilmishiшdir.

«Молла Нәсрәddин» журналы мејдана кәлдикдән сонра Азәрбајҹан ичтимаи вә бәдии фикри өзүнүн jени ин-кишаф мәрһәләсина дахил олду. Гыса фасиләләрлә тәхминән ијирми беш ил давам едән, мәтбуат, әдәбијјат вә үмуми мәдәнијјәтимизин инкишафы тарихиндә мүстәсна рол ојнајан «Молла Нәсрәddин»ин (1906—1931) нәшри илә Азәрбајҹан сатирик журналистика мәктәбинин әса-

¹ Ч. Мәммәдгулузадә. Драм вә нәср әсәrlәри, Бакы, 1958, с. 717.

сы гојулду. «Бәһлүл» (1907), «Зәнбур» (1909—1910), «Ары» (1910—1911), «Қәлниjjәт» (1912—1913), «Мәзәли» (1914 — 1915), «Тути» (1914 — 1917), «Бабаи-Әмир» (1915—1916) вә саир кими мәзһәкә журналлары мәһз бу мәктәбә мәнсуб олан, «Молла Нәсрәддин»ин билаваситә тә'сири алтында мејдана кәлән, онун сатирик құлұшұн-дән өjrәнән, ән'әнәләрини давам етдиrән мәтбуат орган-лары иди. Доғрудур, нә әнатә етдири мөвзу даирәсинин кенишилиji, нә дә ичтимаи сатирасының қәssинлиji нөг-теji-нәzәриндәn бу журналларын һеч бири «Молла Нәсрәддин» сәвиijәsinә jүксәлә билмәмишdir. Онлар даһа чох жуморист характер дашымыш вә нисбәтән гыса мүд-дәт давам етдиkдәn соңра бағланмышдыр. Бә'зи мәһду-дijjәтләrinә бахмајараг, мүтәrәгги, ингилаби идеалла-рының һәjата кечдијини көруb севинмәk сәадәti сатира журналларындан жалныz биринә—«Молла Нәсрәддин»ә нәсиб олмушдур.

«Молла Нәсрәддин» журналы Азәрбајҹан сатирик мәтбуатынын инкишафына құчлу тәкан вердији кими, са-тирик исте'дадларын жетишмәси ишиндә, онларын жара-дычылығына вә дүнjaкәрушұнә истигамәт вермәк ишиндә дә мүһум рол оjnады. Жарадычылыг симасыны мүәjжән-ләшdirмәkдә чәтинлик чәкән, көhnә үслубда жазылмыш лирик-ашиганә гәзәл чәрчиwәsindәn кәнара чыха билмә-жәn онларча шаир вә жазычы үчүн «Молла Нәсрәддин» ибрәтамиз нүмунә олду.

Журналын садә, анлашыглы дили, аждын, сәлис ифа-дә тәрзи вә мә'налы құлұшу бу чәhәтдәn даһа бөjүк, тарихи иш көрмүшdүр. Узун илләр моллахана вә мәдрә-сәләрдә дәрс охујуб баш сындырандан соңра белә элинә гәlәm алмаға, үрәjиндәn кечәnlәri жазмаға чәsarәt ет-мәjәn тәrәggipәrvәr зијалылар үчүн «Молла Нәсрәддин» түdrәtli әjани васитә, парлаг сәnәt мәktәbi ролуну оj-

намышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә бу мәсәләдән бәһс едәркән дејәр: «Чәми бу гисим «кәмчүр'әт» савадлыларымыза «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси бир нүмүнә вә бәлкә бир дәлил вә рәһнүма олду. Паһо! Беләдәми јазармышлар?! Бу ки, асан иш имиш! Белә мән дә ки, јаза биләрмишәм! Вә јаздылар да...»

«Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри илә јарадычылыг симасы мүәјјәнләшән, гәзәлчиликдән узаглашыб ичтимаи-ингилаби сатираја кечән шаирләрдән бири вә бәлкә дә биринчиси Мирзә Эләкбәр Сабир олмушдур.

Илк мәтбу әсәри «Шәрги-Рус» гәзетиндә (1903—1905) чыхан М. Э. Сабириң истәр поетик јарадычылығы, истәрсә публисист фәалийјәти 1905-чи илдән сонра дөври мәтбуатын инкишафы илә әлагәдар олараг көрүнмәмиш сүр'әтлә кенишләнді, зәнкүн тематика, мүтәрәгги мәзмун вә идея истигамәти, ингилаби пафос кәсб етди. Бу вахтдан е'тибарән бөյүк шаир бир тәрәфдән «Молла Нәсрәддин» (1906—1911), «Бәһлүл» (1907), «Зәнбур» (1909—1910) журналларында өзүнүн классик сатирапарыны, «Һәгигәт» (1909—1910), «Күнәш» (1910—1911), «Jени һәгигәт» (1911) гәзетләrinдә кәскин тазијанәләрини чап етдирир, дикәр тәрәфдән дә «Һәјат» (1905—1906), «Иршад» (1905—1908), «Тазә һәјат» (1907—1908) гәзетләринин сәһифәләриндә әдәби-тәнгиди вә публисист әсәрләри, ичтимаи-сијаси мәзмунлу шे'рләри илә мүнтәзәм олараг чыхыш етмәjә башлајыр.

Илк гәләм тәчрүбәләри кечән әсрин ахырларына анд оlsa да, Сабириң бөйүк халг шаири, ингилабчы сатирик кими јарадычылығы 1905-чи илдән сонра, хүсусән «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри илә формалашмыштыр. Доғрудур, Сабир бир сыра ичтимаи-сијаси мәзмунлу әсәрләрини, о чүмләдән охучуларын. «Бејнәлмиләл» аны илә таныдылығы, сијаси лириканын көзәл нүмүнәси сәймәни «Мүсәлман вә ермәни вәтәндешларымызы» ше-

рини һәлә «Молла Нәсрәддин»ин нәшриндән әvvәl јазмыш вә гәзетләрдә чап етдиришишdir.¹ Лакин Сабирин мүбәриз, дөјүшкән бир шаир кими әсил шөһрати мәһз «Молла Нәсрәддин» илә бағлыдыры.

«Молла Нәсрәддин» дөврү заман е'тибарилә Сабир ярадычылығының чәми беш илини (апрел 1906—март 1911) әнатә етсә да, бу аз мүддәтдә Сабир бир сатирик олараг тәкчә өз вәтәниндә дејил, онун сәрһәдләриндән چох-чох узагларда белә танынды. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналындакы фәалийјәтини диггәтлә вә ардычыл изләjәндә онун гејри-ади сатирик исте'дад саһиби олдуғу аjdынлашыр. Сабир зәнкин вә рәнкарәнк поетик ирсии санки бир нәфәсә, бешчә илин әрзиндә јазыб-яратмыш, бу гыса мүддәтдә шे'р, сәнэт аләминдә бир күнәш кими парламышдыры.

Бу, бир тәрәфдән шаирин надир сатирик исте'дады, әдәби-ичтимай мүһит вә тәрбијәси илә әлагәдар идисә, дикәр тәрәфдән дә зәманәнин, империализм дөврүнүн бириńчи халг ингилабы вә ондан сонракы ағыр иртича илләриндә баш верән ингилаби-сијаси һадисәләрин Сабир ярадычылығына күчлү тә'сири илә бағлы иди².

Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында, һәр шејдән әvvәl, гудрәтли ингилаби сатира мәктәби јаратды вә бунунла да Әзәрбајҹан ше'ринин инкишафы тарихиндә јени вә парлаг бир сәһифә ачды. Бу ҹәhәтдән о, әдәбийјатымыза мисилсиз бир шаир вә ән бөյүк новатор кими дахил олмушдур. Дүздүр, Сабирә гәдәркى истәр јазылы, истәрсә шифаһи халг поэзијамызда да сатира үнсүрләrinә, тәнгид нотларына тәсадүф едирик. Гәдим тарихә малик зәнкин халг ярадычылығы нүмүнәләриндә олдуғу кими,

1 «Шәрги-Рус» гәзети, 27 июн 1903, № 37; «Һәјат» газети, 1 июн 1905, № 19; 10 феврал 1906, № 33 вә с.

2 Мирзә Ибраһимов. Бөйүк шаиримиз Сабир, Бакы, 1962.

Шәргдә лириканын, гәзәлии әвәзсиз устасы сајылан Фүзули җарадычылығында да, ашиганә гошмалар мүәллифи кими танынан Вагиф шे'риндә дә сатирик вә јумористик мотивләр тапмаг мүмкүндүр. Азәрбајҹан классик поэзијасында нәзәрә чарпан һәмин мотивләр XIX әср реалистләrinin җарадычылығында да парлаг тәшәккүл тапды. Гасымбәј Закир вә Сеид Эзим Ширвани симасында өзүнүн ән җахши варисләрини мејдана чыхарды. Классик поэзијамызда әсасен үңсүр шәклиндә мөвчуд олан сатира ән'әнәләри Г. Закир вә С. Э. Ширвани тәрәфиндән мүстәгил әдәби чәрәјана—тәнгиди-сатирик ше'р чәрәјанына чеврилмишdir. Онлар Азәрбајҹан поэзијасыны ичтимай варлыға, һәјат һәгигәтләrinә даһа да яхынлашдырааг һәмин ше'рин парлаг нұмунәләрини яратдылар.

М. Э. Сабир сатирасы мәһз бу зәнкин әдәби ән'әнәләр үзәриндә јүксәлмишdir. Сөз юх, Сабир әдәби ән'әнәләрин әсири олуб галмамышды. Экәр галсајды, әсил халг шаири, бөյүк шаир-вәтәндаш олмазды. Сабир әдәбийјатымызда илк дәфә олараг ше'рин мөвзу даирәсини, ичтимай фикир чәрчивәсини көрүнмәмиш дәрәчәдә кенишләндирди, ону һәјат һәгигәтинә, ичтимай варлыға, халгын мүбаризәсинә даһа да яхынлашдырыды. Јени, реалист вә ингилаби-сатирик ше'rimizин инкишафы тарихиндә Сабир гәдәр мүһүм иш көрән, бөյүк хидмәти олан икинчи бир шаирин адыйы чәкмәк чәтиндир. Бәдии әсәри, поэзијаны зәһмәткеш инсанын мадди вә мә'нәви еһтиячларынын, арзу вә истәјинин, дәрд вә әләминин, азад вә хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәсинин тәрчүманына, айнасына чевирмәк ишиндә Сабириң әдәбийјатымыза көстәрдији хидмәтләри мисилсизdir.

Классик ше'rimizdәki сатира ән'әнәләрини инкишаф стдириб кенишләндирән Сабир, ejni заманда, сатираја ингилаби мәзмун ашылајараг ону јүксәк мәрһәләjә гал-

дырды вә беләликлә, поэзијамызда јени бир мәктәб—и н-гилаби-сатирик ше'р мәктәби јаратды. Эли Нэмми, Элигулу Гәмкүсар, Мирзәли Мө'чүз, Мәммәд Сәид Ордубади, Бајрамәли Аббасзадә Ыннамал вә бир сыра башгалары мәһз бу мәктәбә—Сабир әдәби мәктәбинә мәңсүб олан көркәмли сатирик шаирләр идиләр. Бу да унудулмамалыдыр ки, Сабир әдәби мәктәбинә мәңсүб олан һәмин шаирләрин поетик јарадычылығы да мәһз «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә, яхуд онун ән'әнәләри илә билаваситә бағлы олан дикәр сатирик мәтбуат органларында формалашышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри илә Сабир исте'дадыны истигамәтләндирән мұнасиб мәтбуат органынын мејдана кәлмәси тарихинә даир бу бир нечә гејдлә кифајәтләниб, әсас мәсәләјә—Сабир илә «Молла Нәсрәддин» арасындакы рәнкарәнк әдәби әлагәләрин шәрһине кечирик.

Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы сабиршұнасынын чәтин вә демәк олар, ишләнмәмиш мөвзуларындан биридир. Мөвзунун чәтинлиji ондадыр ки, әvvәлән, шаирин зәнкин әдәби ирсинин, хұсусән сатиralарынын бөյүк эксәрийјәти илк дәфә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә дәрч едилмиш, бу журналын васитәсилә бөйүк бир әразидә јајылараг кениш охучу күтләләринин малы олмуш-дур. Бу мә'нада Сабир јарадычылығындан данышмаг. онун сатиralарынын, тазијанәләринин идеја мәзмунундан, тәнгид һәдәфләриндән сөһбәт ачмаг долајысы илә Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы мөвзусундан бәнс етмәк демәкдир. Индијә гәдәр Сабир јарадычылығына һәср олунмуш мәгалә вә китабларда һәмин мөвзу мәһз бу нәгтеji-нәзәрдән шәрһ едилмиш, белә бир истигамәт-дә ишыгландырылышдыр.

Дикәр тәрәфдән, шаирин үмуми автографлары, хұсусән «Молла Нәсрәддин»дә чап олунмуш сатирик ше'р-

ләринин әлјазмалары итиб-батдығындан Сабир илә «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун редактору Ч. Мәммәдгулузадә арасындақы мараглы јарадычылыг әлагәләрини, редакторун Сабир әсәрләри үзәриндәки ишини (белә бир иш исә олмамыш дејилди), XX әср ичтимай-бәдии фикримизин бу ики баһадыры арасында јараныб мөһкәмләнән ибрәтамиз тарихи әмәкдашлығын форма вә мәзмуну конкрет мисалларла изаһ етмәк чәтин, бә'зи мәсәләләрин шәрһиндә исә белкә дә мүмкүн дејилдир. Мәсәлән, журналда Ч. Мәммәдгулузадәниң фелjetonлары илә Сабир сатирадарының бир-бирини мушајиәт етмәси, биригин дикәрини даһа да гүввәтландириб тамамламасы кими јарадычылыг телләрини, бу ики даһи сәнәткарны идея вә мәсләк достлугунун конкрет тәзәһүр формаларыны айдынлаштырмаг ишиндә дә мүәյҗән чәтиңликләре раст кәлирик. Нәр шејдән әvvәл, изаһ етмәк чәтиндир ки, Сабир сатиralарының мөвзусуну Ч. Мәммәдгулузадәми верирди, јаҳуд, әксинә, бејүк әдиб өз фелjetонларыны Сабир шे'ринин идея мәзмунуна мувафиг жазырды?

Нәһајәт, мә'лумдур ки, сатира журналы олан «Молла Нәсрәддин»дә һеч бир ачыг имза ишләнмәшишdir. Редакторун ачыг имzasы вә бир нечә өтәри тәсадүф нәзәрә алынмазса, журналда ишләнмиш онларча имзанын намысы кизли, сатирик имзалардыр. Бундан башга, журналдақы әсәрләрин бејүк бир гисми имзасыз дәрч едилмишdir. Одур ки, «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш јүзләрчә әсәрин,—истәр фелjeton, мәгалә олсун, истәрсә дә ше'р, фәрги јохтур,—мүәллифини тә'јин етмәк сон дәрәчә чәтиндир. Тәдгигатчыларын биркә әмәји вә сә'ји нәтичәсindә һәлли мүмкүн олан һәмин мәсәлә XX әср Азәрбајҹан әдәбијаты вә мәтбуаты мүтәхәссисләrinin гаршысында дуран мүһум вәзифәләрдән биридир.

Мұасирләри тәрәфиндән Сабир күллијатына дахил елгитмиш бә'зи әсәрләр әтрафындақы мұбанисәләр бир

дэ бунунла әлагәдардыр. Сабир «Молла Нәсрәддин» журналында һәм имзасыз, һәм дэ 40-а яхын кизли имза илә иштирак етмишdir. Тәдгигат вә ахтарышлары даһа да кенишләндирмәк јолу илә шаириң истәр имзасыз, истәрсә бу вә я дикәр кизли имза илә чап олунмуш әсәрләринин дүрүст мүәjjәnlәшдирилмәси сабиршұнаслығын бир сыра проблемләрини һәлл етмәк, бә'зи әсәрләр әтрафында мұбалисәни бирдәфәлик кәсмәк үчүн сон дәрәчә зәруридир. Шаириң «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш илк шे'ри нағгындағы фикир ихтилафларының һәлә инди дә давам етмәси көстәрир ки, кизли сатирик имзалар һәмин мөвзуда јазан мүәллифләrin ишини нә гәдәр чәтинләшдирирди. Бөյүк шаириң өзү вә әсәрләри барәсиндә, әдәби фәалијәтә нә ваҳтдан башламасы, «Молла Нәсрәддин» журналында һансы нәмрәдән е'тибарән иштирак етмәси, кизли имзалары вә с. бу кими бир чох мәсәләләр нағгында һеч бир гејдинин мәктуб, хатирә вә я мемуарының галмамасы иши даһа да мүрәkkәбләшдирир. Бүтүн бу чәтинликләрә баҳмајараг, Сабир вә «Молла Нәсрәддин» журналы сабиршұнаслығын мүһүм проблемләриндән бири кими тәдгиг едилиб өјрәнилмәлидир. Академик Мәммәд Ариф тамамилә доғру олараг белә бир мұлаһизә ирәли сүрүр: «Молла Нәсрәддин»и зәманә өзү јаратдығы кими, Сабири дә зәманә јарадыб, «Молла Нәсрәддин»ә ѡлдаш вә силаһдаш вермишди. Җәлил Мәммәдгулузадә илә Сабириң ѡлдашлығы вә әмәкдашлығы хүсуси бир мөвзудур вә тәдгигә мәһтачдыр».¹

Сөз юх, Сабир тәдгигатчылары индијә гәдәр һәмин мөвзу әтрафында да дүшүнмүш вә јери қәлдикчә, бу мәсәлә илә әлагәдар мараглы мұлаһизәләр сөјләмишләр.

¹ M. Ариф. Сабир вә Шәрг халгларының милли азадалығ һәрекаты, «Азәрбајҹан» журналы, 1962, № 5, сәh. 10—11.

Демәк олар ки, Сабир һағында хатирләрдән, јубилеј мәгаләләриндән башламыш ири һәчмли монографијалара гәдәр бүтүн әсәрләрдә шаириң «Молла Нәсрәддин» журналы илә әлагәси мәсәләсина тохунулмушдур. Лакин һәмин әсәрләрдә бу мәсәлә конкрет әдәби-бәдии материаллар, тарихи сәнәдләр әсасында кениш тәһлил олунмаый, өтәри шәкилдә, даһа дүзкүн десәк умуми сөзләрлә сәчиј-јәләндирilmишdir. Һалбуки бу мөвзү, Сабир јарадычылығының бир сыра башга проблемләrinә нисбәтән даһа чох конкретлик, ахтарыш вә тәдгигат тәләб едир.

Сабир илә «Молла Нәсрәддин» журналының гаршылыглы әлагәси мәсәләсина тохунан бүтүн мүәллифләр,— шаириң истәр мүасирләри, гәләм достлары, истәрсә тәдгигатчылары,— һәмишә бир нөгтәдә, ejni бир фикир әтрафында бирләшмишләр. Һәмин фикри белә хүласә етмәк олар:

Сабирин бөյүк халг шаири, ингилабчы сатирик кими јетишмәсиндә, онун мүтәрәгги дүнјакәрушунүн вә поетик үслубунун формалашмасында «Молла Нәсрәддин» журналы һәлледичи рол ојнамышдыр. Сабир дә, өз нөвбәсиндә, гүдрәтли сатирик поэзија мәктәби јарадараг «Молла Нәсрәддин»ин йинишаф етдириди ингилаби-демократик сатираја күчлү тәкан көстәрмишdir. «Молла Нәсрәддин» Сабир јарадычылығына зәнкин вә әлван материал вердири кими, журналын апарычы шәхсијәтләриндән вә әсас јарадычыларындан бири олмаг е'тибари-лә Сабир дә «Молла Нәсрәддин»ин идеја чәбһәсинин даһа да гүввәтләнмәсиндә, бир сыра мәсәләләрин појулушу вә һәллиндә мүбариз ингилаби мөвгө тутмасында чох бөйүк әмәк сәрф етмишdir. «Молла Нәсрәддин» Сабири бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә танытдыры кими, Сабир әсәрләри дә «Молла Нәсрәддин» журналының кениш јамлымасында, охучулар арасында мисилсиз шәһрәт газан-масында мүһум рол ојнамышдыр. Сабири «Молла Нә-

рәддин»сиз тәсәввүр етмәк мүмкүн олмадығы кими, «Молла Нәсрәддин»и дә Сабирсиз дүшүнмәк чөтиндер. Сабир нағында данышанда дәрһал «Молла Нәсрәддин» жаға дүшүр, «Молла Нәсрәддин» дејәндә исә истәр-истәмәз халг шаири Сабир хатирә көлир. Ичтимай-бәдни фикримизин бу ики бөйүк дүнасы санки екін гардашырлар.

Шұбә етмәдән демәк олар ки, бу тезисләрин һәр бири өзлүйүндә һәм тарихи, һәм дә елми қәһәтдән дөгрүдур. Бу фикирләр истәр охучуда, истәрсә дә тәдгигатчыда неч бир шұбә дөгурмур. Лакин бу, мәсәләнин бир тәрәфи,— һәм дә, нечә дејәрләр, нисбәтән асан тәрәфидир. Мәсәләнин о бири қәһәти даға мүңүм вә сабиршұнаслығ елминиз учун даға әһәмийжәтлидир. Гарышда дуран әсас вәзифә исә индијә гәдәр әсасен тезис шәклиндә дејилмиш һәмин мұлаһизәләри тезисликдән чыхарыб, әдәби-бәдни материаллар әсасында субута жетирмәкдән, Сабирлә «Молла Нәсрәддин» арасындағы гарышылыглы әлагә вә тә'сир мәсәләсінни конкрет шәкилдә изаһ етмәкдән иба-раттадыр.

Сабир илә «Молла Нәсрәддин» арасындағы әдәби әлагәләрдән данышарқән һәмин мөвзуда јазылмыш ики мәгаләнин адыны чәкмәмәк олмаз. Бу мәгаләләрдән бири 1937-чи илдә профессор Эзиз Шәриф тәрәффиндән нәшр олунмушшудур.¹ Икинчисини исә лап бу сон вахтларда.— 1964-чу илдә досент Мухтар Гасымов чап етдиришишdir.²

Профессор Эзиз Шәрифин мәгаләси истәр ондан әввәл, истәрсә дә соңра ежни мөвзуя тохумнуш бүтүн мүәллифләрин јазыларындан сечилир. Тәдгигат материалы-

---

¹ Эзиз Шәриф. Сабир вә «Молла Нәсрәддин», «Революсија ва қултура» журналы, 1937, № 1, сәh. 57—71.

² Мухтар Гасымов. Мирзә Әләкбәр Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында фәалиjэті, С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсарлар», Дил вә әдәбијат, 1964, № 2, сәh. 33—48.

нын зэнкинлиji, эдэbi тэhлиллэрин ардычыллыгы вэ јүрүдүлэн мүhакималэрин инандырычылыгы илэ сачиijэлэнэн hэмийн мэgalэ Sabир вэ «Молла Нэсрэddин» мөвзусунун ишлэнмэси саhэsinde или, чидди аддым кими гијmэтлэндирилмэлиidir. Мэgalэдэ Sabirin «Молла Нэсрэddин» илэ әлагэси хронологи ардычыллыгla охучуя тэгдим едилмиш, шаирин илк дэфэ журналда дэрч едilэн вэ мэgalэjэ гэдэр мэ'лум олмаjan бэ'зи шे'rlэri («Mаhi-Кэн'анын батыб, ej пири-Кэн'ан, гэм јем!», «Нолур ширинмэзаг етсэ мэni hэлваji-hүрриjжет» вэ с.) меjdана чыхарылмышдыр. Mүэllлиf, набелэ, халг шаиринин журнала кэтириди тээz мөвзу вэ идеялары, бу вэ ja башга илдэ чап етдирди өсэрлэрин мигдарыны вэ гэбуl етдиji кизли имзалары да мүэjjэнлэшдирмэjэ чалышмышдыr. Дофрудур, сабиршунаслыгын индики наилиjжлэри нөгтеji-нэзэриндэн janашдыgда, hэмийн мэgalэдэ mүэjjэн нөгсанлар да вар. Тэдгигатчы бэ'зи мүлаhизэлэрини кифајёт гэдэр өсасландырмадыгы кими, мөвзу илэ билаваситэ бағлы олан бир сыра мүhүм мэсэлэлэрэ да тохунмамышдыr. Элбэttэ, бу кими нөгсанлар отуз ил эзвэл јазылмыш мэgalэ үчүn тэбниidir вэ бунлары мүэllифэ ирад тутмамаг да олар.

Mэ'лум олдугу кими, бу мэgalэdэй кечэн отуз ил әрзиндэ Sabirin hэjat вэ jaрадычылыгы әтрафында апaryлан тэдгигатлар hэм кэmijjэт, hэм дэ kejfiijjэтчэ хеjли кенишлэнмишdir. Jалныз әдэбиijjатшүнаслар деjil, дилчилэр, тарихчилэр, философлар, педагоглар тэрэфиндэн дэ бир сыра өсэрлэр јазылыb нэшр едилмиш, шаирин башга мөвзулары илэ janашы «Молла Нэсрэddин»lэ әлагэси мэсэлэsinэ daир мараглы мүлаhизэлэр ирэли сурулмушdүr. Kөзлэмэk оларды ки, Sabirin «Молла Нэсрэddин» журналындакы фэалиjжтина хүсуси мэgalэ hэср etmiш Muхтар Гасымов өзүнэ гэдэр dejilэнлэри нэзэрэ алыb, hэмийн мөвзу илэ бағлы олан бир сыра мэсэлэлэри

дә даһа дәрин вә тәзә тәдгигат материаллары әсасында даһа конкрет шәкилдә изаһ едәчәкдир. Лакин иәгалә илә сәтхи танышлыг белә көстәрир ки, мүәллиф бу јолла кетмәмиш, Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналындакы фәалийјәти кими чох мүһум вә мәс'ул мөвзузя үздән јанашмыш, бу вахта гәдәр һәмин мәсәлә илә әлагәдар дејилмиш мұләнизәләри долашыг бир диллә, бәсит вә тәһриф олунмуш бир шәкилдә охучуја тәгдим етмишdir. Мәгаләдәки чидди сәһвләрин бә'зисинә охучуларын дигәттини чәлб етмәји лазым билирик.

Профессор Элиз Шәриф јухарыда адның чәкдијимиз мәгаләсиндә Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә илдә нечә дәфә чыхыш етмәси барәдә конкрет рәгәмләр көстәрмишdir. Мүәллиф о заманы тәдгигаты нәтичәсindә мүәjjән-ләшdirмишdir ки, шаирин «Молла Нәсрәддин» журна-лында 1906-чы илдә 19, 1907-чи илдә 32, 1908-чи илдә 40, 1909-чу илдә 24, 1910-чу илдә 20, 1911-чи илдә исә 15 әсәри чап олунмушшур. Бундан башга, тәдгигатчы «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә Сабирин һансы кизли имзалардан истифадә етдиини, илдән-илә өз кизли имзаларыны нечә дајиширдијини дә охучу гаршысында нұма-жиш етдиришdir.

Бүтүн бунлар профессор Элиз Шәрифин шәхси тәдги-гатынын мәһсулу олмагла бәрабәр, Сабир ирсинин өј-рәнилмәси тарихинде ирәлијә дөгру атылмыш конкрет бир аддым иди. Дүздүр, сабиршұнаслығын бу құнкү ин-кишаф сәвијјәсинә әсасән мүәллифин көстәрдији рәгәм-ләрдә дә, кизли имзаларда да инди мүәjjән дәјишиниклик етмәк лазым қәлир. Анчаг бу, Элиз Шәрифин һәлә 30-чу илләрдә апардығы елми-тәдгигат ишинин әһәмијјәтини гәтијјән азалда билмәз. Тәсадүфи дејил ки, елми дәјәри-ни инди дә сахлајап һәмин мәгалә лап бу јахынларда, 1962-чи илдә шаирин анадан олмасынын јүз иллик јуби-

леји мұнасибәтилә бурахылмыш ән жаҳшы елми-тәдғиң мәгаләләр мәчмуәсіндә тәкрапар чап олунмушдур.¹

Мухтар Гасымов исә үздән кедәрәк, мәгаләjә бир рәфли жана шындырып. Белә ки, о, Эзиз Шәрифин тәдгатынын нәтичәләрини өз адындан охучуја тәгдим етмиш вә бунуни да чидди жанлышлыға вә долашыглыға јөвермишидир. Профессор Эзиз Шәрифин мүәjjәнләштириjи рәгемләри вә кизли имзалары мәтбуат сәhiфәләrinи jенидән тәкрапар едән мүәллиф, көрүнүр, һәмин мәгаләни мүһарибәдән һәлә бир нечә ил әvvәл гәләмә алышыны нәзәрдән гачырмышдыр. Эсәрин 1962-чи илдә тәкрапар нәшр олунмасы, бәлкә дә, тәдгигатчыны чашдырмыш вә о мәгаләниң тәзә жазылдығыны куман етмишидир. Эзиз Шәрифдән кәтирилмиш ситатларын илк нәшр үзrә дејил 1962-чи ил нәшири үзrә көстәрилмәси дә белә бир eңt мала әсас веrir.

Әлбәттә, бу иш бир тәсадүf нәтичәси вә жаҳуд кечичи бир һал олсајды, онун үзәриндә дајанмамаг да оларды Мәсәлә бурасыннадаыр ки, Мухтар Гасымов тәкчә бу мәгаләсіндә дејил, башга жазыларында да һәмин ѡолла кедир, Сабир ирси илә әлагәдар олан бу вә ja дикәр мүәллифин илк дәфә мүәjjәnләштириjи бә'зи мәсәләләри аз-chox вахт кечәндән соңра охучулара тәзәдән, һәм дә ә адындан тәгдим едирди. Мәсәлән, мәтбуатда дәрч етдириjи башга бир мәгаләсіндә мүәллиф «Хөпһопнамә»ны 1960-чы ил нәшриндән «Мәнә бидин деjәn әrbabi-гәrәz мисрасы илә башланан тазијанәни нұмунә кәтирәрәк јәзыр: «Нәгигәт» гәзетини диггәтлә нәзәрдән кечирдиқда һәмин тазијанәни алтында Хочә Тәһсин имзасы гојул дуғуну көрәрик, демәли, һәмин парча М. Ә. Сабирин дејил, бәлкә Бакыда жашамыш Түркиjә шаири Хочә Тәһсинидир». Һалбуки һәмин тазијанәни Сабир гәләмии-

¹ M. Ә. Сабир (Мәгаләләр мәчмуәси), Бакы, 1962, сәh. 69—62.

мәхсус олмадығы, «Ноптөнамә»јә сәһвән салындыны Мухтар Гасымовдан азы үч ил әvvәл бу сәтирләриң мүәллифи тәрәфиндән мүәjінләшдирилмиш вә тазијанә Сабир күллијатының сон нәшриндән (1962) чыхарылышдыр.

Сабирин «Молла Нәсрәddин» журналындакы фәалиj-јәтиндән данышаркән Мухтар Гасымов бир сыра һалларда шаирин кизли имзаларыны тәһриф едир, «Фұзул», «Геjби» кими бә'зи тәзә имзалары Сабирин адына чыхыр. Лакин нәjә әсасән бу имзаларын мәһz Сабирин олмасы барәсіндә бирчә кәлмә дә олсун сез демир, һеч бир дәлил, субут көстәрмир. Шаирин дөври мәтбуатла кениш вә фәал әлагәсіндән бәhc едән мүәллиф мәгаләсинин бир јеринде жазыр: «М. Ә. Сабир бу илләрдә ачыг вә мұхтәлиф кизли имзаларла... «Зәнбур», «Бәһлүл», «Фұjузат», «Мә'lумат», «Мәktәб» вә с. журналларда да иштирак етмишdir».

Әvvәлән, «Мә'lумат» журнал деjил, гәзетdir. Икинчиisi, Сабир нә «Мә'lумат»да, нә дә «Мәktәб»дә иштирак етмәмишdir. Ахы, «Мә'lумат» гәзети хәстә шаирин hәjатыны лап сон күnlәrinde, «Мәktәb» журналы исә вәфатындан сона нәшрә башлышдыр. Буна көрә дә Сабир бу органларын һеч биринде билаваситә иштирак едә билмәэди. Севимли шаирин хатирәсіни әзиз тутан вә ваҳашыры јад едән «Мә'lумат» вә «Мәktәb» мүһәррирләри Сабирин сағлығында дәрч едилмиш мәktәb шәргиләрини, мәнзум һекајә вә тәмсилләрини тәкrap чап етмәк, шаирин хүсусән сон күnlәri һаггында хатирә вә мәgalәlәr бурахмагла охучулара жаxшы хидмәт көстәрмишdir. Хатирә вә мәgalәlәrin ичәрисинде шаирин hәjатының сон чағларында деjилмиш бә'зи мисра вә беjtlәri дә варды.

Бөjүк шаирин ингилаби поезија инчиләри олан сатирик ше'rlәrinin мәgalәdә јерли-јерсiz «фелjетон» адландырылmasы, чидди мәти тәһriфләri, шаирин иш да-

лынча Бакыя кәлмә тарихинин долашдырылмасы, баш-
га шаирләр тәрәфиндән јазылмыш бә'зи әсәрләриң сә-
вән Сабирә иснад верилиб тәһлил едилемәси вә бир сыра
дикәр нәгсанлар да бураја әлавә едилсә, һәмин мәгалә-
ниң мәэмуну вә сәвијјәси һагында аз-чох тәсөввүр ал-
маг мүмкүндүр.

Бүтүн бу дедикләримиздән айдын олур ки, Сабир илә «Молла Нәсрәддин» журналы мөвзусунда илк, нисбәтән әнатәли мәгалә чап етдиရәن профессор Әзиз Шәрифий тәдгигатындакы ән яхшы чәһәтләр тәхминән отуз ил он-
дан соңра ejni мөвзуда әсәр јазан Мухтар Гасымов та-
рәфиндән нәинки давам вә инкишаф етдирилмәмиш, һәт-
та бир сыра мәсәләләрин шәрһи даһа да бәситләшдирил-
миш, нәгсанлы һала салынышдыр. Һалбуки Сабир илә «Молла Нәсрәддин» журналы арасындакы рәнкарәнк әдәби әлагәләр тәдгигатчы үчүн кениш мејдан верән чох-
чәһәтли вә дәрин бир мөвзудур. Бу мөвзу этрафында дүшүнән һәр бир зәһмәтсөвәр, диггәтли тәдгигатчы ахтардығыны тапар, тәзә фикир, тәзә сөз дејә биләр.

2

«Молла Нәсрәддин» журналында иштиракынын лап илк күнүндән башлајараг Сабир илә Ч. Мәммәдгулузада арасында мараглы јарадычылыг әлагәләри јараныр. Кет-
дикчә инкишаф едиб мәһкәмләнән, рәнкарәнк бәдии фор-
малар кәсб едән вә нәһајәт, ибрәтамиз идеја, мәсләк достлугуна чеврилән һәмин әдәби әлагәләр әлбәттә та-
садүфи дејилди, һәр ики сәнәткарын дүнијакөрүшүндәки азадлыг вә демократизм идејаларынын ганунаујғун ин-
кишафынын мәнтиги нәтичәси иди. Она көрә дә Сабир

илә Ч. Мәммәдгулузадә арасындағы мәфқурә достлугу-
нун форма вә мәзмунуну конкрет тәһлилә кечмәздән әв-
вәл һәмин достлугун ичтимаи-сијаси вә тарихи қөкләри
нагында бир нечә сез демәк лазымдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә дә, М. Ә. Сабир дә кечән әсрин
60-чы илләрендә дүнjaja кәлмиш, һәр икиси зәһмәткеш
халг құтләләри ичәрисиндең чыхмыш, кәңч јашларын-
дан халғын ағыр вә мәшәggәtli һәjатынын ҹанлы шани-
ди олмушдулар. Соңракы тәрбијә вә тәһсилләри бир-би-
риндән гисмән фәргләнсә дә, һәр бири башга-башга
јолларла кетсәләр дә, зәһмәткеш құтләләрин ағыр күзә-
раны, дин вә мөвһумат ичәрисинде боғулмасы, «хаби-
гәфләтдә» јатыб «аллаhу әкбәр» сәдасы илә ојанмасы
кәләчәјин бу ики бөjүк сәнәткарыны даим дүшүндүрмүш,
нараhat етмишdir. Ичтимаи-фајдалы иш көрмәк, ағыр
вәзиijәтдән гурттармагда, тәrәggi вә инкишаф јолуна
дүшмәкдә әзилән құтләләрә көмәк әли узатмат һәр ики
јазычынын ән бөjүк арзусу иди. Арзу бөjүк, имканлар
исә сон дәрәчә мәһдуд иди. Бу арзуну һәjата кечирмәк
үчүн онларын икиси дә јоллар ахтарыр, ҹарәләр дүшү-
нүрдү.

Һәлә Гори семинаријасында тәlәbә һкән Ч. Мәммәд-
гулузадәнин мүтәрәгги Нахчыван зијалылары илә бирлик-
дә јерли әһалиjә театр тамашалары көстәрмәси, 1887-чи
илдә семинаријаны битирдикдән соңра он илә гәdәр кәнд
мәктәбләринде мүәллим ишләмәси вә нәhәjәт, кечән әс-
рин ахырларында гәlәmә алдығы «Чаj дәсткаhы» (1889),
«Кишмиш ојуну» (1892) вә «Данабаш кәndinin әhvalat-
лары» (1894) кими илк әсәrlәri—халга хидмәtin тәза-
hүр формаларындан бири, бөjүк арзуларыны һәjата ке-
чирмәк јолунда атылыш реал адымлар иди.

Ч. Мәммәдгулузадән фәргли олараг, Сабирин о ил-
ләрдәki фәалиjәтинә дair мә'lumatымыз јох дәrәchесин-

дэдир. Моллаханада икән оручлугдан шикајэтләнмәси, мүәллими вә устады Сеид Эзим Ширванинин мәктәбиндә охујаркоң гәләмә алдығы илк мәнзум парчалар, Шәрг өлкәләрино. сојаһти заманы Һәмәданда дедији кәсскин тазијано вә бу гәбىлдән олан бир нечә әдәби-тарихи факт низэрә атынмазса, Сабирин әсримизин әvvәлләрина гәдерки һаят вә јарадычылыг јолу, демәк олар, өjrәнилмәнилдир. Лакин айдын бир һәгигәтдир ки, Ч. Мәммәдгулузадә кими, Сабир дә даим язмаг, өз ше'рләри илк һөмзәтәшләрино хидмәт етмәк арзусунда иди. Ше'р дәфтарини атасы јандырандан соңра белә руһдан дүшмәчи, ше'ри «көвһәри-јекданеji-зигијмәт» адландырмасы, җәлилжәни шаирләрә гаршы ше'р, сәнәт бајрағыны һәмине ута тууб յүксәк гијмәтләндирмәси Сабирин мәһз һәмин гәнаэтләри илә бағлы иди.

Дагма халгынын талеји, онун зүлм вә истибдад зән-чириндең, дини мөвһумат буховларындан азад олуб тәраги вә ингишаф юлуна дүшмәси, мәдәни дүнja илә гайнајаб-гарышмасы Ч. Мәммәдгулузадәнин дә, Сабирин дә илк әсрүәррийен иәзэрә чарпан ән көзәл кејфијјәтләрдән бирни смынгидур. Ч. Мәммәдгулузадә «Данабаш кәндинни әвшалатлары» повестинде феодал зүлмүнүн дәһнити мөнәбрәкорини, зәһмәткеш инсанларын ачыначагы җәлијәтини кениш епик лөвһәләрлә тәсвир етмиш, биринчи-ликари үзәриндә һөкмранлығына әсасланан көрүүдөн иштимаи гурулушун дајаг нөгтәләрини кәсвәри төшөн итошино тутмуш, зүлм вә истибдадын әсас көрүүдөн көни олан началники дә, газыны да, главани да, мөлчәни да, кәндхуданы да гамчыламышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә кими, Сабир дә өз мөвзусуну халт мөннүүстөндөн атыр, ზымбәтәйләринин ағыр күзәраныны, көзөн тоғында иштән пана чәкиб, һуманист шаирә мәхсус лирик әйләнкә төкс етдирирди. 1902-чи илдә Шамахы җәлилжәни мәрасиботилә јаздығы кичик поемасында

ширии дүнjakөрүшүндөки һуманизм, тәбии фәлакәтиң төрөтди жаңылыштың даисәләрдөн доған вәтәндашлыг көдөри реал, бәдни бојаларла әкс олунмуштур.

Нәр ики жазычының жарадычылығындан бу вә буна бәнзәр фактларын сајыны артырмаг мүмкүндүр. Лакин Ч. Мәммәдгулуздәнин дә, М. Э. Сабирин дә илк әсәрләrinин кениш жаңылмадығыны, тә'сир даирәсінин мәһдуд олдуғуну геjd етмәк лазымдыр. Ана дилиндә дөври мәтбуат органының јохлуғу, нәшрийат ишләринин ачыначаглы вәзијјети, чидди сензура нәзарәти вә башга бу кими чәтиңликләрлә әлагәдар олараг, ады чәкилән әсәрләр о ваҳт чап едилиб кениш охучу күтләләринин малы ола билмәмишdir. Бу әсәрләр јалның әлјазмасы һалында, һәм дә мәһдуд даирәдә, Ч. Мәммәдгулуздә вә М. Э. Сабирин жаҳын достлары, танышлары арасында жаңылыр вә охунурду. Бу исә сөзүн кениш мә'насында тәрәгги вә инкишафа тә'сир көстәрмәjә чалышан, зәһмәткеш халг күтләләрини зұлм вә истибадәт зәнчириндән хилас олмаға, елм вә маарифә сәсләjәn габагчыл сәнэткарды гәтиjәn кифајәтләндире билмәзди. Она көрә дә нәр ики жазычы мұнасиб ѡоллар ахтарыр, даһа тә'сирли вә әнатә даирәси кениш отан васитәләр тапмаға чалышыр, өз идея вә фикирләрини охучу күтләләринә чатдырмаг, онунла бөлүшмәк истәјирди. Ч. Мәммәдгулуздә һәмин күнләрдә кечирди жаңылыштың сәчиijәләндирәрек дејирди:

«Жазмаг истәјирдим! Чох истәјирдим жазмаг! Амма билмирдим нијә жазым вә кимдән өтүр жазым?! Чүнки умидвар дејилдим ки, жаздыгларымы чап еләмәjә вә интишара гојмаға һөкүмәт изин верәчәк. Вә көрүрдүм ки, нечә ки, гәзет ичазасини алмаг мүмкүн дејил, һабелә дә әлјазмасыны китаб сурәттәндә дә бирдәфәлик чап еләмәjә сансор идарәси мане олур. Вә чарә нә? Жазырдым ки, көрәк нә ваҳт бу жазылары чапа вермәк мүмкүн олачаг».

Бу, тәкчә Ч. Мәммәдгулузадәни дејил, дөврүн башга габагчыл жазычы вә мұһәррирләрини, о чүмләдә М. Э. Сабири нараһат едиб дүшүндүрән әсас чәтийлик ләрдән бири иди. Халғ шаири гәләм достлары илә бирликтә шे'р мәчлисләриндә фәал иштирак етсә дә, мәтбуатын јохлуғу онун да гол-ганад ачмағына, жаздыгларының кениш јајылмасы вә охучу күтләләринин малы олмасына имкан вермириди. Истәр Ч. Мәммәдгулузадә, истәрсә Сабир үчүн белә бир имкан ялныз 1903-чу илдән.—«Шәрги-Рус» гәзети нәшрә башлајандан соңра жараныштыр. Тәсадуфи дејилдир ки, һәр ики жазычының мәтбуат һәјаты мәһз һәмин гәзетлә башланыр. «Шәрги-Рус» гәзети Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Э. Сабириң жаралышылыг инкишафында мұһым рол оjnадығы кими, һәр ики жазычының илк, мә'lум мәтбу әсәрләри дә мәһз «Шәрги-Рус» сәhiфәләrinдә дәрч едилмишdir.

М. Э. Сабириң өз илк мәтбу ше'рини «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшринә һәср етмәси дә чох тәбии вә мә'налы чи. Әсеримизин илк илләриндә Тифлисдә Мәһәммәдаға Шаһтахтлының редакторлуғу илә Азәрбајҹан дилиндә нәшрә башлајан «Шәрги-Рус» гәзети дәрhal мутәрәгги жазычы вә ичтимай хадимләрин диггәтини чәлб етмиш, редаксија чохлу тәбрик мәктублары алмыштыр. Илк нөмрәси 1903-чу ил мартаи 30-да бурахылан бу гәзетин сәhiфәләrinдә рәсми һәкумәт хәбәрләrinдән әлавә, ичтимай-сијаси вә мәдәни һәјатын бир чох чәһәтләрини ишыгландыран мәгаләләр, фелjetonлар, һекајәләр, пјесләр вә с. чап олунурду. Гәзетдә дөврүн Ч. Мәммәдгулузадә, Ф. Кәчәрли, А. Сәhһәт, М. С. Ордумади, Э. Гәмкүсар, Р. Әфәнидиев вә башгалары кими габагчыл жазычы, шаир вә ичтимай хадимләри иштирак едириләр.

«Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрии халгын һәјатында мұһым ичтимай-сијаси вә мәдәни һадисә кими гијмәтләндиရән, онда иштирак едән жазычылардан бири дә халг

шири Сабир олмушдур. Ана дилиндэ дөври мэтбуат органынын нәшрә башламасы гәлби доғма халгына хидмәт ешги илә дөјүнән вәтәнпәрвәр шири севиндириши вә о, бу мұнасибәтлә гәләмә алдығы мәнзүм тәбрикинде «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшрини һәраәтлә алғышламышдыр. Іәтта күчлү поетик һиссин тә'сири алтында Сабир мұбалиғејә јол верәрәк «Шәрги-Рус» гәзетиниң доган күнәшә бәнзәдирди; елә бир күнәшә ки, онун «тәл'этиндән едә мәшриғү мәғриб әнли кәсби-зија»—дејирди.¹ Маариф-пәрвәрлик, тәрәггијә ҹагырыш руһунда жазылмыш һәмин шे'рдә Сабирин көрүшләриндәки һәм мәһідуд, зиддијәтли чәһәтләр, һәм дә ојанма, тәдричи инкишаф өзүнү айдан бүрүзә верирди. Гәфләтдә кечмиш күпләрин дәрин тәэссүфлә јад едилмәси, халг үчүн ичтимай-фајдалы иш көрмәк арзусу—шириң дүијакөрүшүндәки ирәлиләјишин әсас тәзәһүр формаларындан бири кими диггәти чәлб едирди. Халг шири өз охучуларыны аյылмаға, елмә јијәләнмәј ҹагырыр, мәктәб вә маарифсизлијин бөјүк мүсебәт олдуғуну көстәрирди. Милли мәктәбләрин тәшкилини халгын тәһсил вә тәрбијәси ишиндә мүһүм бир вәзифә кими ирәли сүрүрдү.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Шәрги-Рус» гәзетинде иштирекы мұасири вә қәләчәк мәсләк досту Сабирдән јарым ил сопраја, тәсадүф етмишидир. 1903-чү илин ахырларында хәстә гадыныны мұаличә үчүн Тифлисә қәтирән әдіб бир даһа Нахчывана гајытмамыш, Тифлисдә галыб «Шәрги-Рус» гәзетинде әмәкдашлыг етмишидир. Ч. Мәммәдгулузадәнин мәтбуат аләминә дахил олмасында, мәтбәә вә ишширијат ишләрини дәриндән өјрәнмәсіндә «Шәрги-Рус» гәзетинин тарихи ролу олмуш, бөјүк әдіб илк мұһәррирлик мәктәбини мәһз «Шәрги-Рус» сәхифәләреңидә кечмишdir. Сабир кими, Ч. Мәммәдгулузада-

¹ «Шәрги-Рус» гәзети, 27 июл 1903, № 37.

дэ дэ «Шәрги-Рус» гәзетини јүксәк гијмәтләндирмиш, Азәрбајҹан мәтбуатынын, хүсусән «Мелла Нәсрәддин» журналинын иәшири тарихинде «Шәрги-Рус»ун ролуну айры та гејд етмишdir. Эдибин өз хатирәләриндә һәмин гәзетни мәзмун вә идея истигаматиндән, мүәллиф кол-лективнан әтрафлы бәһс ачмасы, «Шәрги-Рус» илә «Мелла Нәсрәддин»ин иәшири арасында сыхы әлагә («ја-вый робт») олдугуну гејд етмәси мәһз бунунла әлагә-дарлыр.

1904-чу илин јанварындан «Почт гутусу» һекајәси илә «Шәрги-Рус» гәзетинде иштирака башлајан Ч. Мәммәдгулузадә һәмин гәзетин сырви мүәллифләrinдән дејил, асас мүһәррирләrinдән бири олмушdur. Һекајә, мәгалә вә рус адәбијатындан тәрчүмәләри илә гәзетдә мүнтәзәм чыхыш едән әдиб, 1904-чу илин нојабрындан 1905-чи илин әзвәлләrinә (гәзет бағланана) гәдәр, ejni заманда, «Шәрги-Рус»ун мүвәggәti редактору олмушdur. Эvvәлчә бир мүәллиф, әмәкдаш, сонра да мүһәррир, редактор сифоти ила Ч. Мәммәдгулузадә «Шәрги-Рус» гәзетиндә фәал иштирак етмиш, гәзетин идея чәбһәсинин мүәjjән-ләшмәсендә, аз-чох мүтәрәгги истигамәтдә инкишафында, һеч шүбһәсиз, тә'сирсiz галмамышдыр. Догрудур, Ч. Мәммәдгулузадәnin «Шәрги-Рус» гәзетиндәки фә-лиф-ти асагын әләби характер дашымыш, кәssин сијаси истигамот кәсб едә билмәмишdir. Шәраит вә зәманә илә шәртәнен бу мәһдудлуғун башлыча сәбәбини, һәр шеј-ден извәл, гәзетин мәсләкиндә, туттуғу идея-сијаси чәб-һәснинде ахтармаг лазымдыр. Ч. Мәммәдгулузадәnin де-дији кими, «о эсрә вә о шәраит ичиндә һеч бир кәsin чүрәти ола билмәзди ки, гәләми илә азад олсун вә эсрин һокуматинин истиблады илә мүбаризә апарсын». Буна керә дә «Шәрги-Рус» гәзетинин мәсләки вә идејасы, әди-бин дә тасдији кими, «мүсәлман чамаатыны ма-риф вә мәләнијјәтә тәклиф вә тәргиб еләмәкдән» узаға

кедэ билмәмишдир. Бундан башга, динэ вэ руһанилэрэ мүнасибэт мәсәләсиндә гәзет күзәштә кедиб либерализмә јуварланыр, мадди вәзијјетини јүнкулләшдирмәк, абуңәчиләринин сајыны чохалтмаг мәгсәдилә, бә'зи һалларда, һәтта руһанилэрэ јалтагланмагдан да чәкинмириди.

Бүтүн бу мәһдудијјәтләринә баҳмајараг, «Шәрги-Рус» гәзети Ч. Мәммәдгулузадәнин мәтбуат һәјатында хүсуси мәрһәлә олмуш, онун бир мүһәррир вэ бир јазычы кими инишиаф өдиг јеткинләшмәсиндә мүһүм иш көрмушшур. Әдиг бурада дедији яхуд дејә билмәдији бир сох мәсәләләри ил јарым соңра нәшрә башладығы «Молла Нәсрәддин» журналында бүтүн кәсскинији вэ чиддилији илә гојмуш, илк нөмрә чап олундуғу күндән мубариз јазычы вэ мәшіур журналист кими јалныз Азәрбајчанда вэ Загафгазијада дејил, доғма вәтәнин һүдудларындан сох-choх узагларда да танынышдыр.

1905-чи илдә өлкәдә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр, ингилаби фәhlә hәрәкаты, һәлә кечән әсрин ахырларындан Ч. Мәммәдгулузадә вэ М. Ә. Сабириң көрүшләриндә јаранмага башламыш тәрәггипәрвәрлик, демократизм вэ һуманизм идејаларының формалашмасы, инишиаф өдиг бүллурлашмасы, јени мәзмун, јени кејфијјәт кәсб етмәси үчүн әлверишли шәрант јаратды. Бу заман Ч. Мәммәдгулузадәнин Загафгазијаның сәнаје мәркәзләриндән бири олан Тифлисдә јашаый јаратдығы, фәhlә нұмајишилләринин чанлы шаһиди олдуғу, рус дилиндә чыхан большевик мәтбуатында иштирак етдији, халг шаири Сабириң исә шанлы ингилаби энәнәләри илә бүтүн Руција сәс салмыш пролетар Бакысындағы ичтимаи-сијаси мубаризәләри динггәтлә изләдији, баш верән һадисәләрә фәал мұдахиләјә чалышдығы вэ бејнәлмиләлчи шаирә мәхсүс дүзкүн, принципіал мөвгө тутдуғу нәзәрә алынарса, бу инишиафын ганунаујғуналуғу даһа яхши тәсәввүр едилә биләр.

Мәлум олдугу кими, чар һекүмәти бу заман аловлары башдан-баша өлкәни бүрүмәкдә олан, буржуа-мүлкәдар гурулушуну ләрзәјे салан ингилаби һәрәкәтын гаршысыны алмаг, өз мәнфур тахт-тачыны мәһкәмләтмәк мәгсәдилә мұхтәлиф фитнәкар васитәләре ол атыр, кәһ 17 октjabр манифести иле зәһмәткеш күтләләре јағлы вә'дләр верир, кәһ бир-биринин ардынча думалар чағырыр, кәһ да халглар арасында милли әдавәт тохуму сәпмәjә, Русијадакы миллиләрни бир-биринин үзәринә галдырмаға вә бунунла да синфи мұбаризәни милли мұбаризәjә чевирмәjә чан атырды. Чар часусларының эли иле Гафтазда тәшкіл едилән гардаш тырыны, гызышдырылан ермәни-мұсәлман давасы һәмин васитәләрдән бири, һәм дә ән дәһшәтлиси вә ән иjrәнчи иди. Чаризмин бу фитнәкар сијасәти нәеники җалиыз јерли халглар үчүн көрүнмәмиш мұсибәтләр төрәдир, набелә чөрәк пулу газнамаг мәгсәдилә ғүрбәтә дүшән, харичи өлкәләрдән, хүсусен Ирандан ахышыб иш далынча Русијаја қолән, Бакы, Тифлис кими ири сәнаje шәhәрләриндә мұвәggәti иш тапан յүзләрчә әлигабарлы фәhlәләр үчүн дә ejni дәрәчәдә дәһнүәтли вә горхүч иди. Оиларын бир гисми фолакетә утрајыр, чохусу да ишсиз галыб әлибош, ач вә ышлалаг һалда өз вәтәнләrinә гајытмаға мәчбур олурдулар.

Ахыра гәдәр ардычыл ингилабчи синиф олан пролетариат вә онун габагчыл, мұбариз дәстәси олан большевикләр партиясы күнүн бу мүһүм ичтимай-сијаси мәслесине мұнасибәтдә јекән дүзкүн мөвге тутур, чаризмин вә јерли истиスマрчыларын мәнфур, эксинигилаби вә халгларын монафеине зидд сијасәтини лә'нәтлә дамғалајырды. «Большевикләр милли тогтушмасы дајандырмаг үчүн чилди тәлбিrlәр көрүрдүләр, чаризмин вә онун әлалтыләрни олан азәрбајчанлы вә ермәни буржуа миллиләрни ганлы сијасәтини ифша едирдиләр, зәһмәткешләри

Ленин партиясынын бејнәлмиләлчи бајрағы алтында да-
ха сых бирләшдирмәјә чалышырдылар... Фәhlәләри, ша-
һәр јохсулларыны вә зијалыларын габагчыл һиссәсини
фитнәкарларын әлејинә галхыб онлары гәтијјәтлә дәф
етмәјә чағырырдылар, чаризм әлејинә мүбариә үчүн
бирләшмәјә чағырырдылар».¹ Чәр һөкумәт органдары вә
истисмарчы синифләрин дәвшәтли фитнәкарлығы илә
әлагәдар олараг большевикләр дәрһал бир сыра әмәли
тәдбиrlәр һәјата кечирмиш, Азәрбајҹан, ермәни вә рус-
дилләриндә вәрәгәләр бурахмыш, Тифлисдә, Кутаисдә,
Батумда вә Загафгазијанын башга шәһәрләриндә изди-
һамлы митинг вә нұмашишләр тәшкىл етмишдиләр.

1905-чи илин апрелиндә өз ишинә башлајан РСДФП-
нин III гурултајы чеврилиш әрәфәсиндә чар һөкумәтинин
тактикасына мұнасибәт мәсәләсини кениш мұзакиရә
етди, һөкумәtin өзүнү горумаг мәгсәдилә әл атдығы чир-
кин тәдбиrlәри (пролетариатын габагчыл нұмајәндәлә-
рини тә'гиб етмәк, гаракүруңчу дәстәләр дүзәлтмәк, ир-
тичапәрәстләри, халгын қөзләри ирг вә дин әдавәти илә
пәрдәләнмиш шүурсуз үнсүрләрини ингилаб әлејинә
галдырмаг вә с.) кәскин сурәтдә писләди. В. И. Ленинин
тәклифи илә гурултај «Гафгаздакы һадисәләрә даир»
хүсуси гәтнамә гәбул етди. Даһи рәhәбер тәрәфиндән я-
зылыш һәмии гәтнамәде дејилирди: «III гурултај Руси-
јанын шүурлу пролетариаты адындан Гафгазын гәһрәман
пролетариатына вә кәндилләрина һәрарәтли салам көн-
дәрир вә партиясын Мәркәзи вә јерли комитетләринә
тапшырыр ки, Гафгаздакы вәзијјәт һаггында китабчалар,
митингләр, фәhlә җығынчаглары, дәрнәк мұсаһибәләри
вә саирә васитәсилә ән кениш мә'лumat յајмаг үчүн, на-
белә өз ихтијарларында олан бүтүн васитәләрлә Гафгаза

¹ Азәрбајҹан Коммунист партиясы тарихинин очеркләри, Бакы, 1964, сәб. 77—78.

нахтында жардым етмәк үчүн ән чидди тәдбиirlәр көрсүнлөр».¹

III гурултајдан аз соңра, 1905-чи илин сентябринде партијамызын МК-сы тәрәфиндән Русијадакы социал-демократ тәшкілатларынын конфрансы чағырылды. Гурултајда олдуғу кими, конфрансда да Гафгаз һадисәләри диггәт мәркәзиндә дајанды. Конфрансын бу мәсәләjә даир гәбул етди жәтнамә һәмни күнләрдә «Пролетари» гәзетинде вә айрыча вәрәгә шәклиндә чап олунуб кениш жајылды. Гәтнамәдә чар һекумәтинин мәниfur миллиәтчилик сијасәти белә сәчиijәләндирлирди:

«Милләтләри бир-бирилә салыштырмаг сијасәти сон илләрдә һекумәтин әлиндә пролетариатын ингилаби һәрәкатына гаршы мұбаризәдә ән башлыча аләт олмушудур; Гафгаздакы ахырынчы һадисәләрдә исә бу сијасәт өз јүкәк нәгтәсинә чатараг өрмәни-мусәлман гыргыны илә нәтичәләнмишdir. Конфранс мұтләгијјетин вәһши һәрәкәтләринә гаршы өз һиддәтини билди्रәрәк әмин олур ки, ялныз социал-демократијанын бајрағы алтында бүтүн миллиәтләрин пролетарларынын әлбир мұбаризәси чаризмин милли сијасәтини лазымынча дәф едә биләр; конфранс бакылы вә мусәлман ѡлдашлара вә Гафгазын бүтүн пролетариатына өз бөյүк рәғбәтини билдиրәрәк јегин елир ки, онлар, неч бир маниәжә бахмајараг, кәләчәк дә бүтүн Русијанын пролетариаты илә бирликдә ингилаби мұбаризәни давам етди्रәчәк вә онунла бирләш»² бу мұбаризәни чаризм үзәриндә гәти гәләбәjә чаттарағаттара.

Партијанын тәрарларыны вә В. И. Ленинин көстәришларини дәним алда рәhбәр тутан Загафгазија большевиклә-

¹ Сборник Историографии Коммунист партиясынын гурултаулары, конгресстердә және МК пленумларынын гәтнамә вә гәрарлары, I үниссә, Белар., 1971, с. 93.

² Жене брада, с. 104—105.

ри фәhlәләри тәшкىл едиб сых бирләшдирмәк, зәһмәт-кешләри пролетар бејнәлмиләлчилиji руһунда тәрbiјә-ләndirmәk үчүн соснал-демократ тәблиғатыны күчләндирir, Азәrбајҹан вә ermәni миллиtчиләrinин siјасәtinин халга зидд мәниjjәtinи ifsha еdiridlәr. Mүхтәlif millәtlәrin зәһmәtkeshlәrinin бејnәlmiләl достлуғunu mөhкәmlәtmәk угрundакы мубаризәdә bolшevik мәтбуатынын, фәhlә gәzettlәrinin kүtlәvi изahat иши вә мүстәсна тәшkилатчылыg фәalijjәti аjrycha гejd ёдилмәlidir. Bolшевикләr биринчи rus ингилабы illәrinde Bakыda вә Tифлисдә nашr etдиji «Kавказски рабочи листок» (1905), «Gоч-Дә'вәt» (1906), «Tәкамүl» (1906—1907) kими легал мәтбуат органлaryнын vasitәsilә Azәrbaјҹan, ermәni вә күрчү zәhмәtkeshlәrinи өзләrinин әn гәddar дүшмәni олан чар мүтләgijjәtinә гарши мубарizәjә чағырыр, «Zагафгазија халglaryнын мәзлум kүtlәlәri aрасында Lenin идеjalарыны jaјyrdылар».¹

Zагафгазија bolшевикләri bашда олмагла dөvрүn га-
bagчыл zиjalыlары вә iчtimai хадимlәri dә өз фәalij-
jәtlәrinи mәhз белә bir istigamәtә jөnәldir, charizmin
milli әdavәt siјасәtinи ifsha etmәjә, Azәrbaјҹan вә ermәni
халglary aрасыndakы esrlәrdәn bәri давам едиб
kәlәn сүлh вә әmin-аманлыgы горујub mөhкәmlәtmәjә
чалышырдылар. Charizmin вә онун әlaltыlары олан jерli
istismarchy siniflәrin chirkin nijjәtләrinи халга чат-
dyrmag вә бејnәlmiләlchilik идеjalарыны tәblif etmәk
ишиндә халg хадимlәri, mүtәrәggи jazyчы, шаир вә mү-
hәrrirләr чидdi, tarixi фәalijjәt kөstәriрdilәr. Bu
mәsәlәdә онлар bolшевикләrлә чијин-чијинэ kедir, es-
rin gabagчыл идеjalарыndan ilham алышылар. Онла-
рын bu мұнасибәtlә mәtbuat cәhifәlәrinde dәrc etdir-

¹ Совет Иттифагы Коммунист партиясынын тарихи, Бакы, 1963, сәh. 107.

дији эп јахши бәдни вә публицист әсәрләри күнүн кәскин тәжібатындан дөгмуш, мұтәрәгги ингилаби мәзмун дашыјан, нұманизм вә бейнәлмиләлчилік идејаларыны тәбліг аз тәрәннүм едән жүксәк сәнәт нұмуналәри кими гијмотидир.

ХХ аср ичтимаи-бәдни фикир баһадырларымыз олан Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Э. Сабирин 1905-чи илин мүрәккеб вә зияннүйжетләрлә долу шәраитиндә һансы мәзгедә дајандығыны, нә кими сијаси мәрамиамә илә чыхыш етди, ини аjdын тәсәввүр етмәк учун һәр ики јазычының мұтиләгијәт үсул-идарәсінин төрәтдији милли гырғын сијасеттің мұнасибәти мәсәләси үзәриндә ажрыча дајамаг лазымдыр. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин қөрүшләриндеки он јахши, демократик чәһәтләрин илдән-илә нече инкишаф едиг јеткинләшдијини, нә кими тәзә хусусијетләр кәсб етдиини ардычыл изләмәк нәгтеji-нәзәринде дә бу мәсәләнин хұсуси әһәмиjjәти вардыр. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир јарадычылығына хас олан нұманизм, башга халглара достлуг мұнасибәти бәсләнмәсі, сүлтән вә әмин-аманлығ шәраитиндә јашамаг кими мұтәрәсти идејалар бурада өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстормишидир.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин дөврүн бу зәрури тәлінне мұнасибәтдә бир-бириндән хәбәрсиз ејни истигамда чыхыш етмәсінә, бир мөвгедә дајамасына чох табии вә ма'налы бир һал кими бахмаг лазым қәлир. Ондарын икиси дә чаризмин мурдар сијасетини лә'нәтләјір. Асқарбайчан вә ермәни халгларының кениш зәһмәткес күттәштерини аյыс салмаға, дүшмән фитнәсінә ујмамаға тиғирирдилар. Ејни вәзиғені бири Тифлисдә «Карапак рабочи листок» кими большевик мәтбуаты «Сибирия»ндә, дикәри исә Бакыла нәшр олунан «Інәжат» тарихи «Сибирия»ндә јерине жетирирди.

Халық шағири Сабирин бу мәсәләjә нече әһәмиjjәт вер-

диини, онун һәмин күнләрдә гәләмә алдығы вә чап үчүн «Һәјат» гәзети редаксијасына қөндәрдији мәшһүр «Мұсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» ше'ринин сонуна әлавә едилмиш кичик мәктубундан да айдын көрмәк олурду. Бу өткөздөн мәктубдан кәтиридијимиз ашағыдағы сәтирләр диггәтәлаижгидир. Һуманист сәнәткар һәм ше'ри конкрет олараг нә мұнасибәтлә гәләмә алдығыны вә һәм да қаләчәкдә өз фәалијәтини һансы истигамәтдә давам етдиရәчәйини сәчијәләндирәрек јазырды: «...тәгазаји-зәманәмизчә бәрәкс иттифаг дүшән әраминә вә мұслимин зиддијәтинин ислаһында фөвгәззикр бир нечә гит'әнин тәнзимини әңсәб вә әлзәм көрдүм. Башга дәфәләр дә һәм әһвали-үмумә даир мәтләбләрі өз габилијәтим гәдәрин-чә һәзәм етмәјә мүштагәм. Вә белә хұдәмати-чакәранәләри вәтән гардашларымызын жолунда өзүмүзә вачиб билириз. Экәр тәшвиғ бабиндән тәб' едәчәк олурсаныз, мәмнун галырызы»¹.

М. Э. Сабир ярадычылығы вә дүнjakерүшүнүн формалашмасында һәлледиши рол ојнајан 1905-чи ил һадисәләри шаирин әдәби-ичтимаи фәалијәтинә тамамиләјени, ингилаби мәзмун верди. Бу ваҳтдан е'тибарән һуманист шаир бејнәлмиләлчилик идејаларыны јајмаға, милләтләр гардашлығынын аловлу тәрәннүмчүсү кими чыхыш етмәјә башлады. Тәсадүфи дејил ки, чаризмин милли гырғын сијасәтини «фитнеји-иблиси-мәл'үн» тимсалында ифша едән, халглар достлугунун вә бејнәлмиләлчилијин һимни кими сәсләнән «Мұсәлман вә ермәни вәтәндашларымыза» ше'рини Сабир мәһз 1905-чи илдә, ингилабын гызғын күнләриндә јазмышдыр. Йүксәк идеја мәзмунуна көрә шаирин о ваҳта гәдәр гәләмә алдығы бүтүн әсәрләрдән көклү сурәтдә фәргләнән бу ше'р

¹ «Һәјат» гәзети, 1 июл 1905. № 19.

Сабир жарадычылығында чидди бир дөнүшүн башланычы кими диггәти чөлб едирди.

Халг шашри бу ше'риндә, һәр шејдән әvvәl, замаш тәләбләринә чаваб верир, күнүн ән зәрури вә үмдә мәлесини өн плана чәкиб әкс етдирирди. Зәманә исә үнми дүшмәнә—чаризмә гаршы мұбаризәдә милли мәңбиijәтләrinдән асылы олмајараг әзилән вә истисм олунан зәһмәткеш халг күтләләринин бирләшмәси иттифагыны тәләб едирди. Сабир дә һуманист сәнәткими бу зәрурети дәриндән дујмуш, күнүн вачиб тәләб шә bir шашр, bir вәтәндаш кими чаваб вермишdir. Эңләрдөн бәри «bir вәтәндә һәмдијар олан», сүлһ вә әми аманлыг шәрантиндә јашајан ики гоншу, гардаш халгы арасына кәнардан, дүшмәнләrin әли илә салынмыш мәли әдавәтиң көкүнү кәсмәк, әvvәлки «үлфәт вә үнсиijәт бәргәрар етмәк—Сабир ше'ринин әсас мәзмуну вә идеистигамәти белә иди.

Ики јолдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар,
Эсрләрча өмр едиб сүлһ ичрә булмушкән гәрар,
Фитнеji-иблиси-мәл'үн олду накаһ ашикар...
Көр чәналәтдән нә шәклә дүшдү вәз'и-рузикар!
Гәтлү гарәт, бишүмару шәһрү гәрjә таримар...
Әдәман, бу фитнеjә чарә гыл, ej пәрвәрдикар!
Еj сүханданан, бу күнләр бир һидајет вәгтиdir!
Үлфәтү үнсиijәтә даир хитабет вәгтиdir!

Гардаш халглар арасына салынмыш зиддиijәтиң иниjетини вә күддүjү мәгсәди жаҳшы билән Сабир һәр ижадынни мәһәббәт hисси илә жанашир, һамыны аниjет ичрә мурад алмага чағырырды. Һуманист шашасиб-ишидајот вә «әһли-рәшад»лара, ширин сөзлү вәтилдерә мұрачиәт едәрәк, ше'рин ахырында диггәти гаимат турал әмәли вәзиfәләrә мәлб едир, нағгы халғыларда, азәрбајчанлыларла ермәниләр арасына с

лынныш сүн'и дүшмәнчилиji јох етмәк ишиндә әлбир мұбариzәни зәрури бир вәзиfә кими ирәли сүрүрdu.

Нәгги хәлгә билдириб дәф'и-зәлаләт етмәли,
Күн кими табан едиb памалы-зұlmәt етмәli,
Набәча бу ишләrin дәf'indә gejrat етмәli,
Хатири-муғбәrrdәn raeф'i-кудурat етмәli,
Чарасази-сүлі olub дәf'и-хүсумат етмәli,
Сабира, бејнәлмиләl тәdbiri-улфәt етмәli!
Еj сүхәндапan, bu күnlәr bir һindaјет вәgtidiр!
Үлфәtү үnsiijetә daip xitabәt вәgtidiр!

Шe'rimizdә «бејnәлмиләl» сөзүнүn илк дәfә ингилабчы шаир Сабир тәrәfinдәn ишләndиjини ifтихар hиссилә геjd етмәlijик. Профессор Чәfәr Xәndanыn дүзкүn көstәrdiji kими, «Bu сөz 1905-чи ilдә чарын мәnfur миllи гырғыnlары гызышдырығы dөvrдә xүsusи mә'na kәsb еdirdi... Belә dәhшәtli kүnlәrdә «Сабира, бејnәлмиләl тәdbiri-улfәt етмәli!» dejәn шaирин сөзләri эn гүdrәtli bir шuар kими cәslәniрdi. «Beјnәlмilәl» сөzү мүчәrrәd mә'nada kәliши kәzәl dejil, dөvrүn konkret nadisәlәri ilә, xalgыn icthimai dәrдlәri ilә birlikdә veriliр. Ona kөrә dә belә гүdrәtlә cәslәniрdi».¹

Oxuchulap arасында «Beјnәlмilәl» adы ilә tanыnмыsh вә mәshүrlaşmysh bu шe'r mәtbuatda dәrc eidlidikdәn bir il sonra Сабир hәmin mөvzuja jениdәn гaјyt-myshdyr. Bu dәfә шaир ermәni вә Azәrbajchan xalgalyнын гәdim, tarihi dostluquna шe'r dejil, mәgalә hәsp etmiшdir. Mәgalәdә char hәkumәtinini Гaғgazda jеритdiji fitnәkar sijasәt Сабир публистикасына mәхsus kүчlu mәntiglә ifsha eidlmiш, iki gonshu xalg arасында tөrәdilәn гanлы fachiәjә «bir maddi sәbәb вә millli мүvәccihd olmadығы», mәhз kәnarдан, char часuslarynyн-

¹ Чәfәr Xәndan. Сабир jaрадычылығынын сәnetkarlyg xүsusij-jetlәri, Bakы, 1962, сәh. 206—207.

тәһрики илә гызышдырылдығы көстәрилмишdir. Мәгала мүәллифи дејирди:

«Бир илдән зијадә вәгтдән бәри Гафгазда ермәни-мүсәлман дә'васындан наши бу гәдәр ганлы hadisәләрин әсли мәбдән-нәш'әтинә нәзәри-әм'ан илә бахылдыгда вү-гууна боjlә бир мадди сәбәб вә бир милли мүвәччиid ол-мадығы кими, нәтичеji-мәш'умәсіндәn илләрдәn бәри гардаш кими мүаширәт едәn иki гоншу нөвбәнөв хәса-рәтләрә вә кунәбәкунә мүсибәтләрә дүчар олмагларындан маэда чәhалэт гурбанлары олмагла бәрабәр башәриj-јет аләминә нүffус чәhәтиңчә бөjүк бир нөгсан ятиrmәk-ләri дәхi мүшаһидә олмагдадыр».¹

Сабир мәгаләдә чаризмин гызышдырылдығы милли эда-вәтин Шамахы шәhәринә вә этраф кәндләрә тә'сирсиз галдығыны, «hәr иki тәрәфин гәдим меһрибанлыг» шә-раитиндә jашадығыны бөjүк севинч hиссила хәбәр верир, иki гоншу халгын дар күндә бир-биринә неchә көмәк эли узатдығына даир парлаг мисаллар кәтирир. Мәгалә мү-әллифи Шамахыда зәлзәлә вахты учмуш биналары тә'-мир үчүн Мәдрәсәкәнд ермәниләринин Мејсәри кәndinin даш мә'dәnlәrinдәn jүz алтмыш араба кираjесиз даш кәтиrmәләрини ики гардаш халгын «асаиш вә мұсали-мәт үзr... күзәран етмәjинин» парлаг тәзahүр формала-рындан бири кими сәчиijәләndирир.

Гапыбир гоншу олан ермәни вә азәрбајчанлыларын ағыр дәгигәләрдә hәмишә бир-биринин әлиндәn тутдугу-на, бир-биринә үrәk-диrәk вердијинә даир Сабирин баш-га мәгаләләриндә дә мараглы фактлар, ибрәтамиз hadisәләр вардыр. Бејнәлмиләлchi шаир бир сыра әсәrlәrinдә бу чәhәти көстәрмәjә хүсуси фикir вермиш, гардаш халг-лар арасындақы гәдим ән'әнәvi достлұfу даha да мәh-кәмләndirmәjә чалышмышдыр.

¹ «Fiajat» гәzeti, 18 иjул 1906, № 157.

Чаризмин милләтчилек сијасәти мұасири Сабир кими Ч. Мәммәдгулузадәнин дә дәрін һиддәт вә нифрәтина сәбәп олмуш, бу сијасәтин чиркин мәнијәти бөйүк әдибә мәхсус кәскин, дахили бир еңтирасла ифша едилмишdir. Экәр Сабир чар фитнәкарлығының ики гоншу, гардаш халғын һәјатында тәрәтдији дәһшәтли һадисәләри гәләмә алыр, азәрбајчанлыларла ермәниләри үмуми дүшмәнә гарши мұбаризәдә бирләшмәjә, әлбир һәрәкәт етмәjә чағырырдыса, Ч. Мәммәдгулузадә узаг вилајәтләрдән, Ираның ажры-ажры маһалларындан иш далынча Загафгација кәлмиш фәhlәlәrin ачыначаглы вәзијjәтини, чаризмин мәнфур сијасәти нәтичәсindә онларын фәлакәтә уғрадығыны, жаҳын адамларыны итирикдән соңра ач вә әлибөш өз вәтәнләrinе гајытдыгларыны тәсвир едирди. Һәјат материалы, мәзмун мұхтәлиf олса да, һәр ики язычының әсас тәнгид вә мұбаризә һәдәфи бир иди.

Ч. Мәммәдгулузадәнин милли гырғын сијасәtinә гарши мұбаризәдәки мөвгејини вә бу мәсәлә илә әлагәдар олараг әдібин көрушләриндәки мүтәрәгги чәhәтләrin инкишаф едиб кәскин сијаси, синфи характер алдығыны аждыналашдырмаг үчүн илк дәфә профессор Әзиз Шәриф тәrәfinдән үзэ чыхарылмыш ики мәгаләnin хүсуси елми әhәmijjәti вардыр. Мұбариз публисист гәләminin мәһсулу олан һәmin мәгаләләр 1905-чи илин сонларында, Тифлисдә рус дилиндә чыхан «Кавказски рабочи листок» адлы большевик гәзетинде дәрч едилмишdir. Мәгаләләrin бири «Бинәсибләр», икinciisi исә «Хејир-дуа» адланыр. Иран зәhәmәtкешләrinin дәzулмәz һәјат шәraitини әкс етдиrәn һәр ики мәгаләnin мөвзусу ejni олдугу кими, мәзмуну, идея истигамәти дә бирдир. Тәсвир олунан һадисәләр бир-бирини давам етдирир вә тамамлаýыр.

Бириңи мәгаләдә («Бинәсибләр») Иран фәhlәlәrinin ачыначаглы вәзијjәtindeñ, фабрик- завод сәнајесинин јохлуғу үзүндәn минләрчә фәhlәnin ишсiz галмасындан.

аиләсінә бир тикә чөрәк пулу газанмаг мәгсәдилә онларын гүрбәтә дүшмәсіндән, иш далынча ахышыбы харичи мәмләкәтләрә кәлмәсіндән бәһс олунур. «Бунлар чохдур: бирчә Загафгазијада бунлар жұз минләрлә несабланыр. Онлар диләнчиләрә охшајырлар. Іәмишә чырым-чындырда, ач, жорғун. Онлар бизим һәмвәтәнимиз дејилдірләр, гонагдырлар. Онлар бураја узаг мәмләкәтләрдән... Ираның айры-айры махалларындан кәлмишләр; кәлмишләр, чүнки онлар орада, өз вәтәнләріндә јемәjә бир шеј тапмырлар...»

Вәтәнини тәрк едиб, иш далынча гүрбәтә кедәркән Иран фәhlәләринин хош үмидләри, садә, хејирхан нүйжетләри вар иди. Онлар бурада ишләмәк, зәһмәтинин мугабилиндә бир тикә чөрәк пулу газаныбы вәтәнә—ач гојуб кәлдикләри аиләләриңе көндәрмәк хәјалында идиләр. Иран фәhlәси бурада севиләчәјини, зәһмәтинә гијмәт гојулачағыны күман едиреди. Бу зәһмәт адамлары хош арзу илә реал вәзијәт арасында кәssин зиддijjәt вә учурум өлачағыны һеч ағылларына белә кәтирмирдиләр. Мәһз белә бир зиддijjәt нәтичәсіндә онларын арзулары үрәјіндә галыр, бүтүн үмидләри боша чыхыр. Иран фәhlәләринин ач гојуб кәлдији аиләсінә һеч бир мадди көмәк киңстәре билмәдији бир жана дурсун, онларын өз вәзијәти до кетдикчә чәтиләшир, шәхси һәјатлары чидди тәһлилүк гаршысында галыр. Чаризмин мәнфур милләтчилик сијасәти, Гафгазда төрәтдији ганлы чинајетләр, өлкәдәки инновазиялар, баһалыг онлары лап тагәтдән салыр. Фәлактәндән јаха гурттаран Иран фәhlәләринин әлибаш өз вәтәнине, јохсул дахмасына гајитмагдан башга бир чарәси тапмыр.

Иккіни мәгалә («Хејир-дуа») мәһз бу һадисәнин тәсвиди итеп башланыр: Газанч үчүн Гафгаза кәлән, бурада өрмәни-мұсылман давасында зәрәрдидә олан Иран фәhlәләри өз вәтәнләрінә гајдаркән мәгалә мүәллифи он-

лара угурлу јол арзулајыр, «хејир-дуа» верир. Чар һөкумәтинин мәнфур сијасәти илә әлагәдар баш верән дәһшәтли һадисәләри, фәһләләрин һәјатында әмәлә кәлән ачыначаглы һалы хатырлатдыгдан соңра әдиб јазыр: «Демәк, биздән кедирсизиз, ей Иранын јазыг өвладлары!.. Сиз һаглысыныз, мин дәфә һаглысыныз; бир јердә ки, адамлар өз гоншуларыны, өз ушаглыг ѡлдашларыны өлдүрүрләр, бир јердә ки, онлар јүз илләрлә бир күчәдә, бир һәјәтдә, бир евдә јашадыглары өз дүнәнки достларынын вар-јохуну јандырылар, бир јердә ки, адамлар бу чүр икидлик қөстәрирләр вә буңу нә учүн етдиқләрини өзләри дә билмирләр,—белә јердә јашамаға дәјмәз!»¹

Бөјүк әдибин бу сөзләри халг шаири Сабириң: «Ики ѡлдаш, ики гоншу бир вәтәндә һәмдијар» ...мисралары илә нә гәдәр дә һәмәһәнкдир! Бу сәтирләр арасындағы мәзмун вә идея җаянылығы, һәр ики сәнәткарын чәрәјан едән һадисәләре бир чәбһәдән, ейни көрушлә јанашдығы ачыг-ајдын шәкилдә һисс едилир. Тәнгид вә мубариззин формача мұхтәлифлигинә, биринин кәскин сијаси шे'р, дикәринин атәшин публисист мәгалә шәклиндә мејдана чыхмасына баҳмајараг, һәр икисинин идея мәзмуну, изләди және мәгсәд ейнидир. Сабириң ше'ри: «Бејнәлмиләл тәдбири-үлфәт етмәли!» кими аловлу бир ҹағырышla таңамланырдыса, Ч. Мәммәдгулузадәнин мәгаләси дә вәтәнә гајыдан Ираң зәһмәткешләринә әдибин мә'налы мураси, төвсүјеси илә битирди:

«Өз вәтәнинизә гајыдандан соңра сиз өзүнүз кими чырым-чындырылры, ач вә мәзлум әмәкчи халғы өз башыныза топлајын вә онлара бу хош хәбәри јетириң; онлара нағыл един ки, бурада, бүтүн Русијада, бүтүн әмәкчи халг ајаға галхыш вә бөјүк бир гүввә һалында топла-

¹ Ч. Мәммәдгулузадә. Фелјетонлар, мәгаләләр, хатирәләр, мәктублар, Бакы, 1961, сәh. 825.

шарыг, бу күнә кими алтында зарыдығы зұлмұ өз үзәрі дән атмышдыр... Әкәр орада онлар бурадакы өз жолдашының жолу илә кетмәк истәсәләр... о заман онлары Рузијадакы жолдашлары, јадикар олараг онлара өз бағыны вә бу бајрагда жазылмыш мүгәлдәс шұарының рөрләр. Гој мәзлум, бәдбәхт Иран зәһмәткеш халғы б шұары охусун:

«Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!»

Гој охусунлар вә бирләшсінләр!»

«Коммунист манифести»нин пролетар һәмрә'јлийк даир бу мәшһүр, ҹанашұмұл шұарының Азәрбајҹан әзызыларындан илк дәфә мәһз Ч. Мәммәдгулузадәнің әсәринде сәсләнмәсінә тәсадүфи бир нал кими баҳылма малыдыр. 1905-чи илин мүрәккәб, зиддијәтли шәраитиң дә хұсуси мә'на вә әһәмијәт кәсб едән бу һадисә әдиби дүнијакөрүшүндәки демократизм вә азадлығ идеяларының ганунаујғын инкишафының тәбии нәтижеси кими мејдана чыхмышдыр. Профессор Эзиз Шәрифин мұвәффегијәтли ифадәсінә көрә, «Бейнәлмиләл пролетар синфи»нин мүгәлдәс шұарыны илк вә сон дәфә 1905-чи илдә бир мәгаләсіндә тәкрапар едән Чәлил Мәммәдгулузадә өзүнүң һансы сијаси мәрамнамәни гәбул етдиини, һансы синфи мәнсуб олдуғуны, һансы тәрәфдә вә кимләрә гаршы мұбариәт апардығыны ачыг сөјләмишdir. Һәм дә рус дилинде, большевик гәзетинде сөјләмишdir».¹

Бу мәгаләләrin үмуми руһы, дәрин ичтимай мәзмуну вә јүксәк ингилаби пафосу Ч. Мәммәдгулузадәнин сонракы әсәрләrinde давам вә инкишаф едир, бир сыра марагатлы тәсвир-ифадә васитәләри, парлаг бәдии бојалар кәсб едир. Чәмиси бир нечә аj сонра нәшрине мұвәффег олдуғу «Молла Нәсрәddin» журналынын лап илк нөмра-

¹ Эзиз Шәриф. Молла Нәсрәddin (Чәлил Мәммәдгулузадә). Бакы, 1946, сәh. 13—14.

синдән башлајараг Ч. Мәммәдгулузадә чар һөкумәтиниң мурдар сијасәти нәтичәсіндә Гафгазда гызышан ермәни-мұсәлман гырыныны өзүнәмәхсус ачы кинајә вә өлдүрүчү сатира илә кәскин тәнгид атәшинә тутмуш, Иран фәhlәләри үчүн һәгиги азадлыг, гуртулуш јолунун мәһз зәһмәткеш халг күтләләринин сых бирлиji вә сарсылмаз иттифагы әсасында шаһ мұтләтиjәтина гаршы ардычыл, ингилаби мұбариzәdә олдуғуны көстәрмишdir. Кәләчәк сәhiфәләрдә көрәчәjимиз кими, бөյүк әдib хүсусән бу сонунчу мәвзуя һәм hekajәlәrinда, һәм дә журналда чап етдиji фелjeton, публисист мәгалә, ше'р вә карикатураларда кениш jер вермишdir. Һәмин мәсәлә илә әлагәдар олараг Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Э. Сабир jaрадычылығындакы гаршылыглы әдәби әлагәләrin тә'sir вә әнатә даирәси даһа да кенишләnмиш, һәр ики сәнәткарын идеja, мәсләk достлуғу jени, jүksәk инкишаф мәрhәләсінә галхыб, ингилаби-сијаси һадисәләrin ишләнмәси саһәсindә дә өзүнү көстәрмишdir.

Деjilәnlәri jекунлашдыраркәn, Азәрбајchan зәһmәt-кешlәri арасында шанлы беjnәlмиләlчилик эн'энәlәrin тәbлиfi вә халglar достлуғu идеjasынын тәntәnәsi уғрундакы мұbarizәdә Ч. Мәммәdгуlузадә вә Сабирин хидмәtlәrinни бир даһа геjd etmәlijik. Birinchi rus ингилабы илләrinde Загафгазија большевикләri башда олмагла габагчыл jazychy вә ичтимai хадимlәrin биркә мұbarizәsi нәтичәsindә һәr чүр дүшмәn фитnәsi dәf eidlidi, пролетар һәmrә'jliji, халglar достлуғu вә беj-nәlмиләlчилик idejalары gәlәbә chaldy.

Бу әлбир мұbarizәni һәlә o заман kөrkәmli ичтимai хадim вә jazychy Нәriman Нәrimanov chox jүksәk гиjmәt-lәndirmiшdi. O, зәһmәtкеш халg күтләlәrinин синфи дүшмәnlәrinи вә онларын алчаг ниijәtlәrinи ifsha еdәrәk dejirldi: «Бәli, бунлар «hүrүrdүlәr, уlujurdулар», чәmaәti үchuruma dә'wәt еdirdiләr... Lакин chirkin mәg-

судларына чатмадылар. Вәтәнини, милләтини, чәмаәтини севәнләр иттиһад еди бунларын мүгабилинә чыхдылар, учуруму ашкар көстәриб, гәјри бир јол көстәрдиләр».¹

«Гәјри бир јол» дејәркән Н. Нәrimановун халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик јолуну нәзәрдә тутдуғу аjdындыр. Чаризмин халглар арасында милли әдавәт тохуму сәпмәjә чалышдығы вахт јеканә дүзкүн јол олан бу ѡолун зәһмәткеш күтләләрә көстәрилмәси, «учурумун» арадан галдырылмасы вә синфи дүшмән үзәриндә гәләбәнин тә'мин едилмәси ишинде, һәмин мүбариизәнин өн сыраларында кедән Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин дә пајы вардыр. Милли мәсәләjә мұнасибәтдә һәр ики сәнәткар бејнәлмиләлчилик мөвгеji тутаркән, һеч шубhәсиз, чохәсрлик классик әдәбијатымызын ән јаҳшы үмумбәшәри, һуманист хүсусиijәтләрини давам етдирмиш, империализм вә пролетар ингилаблары дөврүнүн гарышыја ғордуғу jени, мүһум вәзиfәләрлә әлагәдар олараг, һәмин хүсусиijәтләrin әнатә вә тә'сир даирәсини даһа да кенишләндирмишләр. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин бу саһәдәки зәңкин әдәби ән'әнәләри мұасир әдәбијатымызыда халглар достлуғу вә пролетар бејнәлмиләлчилиji мөвзусуна һәср едилмиш әсәrlәрдә өзүнүн сонракы инкишаф мәрhәләсинә дахил олмушдур.

«Молла Нәсрәddин» журналынын нәшри илә Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Э. Сабир арасында јараңыб мөhкәмләрмиш мүбарииз идея, мәсләk достлуғунун ичтимаи-сијаси тарихи көкләри бундан ибарәтдир. Көрүшләриндәki

¹ «Иршад» гәзети, 20 феврал 1906, № 44.

мүштәрәк чәһәтләр, ән яхшы, мүтәрәгги хүсусијәтләр һәр ики јазычынын дәрһал бирләшиб, «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә зүлм вә истибдада, дини мөвхумата вә һәр чүр керилек тәзәһүрләринә гаршы әлбир мүбәризәјә башламасы, азадлыг вә демократија уғрунда-кы һәрәката, әдәби-ичтимаи инкишафа күчлү тәкан кес-тәрмәси үчүн әлверишли зәмин һазырламышды. Дәрин ичтимаи-сијаси вә тарихи көкләр үзәриндә јүксәлән һә-мин достлуг чидди сынаглардан кечәрәк бәркимиш, рән-карәнк идеја-бәдии формалар кәсб едәрәк ибрәтамиз мәфкурә вә идеал достлуғуна чеврилмишdir. XX әср ич-тимаи-бәдии фикримизин тәрәггисиндә мүстәсна рол ој-намыш вә әдәби һәрәката истигамәт вермиш бу достлу-ғун өзүнәмәхсүс спесифик хүсусијәтләри вардыр. Эдә-бијјатымызын јалныз идеја мәзмунунда дејил, набелә бәдии формасында да әсаслы чеврилиш јаратмыш бу ики сәнэткарын јарадычылыг әлагәләрини шәрһ етмәздән әvvәл онларын достлуғунун бә'зи чәһәтләрини гејд едәк.

Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасындакы достлуг, һәр шејдән әvvәл, һәр ики јазычынын дүнјакәрүшүндәки габагчыл идејаларын инкишафынын тәбии нәтичәси, ке-чиб кәлдији јарадычылыг јолунун, әдәби-ичтимаи фә-лијјәтигин мә'налы јекуну кими гијмәтләндирilmәлиdir. Башга сөзлә десәк, бу достлуг габагчадан дүшүнүлмүш, планлы сурәтдә һазырланмыш достлуг дејилди. Һәмин достлуг өз-өзүнә, тәбии шәкилдә јаранышды. Һәр ики сәнэткар арасында гаршылыглы әдәби әлагәләр, јара-дычылыг әмәкдашлығы јараныб мөһкәмләнәндән соңра белә онлар бир мүддәт шәхсән көрүшмәмиш, јалныз ги-јаби сурәтдә таныш, дост олмушдулар. Нәинки јалныз Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабирин, набелә халг шанири илә көркәмли әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи Фиридунбәј Кө-чәрлинин достлуғу да бу шәкилдә мејдана колиб инкишаф стмиш, Ч. Мәммәдгулузадәни фәргли олараг, Сабир илә

Көчөрли өмүрләринин ахырына гәдәр бирчә дәфә дә ол сун шәхсән көрүшүб даныша билмәмишдиләр. Эсәрләр индәки эн јаҳшы кејфијјәтләр: вәтәнпәрвәрлик, хәлтлилк, азадлыг вә демократизм мотивләри бу јазычылардың дәрһал бирләшиб үнсијјәт бағламасына, бир чәбһәнни дөјүшчүсү кими ejni идејалар уғрунда әлбир мубариз апармасына сәбәб олмушдур.

Ч. Мәммәдгулузадә өзөн Сабир арасындакы достлугу өсас чәһәтләриндән бири дә мәһз бунунла әлагәдарды. Онларың достлугу һәр чүр хырда һиссләрдән, шәхси мәнафедән узаг, јүксәк идеал, мәсләк достлугу олмушдур. Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабири бирләшdirән дә һәмми бу јүксәк идеаллар иди. Догма халгының һәгиги азадлығы, мәдәни тәрәггиси вә инкишафы наминә онларын ижиси дә мубаризә мејданына атылмыш, сона гәдәр өз гәләми илә бу чәбһәнниң өн сырасында вурушмушлар. Һәм дә чәбһәнниң ади, сырави дөјүшчүсү кими јох, өсас тәшиклиатчысы вә истигамәтверичиси кими вурушмушлар. Дөврүн бир чох габагчыл, вәтәнпәрвәр јазычы, шаир вә ичтимай хадимләри дә онларын чәбһәсинә ғошулмуш, халгын тәрәггиси вә инкишафы уғрунда мубаризадә өз гәләми вә әмәли фәалийјәти илә јаҳындан иштирак етмишләр. XX әср әдәбијјатымызда өсас, апарычы ичтимай фикир чәрәјаны, өзүнәмәхсүс нәзәри-естетик принципләри олан «Молла Нәсрәддин» әдеби мәктәби мәһз беләјаранмышдыр. Бу мәктәбин фелjetон, мубариз публистика голуна бөյүк әдиг вә мүһәррир Ч. Мәммәдгулузадә, ингилаби-сатирик шे'р голуна исә халг шаири Сабир башчылыг етмишdir. «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләрindә дөрч едилмиш публисист мәгалә вә фелjetонларда Ч. Мәммәдгулузадә гәләминин гүдрәти һәр ан өзүнү һиссәтләрди кими, сатирик ше'рләрдә дә Сабирә мәхсүс мәннүлар, тәнгид һәдәфләри, тәсвири вә ифадә васитәләри, ачы истеһза вә кинајә дәрһал нәзәрә чарпыр.

Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасындағы мәслек достлугунун диггәтәлајиг хүсусијәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, бу достлуг гаршылыглы күзәштә эса-сында дејил, хүсуси гајғы вә кәскин тәләбкарлыг үзәрин-дә јүксәлмишdir. Ч. Мәммәдгулузадә Сабир јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирir, заманын тәләбләrinә камил сәнәткарлыгla чаваб вермәк, мүһум ичтимай-си-јаси вә бејнәлхалг мәсәләләри, инчә мәтләбләри садә, анлашыглы шәкилдә кениш халг күтләләrinә чатдырмаг вә онда күчлү тә'сир ојатмаг ишиндә Сабири өз мүасирләrinә вә гәләм достларына һәмишә нұмунә көстәрирди. Бөյүк әдиб јад тә'сирләрә гаршы ана дилимизин тәмизлиji вә хәлгилиji уғрундағы мубаризәдә, чанлы халг дилинин битмәз-түкәнмәз сөз хәзинәсии, мә'на инчәликләрини вә зәнкин ifадә имканларыны бөйүк бир чәсарәтлә ше'рә кәтирән, әсәрләрини бу дилдә, кениш охучу күтләләри учүн јазыб-јарадан Сабирин хидмәтләрини дөнә-дөнә геjd едиrди. Элбәttә, Сабирин сағлығында онун јарадычылығына һәгиги, лајигли гијмәtin илк дәфә мәһз «Молла Нәсрәddin» журналы сәhiфәләrinдә, Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән верилмәси дә тәсадүfi дејилdir. Бу гијмәт халг шаиринин мубариз јарадычылығы жолу һаггында сөјләнмиш илк објектив рә'j олмаг е'тибарилә хүсуси әhәmijjәtә маликdir.

Бунунла белә, Ч. Мәммәдгулузадә heч вахт Сабирә күзәштә кетмир, онун јарадычылығына өзүнәмәхсүс чидди тәләбкарлыгla јанашырды. Бөйүк әдиб, «Молла Нәсрәddin» сәhiфәләrinдә аловлу, мубариз сатирик ше'rlәри илә мисилсиз шәһрәт газанан ингилабчы шаирин арабир буржуа мәтбуатында дәрч етдириди вә әсасен динни мәниjjәt дашиyан әсәрләрини кәскин тәңгидлә гаршылајыр, онун көрушләrinдәki бә'зи мәңдуд чәhәтләри демәкдәn чәкинмирди. Шамахылы Һачы Мәчиd әфандиин вәфаты мұнасибәтилә Сабирин јаздығы әсәрләrin

Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән чидди тәнғид атәші тутулмасы мәһз бунунла әлагәдәр иди.

Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир тәкчә кен күнүн, аң дә вахтларын дејил, һәм дә дар күнүн, ағыр дәгигеләр достлары олмушлар. Халг шири хәстәләнәркән бөй әдивин көстәрдији тәмәннасыз јардым, онун һәјаты, сә һәти уғрунда апардығы фәал вә ардычыл мұбариза Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир арасындакы достлугу парлаг сәһиғеләриндән бирини тәшкил едир. Сабир мәжличәдә икән Тифлисдән достларына яздығы мәктубында Ч. Мәммәдгулузадәнин бу гајғысыны дөн-дәж дәрин миннәтдарлығ һиссилә гејд етмиш, әвәзсиз гај үчүн бөյүк әдеб вә онун айләсінә өз тәшәккүрүнү би дирмишdir.

Ики сәнәткар арасында јараныб мөһкәмләнән, маралы әдәби әлагәләрдән башлајыб ибрәтамиз мәфкура в идеал гардашлығына чеврилән бу достлугун дәрин ичті мән-сијаси вә тарихи көкләри олдуғу кими, бир сың мүтәрәтти идея хүсусијәтләри, рәнкарәнк бәдии ифада вә тәзәһүр формалары да вардыр. Бунлары диггәтлә тағыгиг едиб өјрәнмәдән Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир јардычылығындакы гаршылығлы әдәби әлагәләрин мәнијити вә әсас истиғамәти, конкрет бәдии ифадә формалар нағында там вә айдын тәсәввүр алмаг мүмкүн дејилди

3

Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасындакы гаршылығлы әдәби әлагәләрин илк тәзәһүр формасы һәр иш сәнәткарын ejni мөвзуну бирликдә ишләмәси, бу вә юдикәр мәсәләни ejni истиғамәтдә ишыгландырмасы шәлиндә мејдана чыхмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә в

Сабирин бир-бирини мұшајиэт едән, бир мөвзуну давам етдириб тамамлајан шे'р вә фелјетонлары бу биркә әмәк-дашлығын әдәби мәісулу кими гијмәтләндирмәлидир. Ыэр ики жазычы арасындақы әдәби әлагәләрин бу илк тәзіхүр формасы Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракынын лап илк күнүндән жаранышдыр. 1906-чы илин 28 апрелиндән башланан бу әмәкдашлыг кетдикчә инкишаф едіб кенишләнмиш, илк вахтлар даһа чох халғын тәрәггиси, елм, мәктәб, кәңч нәслин тә'лим вә тәрбијәси мәсәләләринин ишләнмәсіндә өзүнү қөстәр-мишдирсә, сонralар халг азадлығы, ингилаби һәрекат кими дөврүн мұһым ичтимай-сијаси һадисәләрини дә әнатә етмишdir.

М. Э. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналына көн-дәрди илк сатирасы әvvәлki сәhiфәләрдә адыны тут-дуғумуз «Милләт нечә тарағ олур олсун...» ше'ридир. Җәлил Мәммәдгулузадә бу ше'ри өзүнүн руһаниләр алеј-хинә жаздығы «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» адлы фелјетону-нун алтында чап етмишdir.

Мәлүм олдуғу үзрә, бејүк шаир сатиralарынын эк-сәриjәтindә типләри данышдырмаг, онлары өз дили, өз ifadәlәri илә сәчиijәlәndirmәk јолу илә кедир. Типин дахили аләмини ше'р, сәнәт күзкүсүндә әкс етдirmәk үчүн сатирик диалог вә монологлардан кениш истифадә едир. Тачир, руһани, мүлкәдар, зијалы, бәj вә ja капиталистин өзүнү чанлы инсан кими диндиrmәk вә бу үсулла онларын характеристини ачmag Сабир сатиralарында эн чох ишләнән сәчиijәlәndirmә үсулларындан биридир.¹

Бу үсул Сабирин лап илк сатиralарындан габарыг шәкилдә нәзәрә ҹарпыр, «Молла Нәсрәддин», «Бәнтул», «Зәнбур» кими сатирик журналларын нөшри илә әлагә-

¹ Мир Җәлal. Сабирин суратлар аләми, «Әдәбијјат вә шячес-нәт» гәзети, 16, 23 декабр 1961, № 49, 50.

дар оларға даңа да тәкмилләшир, јени-јени бәдии бојалар, рәнкләр кәсб едир.

Халг шаири «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдириди илк ше'риндә дә мәһз бу үсула мұрачиәт етмиш, типин дахили аләмини, һәјата баҳышыны онун өз дили, өз сөзләри илә ачыб сәчијјәләндирмишdir. Бурада да тәрәгги вә инкишафа гәддар дүшмән олан мәнфи типин өзү данышыр вә данышдыгча да өзүнүн чүрүк мә'нәвијатыны, мұртәче әхлаги симасыны ачыр, дәриндән ифша едир.

Сәс салма, жатанлар аյылар, гој һәлә жатсын,
Жатышлары разы дејиләм кимсә ојатсын,
Тәк-тәк айлан варса да, һәг дәдыма чатсын,
Мән салим олум, чүмлә чаһан батса да, батсын;
Милләт нечә тарағ олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мәһтач олур олсун, нә ишим вар?!

Салма јадымса сәһбәти-тарихи-чәһани,
Әjjами-сәләфдән демә сез бир дә, филани,
Һал исә кәтири мејл еләјим долмани, нани,
Мүстәгбәли кәрмәк нә кәрәк, өмрду фани;
Милләт нечә тарағ олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мәһтач олур олсун, нә ишим вар?!

Ше'р әvvәлдән ахыра гәдәр бу шәкилдә давам едир. Охучу һәр бәнддә ичтимай интибаһын әлејідары, диндар, егоист типин мүәjән бир хүсусијәти, тәзә бир сифәти илә таныш олур. Ше'р тамамландыгда исә охучунун көзү гарышында камил бәдии тип ҹанланыр. Шәхси мәнафеји һәр шејдән үстүн тутмаг, вәтәниң нә кечмиши, нә дә кәләчәji илә марагланмаг, вәтән өвладының ач, юхсул құзәраныны, дул гадынларын диләнчи вәзијјәтини көрүб севинмәк, тәрәтти вә инкишафы анчаг јорған-де-шәкдә јад етмәк, башга миллиәтләрин наилиjјәтләриндән ибрәт алмамаг—һәмин типин сәчијјәви әхлаги-мә'нәви сифәтләри бундан ибарәтдир.

Беләликлә, бөјүк әдибин «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» фелjetону илә халг шаиринин «Милләт нечә тараф олур олсун..» сатирасы истәр гәләмә алынан мөвзү, сатирик тип, истәрсә тәнгид һәдәфләри чәһәтдән бир-биринин мәнтиги давамы кими мејдана чыхмыш, һәр ики әсәрин ичтимай-бәдии тә'сири даһа да гүввәтләнәрәк тамамланышдыр. Бу әсәрләрдән башлајараг әдәбијатымызын инкишафында мүстәсна рол ојнајан «Молла Нәсрәддин» мүһәррири илә ингилабчы сатирикни гәләми үнсијјәт бағламышдыр.

Бу үнсијјәт һәр ики сәнәткарын јарадычылығында мүһүм јер тутан бир силсилә әсәрләрин мејдана чыхмасы илә нәтичәләнмишdir. Бөјүк әдибин «Нијә мән дәрсдән гачдым?», «Тәрәгги әlamәтләри», «Голошаповун кери чагырылмасы», «Гарныјоғунлар», «Һәмшәри», «Һәгигәт» адлы фелjetонлары илә халг шаиринин «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лутф бир өвлад», «Билмәм нә көрүбдүр бизни оғлан охумагдан?!», «Чәһд ejлә, сән анчаг нәзәри-хәлгә пак ол», «Етди бу фәләк һәр кәсә бир төвр јаманлыг», «Һәр нә версән, вер, мәбада вермә бир дирһәм зәкат», «Нолур шириnmәзаг етсә мәни һәлваји-һүррийјәт», «Занида, кәл сојунаг бир кәрә палтарымызы» кими ше'рләри бир-бирилә үзви сурәтдә бағлы олан, бир-бирини давам етдириб тамамлајан, гаршылыглы јарадычылыг әмәкдашлығынын мәңсулу кими мејдана чыхан әсәрләрdir.

Бу типли әсәрләрдә диггәти чәлб едән башлыча хүсүсийјәт ондан ибарәтдир ки, һәр ики јазычы һәјатдакы мәнфиликләрә гаршы ejни чәбһәдән сатира атәши ачыр, кениш халг күтләләринин тәрәггиси вә инкишафы, ичтимай интибаһ наминә һәр чүр керилек тәзәһүрләринә, дини мөвлюмата вә мұнағизәкарлыға гаршы кәскин мұбариәз апарыр. Шүурлардакы пасы тәмизләмәк, зәһмәт адамларының гәфләт јухусундан ојадыб, ичтимай-сијаси

һәјата чәлб етмәк үчүн онларын икиси дә тамамиләје жол сечмиш, кәсекин тәнгид, ачы истеһза вә мәсхәрәдән: күчлү бир мұбариә силаңы кими истифадә етмиша Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирә мәхсус гүввәтли сатир исте'дад, тәрәгги вә инкишафа бухов олан ичтимаи мағиликләрә гаршы мұбариәдә бу силаңын кәсәрини да да артырышды.

Чәлил Мәммәдгулузадә илә Сабирин јарадычының әмәқдашлығының мәһсулу олан әсәрләри өз мөвзусуна идея мәзмунуна көрә үч группа бөлмәк олар:

а) Қәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси, көннәлмиш дәрметодларының тәнгиди;

б) Чар мә'мурлары вә јерли истисмарчылар әлејһи мұбариә;

в) Иранда баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләре в миilli азадлығ һәрәкатына мұнасибәт.

Бөјүмәкдә олан қәнч нәслин нәчиб сифәтләр руһуда тәрбијә едилмәси, онлара лап ушаглыгдан мұсбәт әлаги, мәдәни вәрдишләр ашыланмасы Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин ән бөյүк арзуларындан бири иди. Бу дәр шејдән әвшәл, һәр ики сәнәткарын ушаглара халғы миллиятин кәләчәји, үмид. чырағы кими баҳмасында ирәли кәлирди. «Еј миллиятин үммиди, дилү чаны, ушалар!» дејән Сабир, ejni заманда, өз бөйүк достунун үра сөзләрини ифадә едиреди. Ушагларын тә'лим-тәрбијәсүндә айлә вә мәктәбин үзәринә дүшән мүһүм вәзиғләр Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир јарадычылығында гырмызы бир хәтлә кәлиб кечир. Мәсләк достларының «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдириди вә бир

бирини тамамлајан илк әсәрләринин бу мөвзуја һәср һалунмасы да тәсадүфи дејилдир. Һәр ики јазычы көнә чәмијјәтдәки рәзәләтләрә гаршы, азадлыг вә демократизм үзүрндакы биркә мүбәризәни мәһз бу мәсәләдән, «өвләди-вәтәнин» талејини дүшүнмәјән, онун сағлам руһда, күмраһ тәрбијәси гајгысына галмајан мүртәче фантикләрин, авам валидејиләрши тәңгидниң башламагы лазым вә вачиб билмишләр.

Бу чәһәтдән Ч. Мәммәдгулузадәнин «Нијә мәи дәрсдән гачдым?» фелjetонуна вә Сабирин һәмин фелjetону мүшәжиәт едән «Ол күн ки, сәнәхалиг едәр лүтф бир өвләд» вә «Билмәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан!» адлы ше'рләrinә диггәт етмәк кифајәтдир. Феодал-патриархал аилә мүнасибәтләри үчүн сәчијјәви олан, ушагларын тәрбијәсини позан мүртәче адәт-ән'әнәләр, моллаханаларда-кы әтүрпәдичи рәзәләт, кобуд тә'лим-тәрбијә үсуллары бу әсәрләрдә эсас тәңгид һәдәфи кими сечилмиш вә идеал достларына мәхсус или چэрраһ бычағы илә тәшриһ едилмишdir. Ч. Мәммәдгулузадә сатира атәшини даһа чох моллаханалара вә орада дәрс верән күтбаш, позгун руһаниләрә дөгру јөнәлтмишdirсә, халг шаиринин тәңгиди, биринчи нөвбәдә, авам, диндар валидејиләрә, гул-дурлуғу илә фәхр едән вә өз өвләдьны да бу јола сөвг етмәјә чалышан чаһил аталара гаршы чеврилмишdir. Бөյүк әдib эсасән ушагларын мәктәб һәјатыны вә онларын дәрсдән гачмасынын сәбәбләрини тәсвири вә тәңгид җидирсә, Сабир ушағын дөгулдуғу күндән та мәктәбә кебид дәрс өјрәнмәсинә гәдәр олан бөյүк бир дөврү кәскин истеһза, кинајә үсулу илә ачыб сәчијјәләндирir. Һәр ики јазычынын чанлы, сатирик тәсвиirlәrinә диггәтлә нәзәр салсаг, ушағын биткин вә гәрибә бир тәрчүмеји-һалы илә гарышлашмыш оларыг. Бу, тәкчә бир ушағын тәрчүмеји-һалы олмздығы кими, јалныз бир аиләнин, бир мәктәбин тә'лим-тәрбијә үсулу да дејилдир. Бурада дини-феодал

адәт-ән'әпәләринин һаким олдуғу кечмиш айләләрдә ғулууб бөјүжән, моллаханаларда тәһсил-тәрбијә көңкәнч нәслин һәјат жолу, онларын тәрчүмеји-һалының өчијјәви вә типик сәһиғәләри үмумиләшдирилмишdir.

Бу тәрчүмеји-һалын әсас чәһәтләри нәдәи ибаратдир Гәләм достлары дүггәти илк шөвбәдә һансы мәсәләләр чәлб едир вә халғын кәләмәји олап кәнч нәслин тә'лим тәрбијәси ишинде нә кими тә'хирәсалынымаз вәзиғәләр ирәли сүрүрләр? Бу суаллара чаваб вермәк үчүн һәр шаһсәнәткарын гәләмә алдығы сатирик һәјат лөвһәләри жынында тәртиб олунмуш һәмин тәрчүмеји-һалын бә'зи сәһиғәләрни нәзәрдән кечирәк.

Ушағын дүніяда кәлдији күндән башланыбы, аилән мәктәбдәки тәһсил-тәрбијәси дә дахил олмагла онун һәјатынын бөյүк бир дөврүнү әнатә едән бу тәрчүмеји-һалын илк сәһиғәси Сабир ше'риндә әлван, сатирик бојаларла әкс олунмушдур. Ушаг доғулан кими авам, чаңыш ата чидди «фәалијәтә» башлајыр: өвладыны қуя һәм чүр бәла вә хәтәрдән горумаг мәгсәдилә дәрһал тилисін мә әл атыр; ушаға сојуг дәјиб санчылананда һәким дејід чиндар чағырыр; ушаг хәстәләниб агласа, дәрдинә әләт ахтармаг әвәзинә, онун анасыны сөјүр...

Ол күн ки, сәнә халиг едәр лутф бир өвлад,
Олсун үрәјин шад!
Тә'жин елә чиндары ки, етсін она имдад,
Та дәјмәјә һәмзад;
Сағдан сола, солдан саға сал бојнұна һејкәл,
Гој чинни мәэйтәл;
Мин күнә тилисматә тутуб еjlә мүгәффәл,
Кәэдир ону әл-әл;
Кәр дәјсә совуг, санчыланыбы олса да бимар,
Һәким ет кәлә чиндар;
Кәстәрмә тәбиғә о чијәркушәни зинһар,
Гојма өла мурдар;

Агларса ушаг дәрдинин ахтарма дәвасын,
Анчаг сөј апасын;
Горхузсун о да дамдабача илә чагасын,
Кәссин дә сәдасын!..

Реал һәјат һәгигәтләри вә чанлы поетик мүшәнидәләр әсасында јазылмыш бу мисраларла тәрчумеји-һалын илк сәһифәси тамамланыр. Бундан сонра тәзә бир сәһифә—ушағын тә'лим-тәрбијәсиндә мүһүм, һәлледичи мәрһәлә башланыр. Ушаг артыг бөјүмуш, мәктәб јашына чатышдыр. О, инди мүәjjән сәнәт, пешә далынча кетмәли, чәмијјәт үчүн лазымлы вә фајдалы вәтәндәш олмалыдыр. Бәс ушағын валидејни бу барәдә нә дүшүнүр? Қәләчәк-дә өз өвладыны нечә көрмәк истәјир? Валидејнин дүнја-көрүшүндән, ичтимай һәјата мүнасибәттәндән вә һабелә, тәһисил-тәрбијәсиндән асылы олараг, бу мәсәләдә онлар мұхтәлиф мөвгө туттур, бириси өз ушағыны мәктәбә көн-дәрмәк, өхутмаг истәјир, икинчиси мүәjjән сәнәт, пешә өјрәтмәк јолуну сечир, үчүнчүсү дә...

Тамам башга чүр дүшүнән, өхүјуб тәһисил алмағы фај-дасыз һесаб едән, һалал зәһмәтлә. әлинин әмәји илә до-ланмағы өзу үчүн тәһгир сајан чаһилләр дә јох дејилди. Һәм дә фоедал мүнасибәтләринин һекм сүрдүјү көһнә дүнјада бу чүр дүшүпән, вәтәнин вә халгын истигбалы наминә өз өвладының дүэкүн, мәдәни инкишафы гејдинә галмајан чаһил валидејнләр чәмијјәтин нүffузлу үзвләри сајылырды. Реалист әдәбијатымызда бу мөвзунун дәнә-денә ишләнмәсі, бир сыра әсәрләрдә һәтта башлыча мөвзу һесаб өдилемәси классикләримиздин халгын ичти-ман-сијаси тәрәггиси вә қәйич иәслин, дүзкүн јолла инки-шафы, үмумә фајдалы вәтәндәш кими јетишмәси үчүн һәмин мәсәләјә нечә мүһүм әһәмијјәт вердикләрини ну-маиши етдиrmәкдәдир. Истәр М. Ф. Ахундовуи «Һачы Гара», «Хырс гулдурабасан» кими машһур комедијаларын-дан башламыш реалист драматуркијамызын сонракы ну-муниәләриндә вә истәрсә «Әкинчи» гәзети сәһифәләrinde

дәрч едилмиш ошларча бәдни-публицист материаллары һәмин мәсәләнин диггәт мәркәзинде дајанмасының саби аյдындыр. Бу мәсәләдә Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабынан сәләфләринин ән'әнәләрини давам етдириши, юл күнисиб адам өлдүрмәси вә гулдурулуғу илә фәхр әдән, өз әннән ладларында да белә чиркин сифәтләр тәрбијәләндирүү чалышан чайил валидејнләри кәскин тәнгид атәшик тутмушлар.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин сатира обьекттиң чевирдији чайил ата да һәмин јолун јолчуларындан бирдир. О, һәјатда һалал зәһимәтлә күзәранын, динч јашаңышын гәddар дүшмәнидир. Чаванлыгдан оғурлуг, гулдурулуг, гумарбазлыг кими чиркин, гејри-инсаны сифәтләр өзүнә пешә сечмиш, «гол күчүнә һөрмәт вә шөһрәтә» чатмыш бу надан өзүнүн кетдији јолу инди оғлұна өjrәтмәді ону да бир соғуңчы, гатил кими јетиштирмәк фикриңдир. Бунун үчүн һәр чүр өсаситәjә эл атыр, нәјин баһасы на олурса-олсун, оғлұну мәктәbdәn узаглашдырмага онун елм, тәһисил далынча кетмәсінә мане олмаға, мұнайым мәт көстәрмәjә чалышыр. Оғул исә, атанын арзусы үз чидди-чәһдинин хилафына олараг, јенилиjә чан атыр гәзет вә журнал охумаға, елм вә мәктәбә сөвг едир. Бу ишдә ана да оғлұна тәрәфдар чыхыр. Беләликлә, чайил ата илә көзүачыг өвлад, көһнәпәрәст вә мұнағизәкәр әр илә јенилик вә кәнчлик тәрәфдары арвад арасында кәскин зиддиijәт, ихтилаf јараныр. Нәч бир маниә оғлұның өз јолундан сапдыра билмир. Нәһајет, мұбаризәдә кәнчлик галиб чыхыр. О, тәһисил арзусу илә мәктәбә үз гојур.

Тәрчүмеји-halын икинчи сәhiфәси бурада битир. Бұвахтдан е'тибарән јени бир сәhiфә—мәктәб һәјаты башланыры. Ушаг дәрсә давам едир. Онда охујуб јазмаға, тәһисил алмаға бир һәвәс, шөвг дә вардыр. Чайил ата өз мөңгөјиндән гисмән чәкилмүшсә дә, јенә һәр ан бәһәнә ахтарыр, «гулдурулуға јох, елмә тәрәф өшгә дүшән» оғлұның

ну бу ишдән усандырмаса, «бәдәмәлән» узатлаштырмаса чалышыр. Сөз юх, бунун үчүн мүэjjән бәнәнәләр дә тапылыр.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабири дүшүндүрүб нараhat едән дә мәһз һәмин бу бәнәнәләрdir. Бәнәнәләрин бир гисми мәктәблә, орадакы тә'лим-тәрбијә үсулу илә элагэдардырса, дикәр гисми дә чаңил атанын дини-феодал әгидәләри илә бағлы иди. Сырф тәсадүфдән асылы олан бәнәнәләр дә тапылырды. Бу бәнәнәләрин тәсвир вә тәнгидиндә Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин ачы күлүшү, гәһгәһеси бүтүн кәскинлиji, чиддилиji илә сәсләнир. Мәфкурә достлары һәмин бәнәнәләрин көкүнү кәсмәк үчүн сатира силаһына сарылыр, патриархал һәјат вә мәншәтдәки рәзаләтләrin чиркин мәниjjәтини үзэ чыхарыб бүтүн чылпаглығы илә охучу гаршысында нұмајиши ётдирир.

Һәр ики сәнәткарын тәнгид, сатира атәши илк пөвбәдә моллаханалара вә орада дәрс верән күтбаш, позғун рұhаниләрә гаршы чеврилмишdir. Моллахана һәјатына, рұhаниләрин тә'лим-тәрбијә методларына Ч. Мәммәдгулузадә дә, Сабир дә дәриндән бәләд иди. Онларын һәр икиси ушаглыгда шәхсән бу һәјатын ачысыны дујмуш, һәтта Сабир жазы јаздығы үчүн молласы тәрәфиндән дөjулмушшдур. Одур ки, јетишмәкдә олан кәңч нәслин һәртәрәфли тәһсил вә тәрбијаси, онларын әгли вә физики чәһәтдән сағлам, күмраh инкишафы проблеми илә моллаханаларын бөгүчү һәјаты, вахты сохдан кечмиш тә'лим методлары арасындақы кәсқин зиддијәт һәр ики јазычынын ачы гәһгәһесинә мә'руз галмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадә өз фелjetонунда, ушагларда дәрсә, мәктәбә икраh нисси дөгуран моллаханалары вә онун көһнәлмии тә'лим үсулларыны сәчиijәләндирәк жазыр:

«Көрүрсән он үч јашында бир ушаг нә гәләр ки, гәмишдән ат гајырыб миниб күчәләри о тәрәфә-бу тәрафа,

кишиңе-кишиңе жапыр, сағ во саламатдыр, амма дәрекедән кими бичарәниң Шәки алмасы кими гырмызың наглары башлајыр солмаға. Ушағын атасы кедиб Һаң Кәрим һәкимә әһвалаты дејир вә һәким ушағын үзүк бахан кими она бир дуа јазыр вә ушағын атасына деңки, оғлувун һеч өзкә нахошлуғу јохдур, мәіз фәләгәдә горхуб. Ушаг бу сөзләри ешидәндән соңра дәхн дәрсде гачыр»¹.

Сөз юх, бөյүк әдибин гәләминә мәхсус ачы истеңза вә кинајә илә долу олан бу сәтирләр реал һәјат һәгигәттәрини әкс етдирирди. Моллаханаларда дәрсләр ана дилин дә дејил, ушагларын баша дүшмәдији әрәб вә фарс дыләрниңдә кечилир, мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәм илә там зиддијјәт тәшкىл едән дини-схоластик китаблар охудулурду. Бурада дәрс верән фанатикләрин мұасир етмләрдән әсла хәбәри олмадығы кими, тә'лим-тәрбијә методлары да кобуд вә јарамаз иди. Дәрси билмәдикә ушағын аяғыны фалаггаја салмаг, чубугла дөјмәк вә сонларын башлыча тә'лим үсуллары иди. Кәнч наслия сағлам әгли вә физики инкишафына әнкәл төрәдән, онларда дәрсә вә мәктәбә икраһ һисси доғуран әсас сәбәләрдән бири дә бу иди. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин һәмишә јени тә'лим-тәдрис методлары илә силаһланиш вә үмуми-ичтимай рәғбәт газанмыш «үсули-чәдид» мәктәбләрини моллаханалара, дәрсдә әјани васитәләрдән кениш истифадә едән, етмләрин әсасларыны садә, айлашыглы јолларла ушаглара баша салан, онларын зеңж вә бәдән тәрбијәсинә хүсуси гајғы көстәрән жәнч, мұасир мүэллимләри «шиш папаг» моллалара гарышы гојмасы бир дә бунунла әлагәдар иди. Бөйүк әдиб «Молла Нәсреддин» журналында дәрч етдириди онларча мәгалә вә фелжетонуну билаваситә һәмин мәсәләјә һәср етдиши кими, «Данабаш кәпдинн мәктәби» комедијасыны да бү

¹ «Молла Нәсреддин» журналы, 19 мај 1906, № 7,

мөвзуда јазмыш, «Уста Зејнал», «Иранда һүрријэт», «Өлүләр», «Анамын китабы» кими һекајэ вэ пјесләриндә дә, јери дүшідүкчә, ишчә штрихләрлә буна тохунмушдур. Халг шаириниң зәнкин поетик ирсендә айрыча силсилә тәшкіл едән бир сыра сатираларында («Бу бојда!..», «Bah!.. бу имиш дәрси-үсули-чәдид?!», «Охутмурам, эл чәкин!» вә с.) һәмин мөвзунун рәпкарәнк бәдии бојаларла ишләндүүни дә хатырлатсаг, мәсләк достларынын: «Охујун, милләтин иичаты олун!»—дејә, кәләчәјинә бөյүк үмид бәсләдикләри көнч нәслин дүзкүн вә һәртәрәфли инкишафына, биликли, вәтәнпәрвәр зијалылар кими јетишмәсинә иечә мүһүм диггәт вериб гајғы көстәрдиктәри аждын олар.

Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин тәнгидинә мә'ruz галан әсас чәһәтләрдән бири дә, јухарыда дедијимиз кими, чаһил валидејнләриң дини-феодал әгидәләри илә бағлы олан бәнанәләр иди. Фанатикләр үз верәп һәр чүр бәдбәхтлијин сәбәбини, биринчи нөvbәдә, «дин вә шәриәтдән чыхмагда», ушагларын «үсули-чәдид» мәктәбләриндә охумасында көрүрдүләр. Онларын фикринчә, ушагын мәктәбә кедиб тәһисл алмасы аилә үчүн чүрбәчүр бәдбәхтлијә сәбәб олдуғу кими, ушагларын әгли вә физики чәһәтдән инкишафына да куја мәнфи тә'сир көстәрир, онларын өмрүнү көдәлдирмиш?! Белә чүрүк әгидәләрдән чыхыш едән чаһил валидејнләр өз өвладларыны һәр васитә илә мәктәбдән чәкиндиrmәjә, һәм шәхси мәнфәети вә һәм дә куја сағламтығы үчүн онлары даňа кәлирли, «пул чыхан» ишә сөвг етмәjә чалышырдылар. Бу вәзијәт доғма халгынын тәрәгиси вә азадлығы угрунда мұбаризә мејданына атылыш Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир кими дөврүнүн узагкөрән сәнәткарларыны нараһат стмәjә билмәзди. Һәр ики јазычынын илк әдәби олаголәриндән башламыш бүтүн соирақы фәалијјәтиндә дөпә-дөнә бу массолаја гајытмасы һәмин нараһатчылығын реал тәзәһүр шәкилләри иди.

Бу мәсәлә илә әлагәдар Ч. Мәммәдгулузадәнин «Ниј мән дәрсдән гачым?» фелјетонунда мараглы бир епизод верилмишdir. Бөйүк әдиб ушагларын мәктәбдән кеткесинин сәбәбләринн тәсвир едәркән, чанлы шаһиди олдуғу бир наисәни хатырлајараг жазыр:

«Бир нечә ил бундан әгдәм Данабаш кәндидә биң ушаг мәктәбә кедән күнүнүн сабағыны атасының једди гојуну бир кечәнин ичиндә чәрләјиб өлүр. Ушағы атасы кедиб әһвалаты Данабаш кәндидинин молласы ахун Һачы Молла Намазәлијә дејир. Ахунд чаваб верир ки онлар һамысы бир бәладыр ки, шәхс етдиши күнаһ әмәлин әвәзиндә аллаһ-тәала она көндәрир. Киши анд ичирики, ушағыны урус дәрсинә гојмагдан савајы бир өзкі күнаһ ишә мұртәкиб олмујуб. Ахунд бармағыны лишәліб дејир:

— Ди белә де, рәһимәтлијин оғлу, та мәни шијә, даға даша салырсан.

Киши евә гаяыдыбы көтүрүр дәјәнәжи вә арвадына бир ики чәкиб башлајыр сөјмәје:

— Ай көпәјин гызы, сән нә сәбәбә бу ушағы доғдуки, кедәјди урус дәрси охумаға вә гојунларымызы өтмәјинә банс олајды!

Дәхи ишләри бу һаләтдә көрәндән соңра ушаг дәрсдән гачыр».

Ч. Мәммәдгулузадәнин фелјетонунда олдуғу ким Сабирин шे'риндә дә көһиәпәрест киши бүтүн күнаһлары өз арвадының үзәринә гојур. Фелјетонда чаһил әр арвадыны мәһз ушағы доғдуғуна көрә дәјүб тәһгир едир: ше'рдә ана өз өвладыны дәрсә, мәктәбә һәвәсләндирдији нә көрә әрин ачы сөјүшләринә мә'ruz галыр. Ушағы мәктәбдән чәкилмәсі үчүн фелјетонда бәһанә олараг тојуиларын гырылмасы әсас алышырса, ше'рдә чаһил атасының һәрис иштаһасы, даһа чох пул, газанч көтүрмәнварланмаг еңтирасы өн плана кечир. Сабир ше'риндә

чаһил ата әввөлчө өјүд-иесиһетә әл атыр, бу васитә илә оғлуну мәктәбдәи, охујуб-јазмагдан узаглашдырмaga ҹәһд едир. Бу ҹәһд истәнилән нәтичәни вермәдиқдә исә дәрһал һүчума кечир.

Еј нури-дүчешмим, охумагдан һәзәр ејлә,
Салеһ вәләд ол, кәл!
Ат мин, һүнәр өјрәш, мәни дә бәхтәвәр ејлә,
Ишда бәләд ол, кәл!
Бәсdir охудун, аз гала чанын тәләф олду,
Бу кардән әл чәк!
Јазмаг, охумаг башына әнкәлкәләф олду,
Әш'ардән әл чәк!
Мин елм охујуб сөз биләсән һәрмәтин олмаз
Бу дари-чәһанда;
Сөз бәһринә көвһәр оласан гијмәтин олмаз
Хасә бу зәманда.
Jox, jox, бахырам фикринә, сәндән огул олмаз,
Чанын бәчәһәннәм!
Мырт-мырт охумагдан, киши, бир ган ки, пул олмаз,
Мыртылда дәмадәм!..

Кәскин фикри тәзадлар үзәриндә гурулмуш шे’р әв-
вәлдән-ахыра гәдәр бу шәкилдә давам едир. Мұһафизә-
кар киши өзүнү там наглы сајыр, зәнирән гајғыкеш, өв-
ладынын талејини дүшүнән фәрасәтли ата кими көрүн-
мәjә чалышыр. Лакин онун әгидәси, һәјата мұнасибәти
choхдан көһнәлдијинә, дөврүн зәрури тәләбләrinә чаваб
вермәдијинә көрә күлүнч вәзијjәtә дүшмүш, өлдүрүчү
сатира һәдәфинә чеврилмишdir.

Беләликлә, Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир арасында
јаранан гаршылыглы әдәби әлагәләрин илк мөвзусу кәңч
иеслин тә’лим-тәрбијәси мәсәләси олмушдур. Йәр иккى сә-
нәткар бу вачиб мәсәләjә халгын тәрәггиси вә иичаты,
ичтиман вә мәдәни инкишаф нәгтеji-нәзәриндәn јанаши-
мыш, бу мөвзуја һәср етдиklәri ше’р вә фелjетонларла

көниә, чүрүк тә'лим-тәрбијә үсулларыны, мұғафияттын
валидеңнелерін кәскін тәнгид атәшинә тутмуш, кәнч нақ
лин жени, мұтәрәгги үсуллар әсасында тәрбијәләнмасын
чалышмышлар. Үшаглары вәтәнә вә халга мәһаббәт ру-
хунда бөјүтмәк, онлара мәдәни вәрдишләр, жүксәк инса-
ни сифәтләр ашыламаг мәсләк достларынын угрунда
мұбаризә апардыглары ән бөйүк идеаллардан бири ол-
мушдур.

«Молла Нәсрәддин» журналының нәшри иштегінен. Ч. Мәммәдгулузадә вә М. Э. Сабирин јерли буржуа мис-
сиятчиликтеринә вә онларын һавадарлары олан чар мұтла-
гийеттінә гаршы мұбаризәси даһа жениш вүс'эт алыр. Бұл мұбаризә һәр ики сәнәткарын қарызынан миңдегі дүшмән-
чилик сијасәтинә гаршы һәлә 1905-чи илдәки парлаг фәз-
лийжатләринин давамы вә инкишафы кими диггәти өтті-
лер. Мұбаризәнин башлыча һәдәфләри вә мәғкура-
истигамәти әсасән галдығы һалда, онун формасы вә үстүн-
лубу дәјишишdir. Мәсләк достларының бу мөвзүндегі
даир 1905-чи илдә нәшр етдирдикләри әсәрләрдә тәблиғи
публицист руһ, сијаси әдәбијат үслубу һаким идисе
«Молла Нәсрәддин» сәhiфәләріндәki мұбаризәси ән чо-
сатира вә мәзһәкә үслубунда иди. Бириңчи рус ингила-
бынын мәғлубијәттіндән соңра иртичайын һәр јердә һы-
чума кечдији, сензура нәзарәтинин күчләндији вә һабек
жениш зәһмәткеш халғ күтләләрінин савадсыз олдуга
нәзәрә алынса, сатирик мұбаризә үслубунун үстүн әсә-
ләри вә ичтимаи-бәдии тә'сир гүввәси даһа жаңшы тәсә-
вүр едилә биләр. Дикәр тәрәффән, һәр ики јазычыны
1905-чи илдә гәләмә алдығы әсәрләрдә тәнгид һәдәф
әсасын үмуми вә үнвансыз көтүрүлдүjү һалда, «Молла
Нәсрәддин» сәhiфәләріндә мұбаризә һәдәфләри даһа

конкретләшир, чар мүтләгијјәти илә јанаши онун мәһз филан назиришин яхуд мә'мурунун халгын мәнафејинә җидд, муртәче сијасәти ифша едилерди. Тәнгид һәдәфи конкретләшдикчә, сатирик күлүшүн тә'сир гүввәси дә артыр, мәсләк гардашларынын мүбәризә һәдәфинә дөгрү јөнәлтиди биркә атәш истәнилән нөгтәни вурур, ендириләй зәрбә даһа күчлү вә сәрраст олурду:

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин биркә сатира атәши башлыча олараг ики һәдәфә дөгрү истигамат алыр; мәсләк достлары тәкчә мүтләгијјәтин иjrәнч сијасәтини һәјата кечирән чар мә'мурларыны вә бу ишдә мәнафеји чаризм илә там бирләшән јерли буржуа милләтчиләрини ифша етмәклә кифајәтләнми, набелә зәһмәткеш халг күтләләринин ганыны соруб башына олмазын мүсебәтләр кәтирән, вәтәнпәрвәрлик вә һуманизм һиссингән мәһрум олан буржуа-мүлкәдар ағалара гарышы қәскин мүбәризә апарыр. Бу сонунчу мәсәлә Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин ачлыг мөвзусуну биркә ишыгандыраи эсәрләриндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Бири-дикәри илә сыхы сурәтдә бағлы олан һәр ики һәдәфә гарышы мәсләк гардашлары әдәби әлагәләринин илк күnlәриндән е'тибарән мүбәризәје башламышдыр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәсindән башлајараг Ч. Мәммәдгулузадә гардаш гыргыныны мүгәссирләрини вә онларын чиркин мәгсәдләрини өзүнәмәхсүс сатира, кинајә дили илә ачыб кениш халг күтләләри-нә чатдырмаға чалышырды. Илк нөмрәдә дәрч етдији әдәби-бәдии вә иллүстратив материалларда әдебин дөнәдәнә һәмин мәсәләје гајитмасы мәһз бунуна әлагәдар иди. Халга мурачиэтлә: «Сизи дејиб қәлмишәм!..» кими мә'налы сөзләрлә журналыны нәшрә башлајан Ч. Мәммәдгулузадә лап биринчи нөмрәдә дүшмән фитнәсинә уjan, лазыми сијаси шүүру олмајан ермәни-мүсәлман вәтәндешларыны вә чар казакларыны шәклини

чәкдиришишди. Ики һиссәдән ибарәт олан һәмин шәкәр биринчи һиссәсендә мұсәлман кишиси өз инәкләри әлисилаһлы дајанан чар казакына тәклиф едиб деј «Мән өлүм, көтүр бу нејванлары, вер о түфәнки мән! Иккінчи һиссәдә исә ермәни кишиси чар казакына би пачга пул узадыб дејир: «Пажалуста, вазми денги, да вай ружјо».

Архив материаллары вә рәсми сәнәдләр көстәрир һәм чар һәкумәтинин полис вә гошуны азәрбајҹанлыларда мәниләр арасындаки силаһлы тоггушманын гарышы нәнинки алмыр, гырғыны һәр вәчілә кенишләндирма ҹалышыр, билаваситә гырғында иштирак едирдиләр.¹ Егер тарихи һәигигәtin чанлы шаһиди олан Ч. Мәммәдгулуз дә журналын илк нөмрәсindә дәрч етдиji «Билмәли һәрләр» бәлмәсindә истеһза илә дејирди: «Бу нә сирди, ермәни-мұсәлман вурушмасы дүшән кими һәкумәт һәм кәрләри елә шиддәтли азара мүbtәla олурдулар ки, тәбибләр онларын чөлә чыхмағыны рәва көрмүрдүләр?»

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир әмәкдашлығынын аңы етдиji мәвзу даирәси сон дәрәчә кениш, тәнгид һәдәләри исә мұхтәлифдир. Мәсләк достлары һеч бир вәзиғ нүffуз саһибләриндән чәкинмәдикләри кими, ejni замада, чар мә'мурларына гарышы ардычыл вә амансыз иләр. Жалныз буну демәк кифајетdir ки, Ч. Мәммәдгуз задә журналда дәрч етдириji тәкчә бир фелjetonuң «саһибсиз вә фәгир өврәtin евини виран едәn» Шамал приставыны да, «мұсәлманларын гарныны јумругу һәм дәлил-дәлил еләjәn» Нахчыван начальникуни дә, кунаңын инсанлары дама гатыб дөjәn, «бурнундан ганы ведрә һәм ахыдан» Зәjәm приставыны да, «мұсәлман ады чәкиләж фич'әтәn азарлајan» Ирәван губернаторуну да, јерли айлијә олмазын әзаб верәn Газах начальникуни дә, бүтүн һадисәләри көрүб сусан, чар мә'мурларына гуллуг кө

¹ Азәрбајҹан тарихи, 2-чи чилд, Бакы, 1964, сәh. 583.

тәрән рұхани башчыларыны да, бәjlәри, ханлары да кәс-
кин тәнгид атәшинә тутмуш, рұсвај етмишdir¹. Журнал-
да чап олунмуш бу типли әсәрләр халг дүшмәнләринин,
чинајеткарларын, хайн, ријакар адамларын чанына ва-
нимә салыр, ады чәкилмәjәn вәзиfә, нұfуз саһибләри
дә өз пајыны көтурурdu. Буна көрә дә чар үсул-идарәси
hәр vasitә ilә «Молла Нәсрәddин»ин нәшринә мане ол-
маға чалышыр, мұлкәдарлар, бәjlәr, ruhаниләр журна-
лын мұhәrrirләrinи тәkfir едиrдиләр.

Ч. Мәммәdгулузадә вә Сабирин әлеjинә бирқә мұба-
ризә апарыб ифша етдиji дөвләт мә'мурларындан бири
дә чаризмин ермәниләrlә азәrбајчанлылар арасында
нифаг салмаг сијасәтини әмәли суратdә hәjата кечирән
Шуша кенерал-губернатору Голошапов иди. Гарабағда
милли тоггушманы hәр вәchлә гызышдырыб динч әнали-
ни фәлакәтә салан, евләри топа тутуб мәhәllәlәrә од
вурan голошаповчуларын фитнәkarлығы Ч. Мәммәdгулу-
задәнин дә, Сабирин дә дәрин hiddәt вә нифрәтинә сәбәb
олмуштур. Бәjүк әдибин «Голошапова» вә «Голошапо-
вун кери чағырылmasы» фелjetонлары илә халг шаири-
нин сонунчу фелjetону мұshaиjәt әdiб тамамлаjan «Етди
бу фәләk hәr кәsә bir төvr јаманлыг» адлы satиrasы
mәhәz by мұнасибәтлә гәlәmә алынышдыр. Bu әsәrlәrinн
satира hәdәfini тәkчә Голошаповла mәhәduллашдыrмаг
доғru олмазды. Mәslәk достларынын satиrasы, ejni за-
манды, Голошаповун фитнәkarлығына шәrait јарадан вә
бу iшdә она hәr чүr көmәklik көstәrәn чаризмин даhа
jүksәk вәzifәli дөвләт хадимләrinә, мәsәlәn, Гафгаз
чанишини Воронсов—Дашкова вәhabелә, мұtlәgijjәt
үsул-идарәsinin өзүнә гарши чеврилмишdir. hәr иki
sәnәtкарын чанлы тәsвиrlәrinдәn ajdyн kөrүnүr ki, ij-
rәnч siјasәtin hәjata кечirilmәsi үчүn чанишин илә ke-

¹ Чох гәriбә, «Молла Нәсрәddин» журналы, 26 маj 1906, № 8.

нерал-губернатор габагчадан данышыб разылашмын онларын арасында там фикир јекдиллиji әлдә едилмиш дир. Ч. Мәммәдгулузадә фелјетонунун бир јеринде сөйлесе арасы бу һәиггәтә ишарә едәрәк Голошапова мурасиң дајир: «Хөхса бу ишләри ондан өтру еләјирсән ки, билир мишсән ки, мүфти вә шејхулислам кедиб сәрдара сәнә шикајәт едәндә сәрдар онлары көрмәк дә истәмијәчәк!» Сабир дә: «Кечмәз сөзүмүз бир пула сәрдар јаңында дајәркән мәһз һәмин һәиггәтә ишарә вуурурду.

Көрүндүjү кими, мәсләк гардашлары синфи дүшмән төрөтдиji дәһшәтли фитнәкарлығы сатира атәшине түтүнчө таңда, охучунун диггәтини яранан фачиәниң баиси, өзбәкбаш олан мұтләгијәт үсүл-идарәсінә вә онун дәвамы хадимләринә доғру истигамәтләндирмәjә чалышыры Сөз жох, ағыр чар сензурасының нәзарәти алтында жазып жарадан һәр ики сәнәткар бу ишдә еңтијатлы һәрәкәт едир, буржуа-мүлкәдар гурулушуна гарши мұбаризә мухтәлиф бәдии тәсвир вә ифадә васитәләрдиндән, өртүң ежамлы тәнгид үсулуңдан кениш истифадә едирдиләр.

Милли айрысечкилик, зұлм вә фитнә-фәсад үзәриндеги гурулмуш чар сијасетинин чиркин мәниjjәтини мәслим достларының неңә бөjүк усталыгла тәсвир вә тәнгид еңдикләрини айдынлашдырмаг үчүн Сабир шे'риндән ки тиридијимиз ашағыдақы мисралара диггәт јетирмәк үтеп жағыттар.

Халг шаири әсас мұбаризә вә тәнгид һәдәфини белгілеңдирді:

Етди бу фәләк һәр кәсә бир төвр жаманлыг,
Сәл һејф, кечән күн!
Иәр бир иш үчүн хатимәбәхш олду бу ағаг,
Олдуг јенә мәмнүн.
Шүкүр еjlәдик аллаха јетишидиккә зијанлыг,
Әфсүрдә биз олдуг.

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 28 июл 1906, № 17.

Чалды бизэ бир өзкө сәјаг илә фырылдаг,
Гәмли құна галдыг.
Нә рәһим биләр, шәрм ғанар, ағламаг анлар,
Бөјлә фәләк олмаз!
Дох бөјлә иккі дилли, јаман үзлү чәфакар,
Бир зәррә утапмаз!
...Ей вай, бу фәләк гојду бизи ләгмәје һәсрәт,
Галдыг биз адамсыз!
Вермәз дәхіл бир парча черәк тапмаға фүрсәт,
Кет, жаткилә шамсыз!
Өз билдијини гылды мүсәлманнлара дөвран,
Әл ишдәи үзүлдү.
Чагчаг башын агрыйты, кефин чәкди дәјирман,
Иш һәчва дүзүлдү.
Бу чәрхи-ситәмкарын аман мәсхәрәсіндән!
Баис, балан өлсүн!
Бахмыш бу мүсәлманнлара гәм пәнчәрәсіндән.
Чәрхин үзү дөңсүн!
Эvvәл бу фәләк чүмләдән әјмишди дамағы,
Гәм касәси дашды.
Ахырда бизим башымыза вурду чанағы,
Су башдан ашды...

Бу ше'р иртича илләриндә Сабирин истифадә етдији лван, оригинал тәсвири вә сәчиijәләндирмә үсулларынан бири олан өртүлү, ejhamly тәнгид үсулу һаггында ждын тәсәввүр вермәкдәдир. Ше'ри башдан-баша атматалы, идиоматик ифадәләр вә чанлы халг дилинә мәхсус үкәр мәзијәтләр үзәриндә гуран шаир тәнгид һәдәфинни җәлә бөјүк мәһарәт вә фәндлә ифша етмишdir ки, бу эсәр Столыпин иртичасы дөврундә инкишаф едән кәскин, ejhamly сатиранын бариз нұмунәләриндән бири кими гијәтләндирилә биләр.

Ше'р мөвھуми мәфھүм олан фәләјин зүлмүндән шикаэтлә башланса да, шаирин мәгсәди һеч дә бу дејилдир. Җурода «фәләк» сөзу һәгиги мә'насында дејил, чәмијәт-ә баш верәп ичтиман-сијаси һадисәләрин баиси, сәбәб-

кары мә'насында ишләнмишdir. Башга сөзлә деји шаир чаризмин милләтчилек сијасәтини ифша етмак сәдилә «фәләк» сөзүндән бир васитә, бир бәһанә шиғирадә етмишdir. Одур ки, Сабирин бу үсулдан үзгәртүү үчүн шикајэтләри фолклор нүмүнәләрнүүдөн раст колдишы фәләкдөн шикајэт мотивләри илә еңиләшdirмөк ол Сабир ше'риндәки е'тираз мотивләри әсасен реал үзгәртүү үчүн шикајэтләри илә бағландығындан даһа кәскин вәл тә'сирлиdir.

Фәләјин зүлмүндән шикајэтлә башлајан ше'риннеги ракы мисраларында шаир тәнгид һәдәфинә чевирүү һәмни «фәләјин» сәчијүүви сифатларини бир-бир аныктауда охучу гаршысында нұмајиш етдирир. Мә'лум олур бу фәләк «ики дилли, јаман үзлү чәфакар»дыр. Раңындың абыр нә олдуғуну билмәjән бу чәлладын һијләкәр, әнәкар сијасәти нәтичесиндә чамаат бөjүк мусибәттөң дүчар олмуш, «бир парча чөрәjә» һәсрәт галмышы Нахар ахыдылан ганлар, төкүлән көз јашлары белән даш гәлбинә зэррәчә тә'сир етмир.

Ше'рдә мутләгиijәт үсул-идаресинә, зүлмикарларашы чеврилмиш кәскин тәнгид, өлдүрүүчү сатира илә шы, құнаңсыз инсанларын фачиесиндән доған вә олунун гәлбини риггәтә кәтирән дәрин лиризм, вәтәндеш кәдәри дә гүввәтлиdir. Бу ики мотив елә гајнајыштың, вәһдәт һалында мејдана чыхмышдырылары бир-бириндән айырмаг, тапыб мүәjжәнләшdirмөк чәтиндир. «Бу чәрхи-ситәмкарын аман мәсхәрәсинде «Дүнија, сәнә лә'нәт!», «Чәрхин үзү дөңсүн!» кими мәселеларда инфрәт вә гәзәб һисси нә гәдәр күчлүдү «Баис, балан өлсүн!», «гәмли күн», «гәм пәнчәрәси» ишадәләрдәки лирик нотлары, һуманист шаирин вә әдәшишлыг кәдәрини дујмамаг мүмкүн дејилdir. Бу хүснүү шаирин тәкчә сатирасында дејил, билаваситә һа

мәсәләјә һәср етдији мәгаләсиндә дә габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Сатиранын нәшриндән ики күн соңра Сабирин ejни мөвзүја даир мәтбуатда ачыг имза илә бир публисист мәгаләси чап олунмушдур. Мәгалә мүәллифи голошаповчуларын фитнәкарлығы нәтичәсиндә јаранан «Гарабагфачиеji-мүәсифәсindән хәсарәтләрә дучар олан» вәтәндашлара көмәк мәгсәдилә Шамахыда ианә дәфтәри ачылдығыны вә һабелә, зәрәрдидәләрин мәнфәэтинә јерли зијалыларын театр тамашасы көстәрәчәкләрини хәбәр ве-рирди. Һуманист шаир өз мәгаләсindә тәкчә «дүшмәнләрин залиманә вә бирәһманә сун-гәсдләринә» инфрәт јағдырматла кифајәтләнми, ejни заманда, фитнәкарларын чәзаландырылмасыны тәләб едири. Сабир һәмвәтәнләрин ирадәсини ифадә едәрәк јазырды: «...голошаповчуларын мәхсүсән мүсәлманлара етдији јадданчыхмаз олан бирәһманә вә ханмансузанә һәрәкәтindән анчаг дәркәни-әһәдијәтә шаки олуб, дөвләтин әдаләт га-нунауна она чәза верилмәсинә үмидвар олмагла тәсәлли-јаб ола билирләр».¹

Ejни мөвзуда јазылмыш ше'р вә мәгалә, ифадә тәрзи, үслуб чәһәтдән бир-бириндән нә гәдәр фәрглидирсә, мәз-мун вә идеја чәһәтдән бир о гәдәр яхындыр. Мәгаләдә синфи дүшмәнин чиркин нијјәтләрини ачыг тәнгид јолу илә кедән шаир сатирада өртулү, ejhamлы тәнгид үсулу-ну үстүн тутмушдур. Бу да мүәjjән мәгсәдә хидмәт едири.

Халг дилинин түкәнмәз хәзинәсindән гидаланан Сабир фикрини ejhamla ифадә едәркән башлыча олараг ики мәгсәд изләјирди: әvvәлән, мүртәче үнсүрләрин, хү-сүсән сензуранын нәзәриндән јајынмаг вә икничиси дә сатирик ше'рин идеја-бәдни тә'сир гүввәсини даһа да ар-тырмаг.

¹ «Һәјат» гәзети, 6 август 1906, № 173.

Мәгсәдинә наил олмаг үчүн шаирин истифадә етдиј мүһүм васитәләрдән бири дә халг дилинин зәнкүн сөхәзинәси вә кениш ифадә имканлары иди. Бу ишдә чаңлы дилин мә'на инчәликләри вә ифадә јығчамлың аталар сөзү, мәсәл вә идиоматик ифадәләр ингилабчы сатириккүн көмәјинә чатырды. Ше'рдәп кәтирдијимиз парчадак көрүндүјү кими, шаир «әјмишди дамагы», «башы мыза вурду чанағы», «гәм касәси дашды», «су башдашты» вә с. бу кими идиоматик ифадәләрдән, аталар сөзү вә мәсәлләрдән кениш истифадә етмишdir. Сөз јох Сабирин халг дилиндән истифадәси механики ѡлмамыш, халг ифадәләри шаирин јарадычылыг сүзкә чиндән кечмишdir. Халг шаири вәзнә көрә бә'зән бу ифадәләр үзәриндә эл кәэдирir, сатиранын идеја мәзмуну илә әлагәдар олараг бә'зән дә онлары өзү истәдији кими мә'наландырырды. Йухарыдақы идиомларда бу чәһәти айдын көрмәк олур. «Дамаг әјмәк», «гәм касәси дашды» кими әсасән аилә-мәишәт чәрчивәсindә ишләнән идиомларша шаир тәзә мәзмун ашыламыш, онлары дар мәиши чәрчивәсindән чыхарыбы ичтимаи-сијаси һадисәләр нөгтө ји-нәзәриндән јенидән мә'наландырмышдыр. Сабир әсәрләrinдәki идиоматик ифадәләrin тәһлилини хүсуси диггәт верән профессор Чәфәр Хәнданын доғру көстәрдије кими, «бу бир атанын огула, әрин арвада вә ја гардашы гардаша гаршы чыхыбы мүвәggәti һирсини сојутмаг демәдејил, ичтимаи һадисәләrin тоггушмасы илә чәмиijәттө бөյүк јениликләrin јаранмасы демәкдир».

Беләликлә, Сабир мүһүм ичтимаи-сијаси мөвзулар hәср етдији ejhamly сатиralарында фикрин анлашыгы олмасына хүсуси диггәт јетирмиш, халг дилинин зәнкүн сөз еhtiјаты вә ифадә имканларындан кениш истифадә јолу илә hәм идеја-естетик тә'siri гүvvәтләndirмиш, hәм сензурадан горунмуш, hәм дә кениш охучу күтләләrin гәлбинә јол тапмышдыр.

Ч. Мөммәдгулузадә вә Сабирин әлбир мүбәризәси јалның чаризмин мәнфур милләтчилик сијасәтинин сона гәдәр ифшасы илә мәһдудлашмыр, онлар, һабелә, инсани сифәтләрини итирмиш буржуа-мүлкәдар ағалара гарши да ардычыл мүбәризә апарырдылар. Бу мүбәризә мәсләк достларының үмумән јарадычылығында олдуғу кими, ачлыг мөвзусуну биркә ишигландыран әсәрләриндә дә өзүнүн парлаг бәдии ин'икасыны тапмыштыр. 1906—1907-чи илләрдә өлкәдә баш верән дәһшәтли ачлыг Ч. Мөммәдгулузадә вә Сабир кими һуманист сәнәткарлары дүшүндүрмәјे билмәзди. Һәр ики язычынын бу мүнасибәтлә гәләмә алдығы ше'r вә фелҗетонларда ачлыг мәсәләси кениш ичтимай фачиә, зәһмәткеш күтләләрин бөյүк дәрди вә мүсибәти кими сәчијјәләндирлишидир.

1905-чи илдә мәһсул иткисинә јол верилмәси, гурагылыш, долу, чәјирткә вә с. кими тәбии фәлакәтләр нәтичәсindә Азәрбајчанын чох јерини, хүсусән Гарабағ, Ирәван, Зәнкәзур маналларыны ачлыг бүрүүр. Йохсуллара көмәк көстәрмәк, онлары күтләви ачлыгын пәнчәсиндән хилас етмәк—күнүн вачиб мәсәләси кими гаршида дајаныр. Бу һадисә габагчыл ичтимајјәтиң һәјәчанына сәбәп олдуғундан о заманкы мәтбуатда дөнә-дөнә ишләнән, диггәт мәркәзиндә дуран актуал мөвзулардан биринә чеврилир. Зәһмәткешләрә көмәк мәгсәдилә кечирилән ачлара јардым компанијасы мәтбуатда кениш ишигландырылыр. Миллијјәтиндән, е'тигадындан асылы олмајараг, мүтәрәгги адамлар ачлара ианә топлајыр, дар күндә онлара көмәк эли узадырдылар. Буржуа-мүлкәдар ағалара кәлиничә, онлар иәниккى элшини чибинә салмајыр, һәтта ианә верәнләрин гаршисыны алмаға чалышырдылар. Фүрсәтдән истифадә едиб мөһитәкирликлә мәшгүл олур, тахыллын вә башга әрзаг мәһсулларының гијматини дурмадан артырырдылар.

Илк нөмрәсindән е'тибарәп халг азадлығы, милли ин-

тибаһ вә тәрәгги угрунда мұбаризәјә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы вә онун Ч. Мәммәдгулузадә, Сабиқими мүһәррирләри ачлығ әлејінә мұбаризәнин өн сіраларында кедир, кениш халг қутләләринин ағыр маддә еңтијачларыны, ичтимай дәрдләрини экс етдирирді. Журналда чап олунмуш онларча фелјетон, шे'р, мәғал шәкил вә башга материалларын билаваситә һәмин мәсаләjә һәср едилмәси «Молла Нәсрәддин» һуманизмының демократизм вә вәтәнпәрвәрлигинин парлаг тәзаһүр фор маларындан бири кими гијмәтләндирilmәlidir. Ачлы мөвзусунда жазылмыш, өзүнүн јүксәк идея-бәдии сәвијәсі илә сечилән әсәрләр ичәрисиндә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Гарныјоғунлар» фелјетону вә Сабириң һәмин фелјетону тамамлајан «Һәр нә версән, вер...» сатирасы тарихи-бәдии сәнәд олараг мұһым әhәмиjjәтә маликдир.

Бөյүк әдіб өз фелјетонунда буржуа-мүлкәдар гурулушунун гејри-һуманист, истисмарчы мәhijjәтини ачыб са-чиijjәләндирмәк үчүн гүввәтли бәдии тәзад жаратмыш, «ачлар» вә «гарныјоғунлар» аләминни гарши-гаршија гојмушшур. Бу гаршилашдырмада Ч. Мәммәдгулузадә гәләминә мәхсүс қүчлү тенденсија, симпатија вә антипа-тија дәрhal нәзәрә чарпыр. Белә ки, әдіб бир-бирилә дабан-дабана зидд олан ики аләми—«ачлар» вә «гарныјоғунлар» дүнијасыны гаршилашдырларкән садәчә тәсвири, пассив мүшәнидәчи ѡолу илә кетмир, охучуда «гарныјоғунлара» дәрин кин, нифрәт, «ачлара» исә рәғбәт вә мәhәббәт һиссини қүчләндирір. Халғын һесабына туғејли һәјат сүрән, јешиб-сәмриjән мүлкәдарлара, бәjlәре вә ханлара гарши әдібин тәнгиди амансызы, өлдүрүчү ха-рактердәdir. Тәк бирчә «гарныјоғун» сөзүнүн шәрһинде Ч. Мәммәдгулузадә гәләми бөйүк бир аләм ачыр, һуманист сәнәткарын тәнгиди, сатирасы јүксәк сәвијjәjә гал-хыб, дәрин ичтимай-фәлсәфи мәзмун кәсб едир. «Гарныјоғун» сөзүнү сәчиijjәләндирәркән әдіб бу сөздә кизлә-

іән синфи мә'наны ачмаг мәгсәди: «Нәдән адамни арны вә бојну јогунлујур?» кими мараглы бир сувал го-ур вә јазыр:

«Нәдән јогуннујур,—јогуннасын, буннан ишим јохду. Амма мән елә билирдим ки, адамын бир аз фикри, бир из дәрди олса гарнынын пији бир аз эријәр вә гарны бир из назикләшәр.

Һәр бир мәмләкәтдә, һәр бир вилајәтдә гарныјогун адам чохду. Гарабағда, Ирәван губернијасында да гарныјогун аз дејил.

Бу чүр адамларын чоху вә бәлкә һамысы мүлкәдары.

Гәрәз, буннан да ишим јохду.

Бир нечә күн бундан ирәли мән кедиб, Гарабаг во Ирәван губернијасыны кәзиб доланмышам. Бу дәфә мән јегин еләмишдим ки, бир дәнә дә гарныјогун адам көрмәјәйәм. Ондан өтру ки, Ирәван вә Гарабаг ачларынын вајылтысы Тифлисдә күрчүләри агладыр. Мәсәлән, Гарабағда јүз алтынш бир гарныјогун мүлкәдары габагча мән таныјырдым, амма бу дәфә мән башыдашлы нә көрдүм: неч биринин гарны тәфавүт еләмәйиб. Ирәван губернијасында ики јүз отуз дөрд гарныјогун хан, бәј, ага вар, неч бир тәфавүт көрмәдим...»¹

Ачлары дәһшәтли фәлакәтдән гуртармаг үчүн һамынын көмәк әли узатмалы олдугу бир ваҳтда, пуллуларын неч бир јардым көстәрмәмәси, өз рәијјетине ианә вермәк дән бојун гачырмасы охучуда кәскин инфрәт докуур. Варлыларын белә иjrәнч һәрәкәтини көстәрмәктә әдип онларын пуч вә инсана лагејл «фәлсәфәсини» до ифша сидири. Дәвләтлиниң «фәлсәфәси» беләдир: «О ки, галым касыб вә фүгәралар, --буиларын дадына аллаһ-тәлә өзү јетишәр, буиларын бән тәјәлә дәхли јохлур. Худавонди-алем өз јаратлыгы мәхлугунын фикрини өзү кәрәк чәкени!»

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 декабр 1906, № 36.

Даим вәтән вә миллиятдән дәм вуран, әслиндә вәтән пәрвәрлік вә һуманизм һиссингән узаг олан буржү мұлқадар ағаларын истиスマрчы тәбиэтини, гејри-инса сифатларини бүтүн чылпаглышы илә көстәрмәк учун аң башга бир үсулдан да истифадә едир, ғоншу күрчү ермәниләрин дар күнде өз «гағгазлы гардашларына» мәжини хүсусилә нәзәрә چарпдырырды. «Ирәван вә Гарбағ ачларынын вајылтысы Тифлисдә күрчүләри аңдыры» вә жаҳуд: «Java қәзиәсінин ермәниләри гағгаз гардашларына ианә յығыб қөндәрибләр» кими сәтира бу чәһәтдән соң дәрәәчә мә'налыдыр. Бүтүн бунлар би тәрәфдән Ч. Мәммәдгулузадәнин милли буржуазијаға мұлқадарлара гаршы сонсуз нифрәти илә әлагәдардың дикәр тәрәфдән дә бөյүк әдибин дәрин һуманизми вә би нәлмиләлчилик идеяларынын, башга халглара оны достлуг мұнасибәтинин парлаг тәзәнүүрү иди.

Ачы һәјат һәғигәтләринин тәсвириндә адәтән Ч. Мәммәдгулузадә құлышуна хас олан бир хүсусијәт - кәскин истеңза, кинајәнин жаңыглы кәдәр һисс илә ғашынышы бу фелjetонда да нәзәрә چарпан башлыча же фијүәттир. Бу мә'нада әдибин өз охучуларына мұраңа лә сөјләдији соң сөз диггәтәлајигдир. Ачларын аң-нала және варлыларын ејш-ишрәтини кәскин тәзад дахилниң чанландырылған соңра Ч. Мәммәдгулузадә дејир:

«Ей мәним һөрмәтли охучуларым, ей мәним мұнисас рим! Мән бу сөзләри ондан өтрут јазмырам ки, сиз охујаңыз даң соңра мәчмуәни гојасыныз кәнара вә бу сөзләри јаңын чыхарасыныз! Мән бу сөзләри јазырам ки, сиз охујаңыз фикрә кедәсиниз. Мән бу сөзләри јазырам ки, фикир еңесиниз; јазырам ки, фикир едәсиниз...»

Ч. Мәммәдгулузадә фелjetонда олдуғу кими, драматуркия вә бәдии нәсрдә дә бу ѡолла кедири, охучуларын шүңичә вә мұһакимәләринә тә'сир етмәjә чалышырын «Өтүләр» комедијасында Искәндәрин дили илә бүтүн ф-

натизм дүніасына мұрачиәт едиб: «Хуб, сәп дә кет фикирләш!» деjән әдиб бөйүк һәгигәтләри әкс етдиrән кичик һекајәләриндә дә, «Молла Нәсрәddин» журналы сәhiфәләриндә дәрч етдиji мә'налы фелjeton, публицист мәгалә, шәкил вә башга материалларда да охучуларының диггәтини бу мәсәләjә чәлб еdir, онлары тәфәkkүр аләминә чәкир, дүшүнмәjә чағырырды. Бу мә'нада Ч. Мәммәдгулузадәни «дүшүндүрән сәnәtкар» адландыран мүәллифләр тамамилә һаглыдырлар.

Мәсләк досту Ч. Мәммәдгулузадә кими. Сабир дә «гарныjоғуларын» амансыз гәними иди. Гәмсиз-гаjбысыз, түфеjли һәjат сүрән, «милләт гәminдән» узаг олан буржуа-мүлкәдар ағалара гарши халг шаирини нифрәти, Ч. Мәммәдгулузадәниң фелjetонуну мұшаjiәт едәn «Һәр нә версән, вер...» ше'риндә дә гүввәтли бәдии ifадәсини тапмыштыр. Сатирик һәсиhәт формасында жазымыш бу ше'rdә Сабир истисмарчы синифләрин дүнjake-ryshunу, әхлаги-мә'нәви симасыны, һәjата вә инсанлara мұнасибәтини дәриндәn ачыб ifsha етмишdir. Ше'rdә тәнгид вә сатира мүстәгим, чылпаг шәкилдә деjил, варлы атаны өз оғлуна һәсиhәti фонунда верилмишdir.

Һәр нә версән, вер, мәбада вермә бир дирhәм зәкат,
Гоj ачындан өлсө өлсүн бинәва кәndli вә тат.
Һәр нә дуз версән, вер, оғлум, борчуну вермә тәмам,
Һәр нә алсан, ал, амандыр, алма касыбдан сәlam.
Һәр нә чәksәn, чәk, бәрадәr, чәkmә дуз мизаныны,
Чәkmә сәn милләт гәmin, чәkmә, чәk өз. гәljanыны.

Халт шаирини сөзу сечиб ишләтмәкдәki мисилсиз усталығыны нұмајиши етдиrән бу ше'rin һәр беjти варлыларын һәjат «фәлсәfәsinin» мүәjjәn бир чәhәtinи, бир хүсусиijәtinи сәchijjәlәndirмәkдәdir. Ч. Мәммәдгулузадә «ачлар» вә «гарныjоғулар» аләminин тәsviriñdә тәзада мұрачиәт етмиш, фелjetонуну чанлы, һәjati тәзад-

лар үзәриндә гурмушдурса, Сабир дә өз ше'риндә гувваты бәдии тәкрирләр ишләдәрәк һәм тәнгид һәдәфини түтәрлә, сәрраст ифша етмәјә, һәм дә ше'рдә хүсуси сатирик аһәнк јаратмаға мұвәффәг олмушдур. Тәк бире «чәкмәк» сөзүнүң мұхтәлиф мә'налары шаириң сөздә, истифадә мәһарәтини тәсәввүр етмәк үчүн кифајәтдің Хүсусән «чәкмә сән миллият гәмин, чәкмә» иfadәсіндеги мә'на вә мәзмун дәринилиji бејтиң идея истигамәтини айданлашдырығы кими, буржуа-мүлкәдар ағаларын муртәче әғидәсіни дә жаңышы сәчиijәләндирір. Тәкририң көзәл нұмунәләріндән сақылан бу ше'рдә сөзләрін һәнгил, вә мәчази мә'налары бир-бирини ардычыл изләjәрәк һәм оригинал бир үслубун јаранмасында, һәм дә оjnаглыг әжәнкдарлығын тә'мин олунмасында мұhум васитәjә чеврилмишидір.

Мәсләк достларының ачлыг әлеjинә апардығы әлбір мұбаризәнин әсас мәниjjәти вә истигамәти беләдир. Бұл мұбаризәjә һәср олунмуш әсәрләrin идея-бәдии хүсусиijәтләри бундан ибарәтдіr. Элбәttә, Ч. Мәммәдгулузда вә Сабириң ачлыг мөвзусунда жазылмыш әсәрләри жаңыз бу ады чәкилән ше'р вә фелjetонла мәhдудлашмыр. Һәр иki жазычы бу мөвзуя айрыча әсәрләр силсила һәср етмишләр. Тәкчә буну демәк кифајәтдіr ки, ачлы әлеjинә мұбариза мотивләри вә бунун фонунда истигамарчыларын кәssин тәnгиди «Һәр нә версән, вер...» ше'риндән әvvәl дә, соңra да Сабир сатирасында ән чох иштәнән мәсәләләрдән бири олмушдур. Бу мәсәлә халықтаринин «Молла Нәсрәddin» журналында чап етдирилген илк ше'риндә мәнфи типин дили илә деjилмиши:

«Гоj мәn тоh оlум, өзкәләр илә нәди каrim,
Лүпілану чаhан ач оlур оlсун, нә ишim вар?!»—

Соңидан башлајараг бүтүн сонракы сатира јарадычыларның деңә-деңә, рәнкарәнк бәдии бојаларла ишлә-

ишидир («Гэм јемэ!», «Экинчи», «Дилэнчи», «Тө'меји-пэар», «Ағлашма», «Бизэ нэ?!» вэ с.). Доғрудур, бу сил-иләјэ дахил едилән сатиralарын бә'иси билаваситэ вэ утөвлүкдә һаггында данышылан мөвзуја һәср олунмашышдыр. Диггәтәлајиг һалдыр ки, һуманист шаир башга іәсәләдән бәһс едәндә дә зәһмәткеш күтләләрин ачына-аглы вәзијјәтини, ағыр мадди күзәраныны қаһ сатирик, аһ да лирик нотларла әкс етдирмәји лазым вэ вачиб аյмышдыр. Сабир јалныз поетик әсәрләриндә дејил, убликст фәалијјәтинде дә бу чәһәтә хүсуси диггәт вер-ниш вэ бир сыра мәгаләләрини билаваситэ ачлыг мөвзу-уна һәср етмишдир. Бүтүн бунлар қөстәрир ки, ачлыг іәсәләси Сабир үчүн һеч дә өтәри бир мөвзу дејил, зұлм ә истисмар дүнjasында вәтәндаш шаирин зеһнини дайм әшгүл едән мүһүм проблемләрдән бири олмушдур.

1907-чи илин әvvәлләриндән башлајараг Ч. Мәммәд-улузадә вэ Сабир әмәкдашлығынын әнатә етдији мөвзу аирәси даһа да кенишләнир. Мәсләк достларынын гар-ышылыглы әдәби әлагәләри јени бир мөвзу илә зәнкін-әшир. О вахта гәдәр әсасен өлкә дахилиндәки ичти-аи-сијаси һадисәләрин ишләнмәсіндә нәзэрә чарпан әрадычылыг әмәкдашлығы бу вахтдан е'тибарән мүһүм еңінхалг һадисәләрин ишләнмәсі саһәсінде дә өзүнү өстәрмәjә башлајыр. 1905-чи ил ингилабынын тә'сири лтында Иранда вэ Чәнуби Азәрбајҹанда башланап мил-ли азадлыг һәрәкаты һәр иккі сәнәткарын гарышылыглы урәтдә сәчијјәләндирдији актуал мөвзулардан бири лур. Бу да гәтиjїн тәсадүфі дејилди.

Мә'лум олдуғу үзrә, бу мөвзу вахтилә Азәрбајҹанын абагчыл ичтимаи фикрини, А. Бакыханов, М. Ф. Ахун-

дов, Һ. Зәрдаби, Н. Нәrimанов кими јазычы вә мүтәф кирләри дә чидди мәшғул етмишди. Хүсусән, бөјүк мәфәккир, атеист-материалист философ М. Ф. Ахундо мәшһүр «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда Иран һәјаты зүлм вә истиббадын тәнгидинә кениш јер верилмиш. Өз бөјүк сәләфләринин ән яхшы, мүтәрәгги ән'әнәм әсасында јетишән Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир әсәрләrin әввәлләриндә Иранда демократик һәрәкат күчләк кән һәмин мәсәләни даһа конкрет шәкилдә гојмуша Иранда вә Җәнуби Азәрбајҹанды јүксәлән халг һәрәканы габагчыл мөвгедән, мүнтәзәм сурәтдә ишыгланда магла «Молла Нәсрәддин» журналы халг күтләләри фәал вә шүурлу мүбаризәси үчүн чох бөјүк ингила ләшдиричи иш көрүрдү.

1905-чи илин ахырларында Иранда вә Җәнуби Азәрбајҹанда ингилаби һәрәкат башланды. Халг күтләләјени һәјат уғрунда, мәшрутә уғрунда мүбаризәјә гады. Күтләви халг һәрәкатынын ашағыдан күчлү тәэж алтында һаким тәбәгә, мүтләгијјәт вә онун тәрәфдары мүәјјән күзәштләрә кетмәјә мәчбур олду. Узун дәтли қәркин мүбаризәдән соңра шаһ һәкумәти 1906 илин августунда милли мәчлис чафырылмасы һаггы ганун вермәк мәчбурийјәтиндә галды. Беләликлә, Иран мәшрутисе є'лан едилди. Йухарыдан верилмиш бу мәрүтә вә гануни-әсасы о заман кенишләнмәкдә олан һәрәкатынын гарышыны кичик күзәштлә алмаг юлу կәрүлән мүһум тәдбири иди. Бу күзәшт реал оларат күп халг күтләләринин демократик тәләбләрини өдә соңа, һәрәкатда иштирак едән вә өзүнү ингилабчы күчтәрмәјә чалышан либераллары тамамилә кифајәт тирминди. Чүнки кениш демократик исланатларын һәтә кечирилмәси онларын мәнафеји илә уйғун да дејил. Оны көрә дә өз мәгсәдинә наил олан либераллар, ки күпчелөр уғрунда мүбаризәјә гошулаң иртичачы үнс

әр һәрәкагын вәзиғәсини баша чатыш һесаб етдиләр.

Ингилабчы халг күтләси вә онун әсил рәhbәрләри исәмам башга чүр дүшүнүрдү. Онларын фикринчә, халын кениш демократик һүгуглар уғрунда апардығы мүаризә илә шаһ һөкумәти тәрәфиндән верилмиш кичик үзәштләр арасында һеч бир әлагә ола билмәзди. Бунун чүн зәһмәткешләрин һаглы тәләбләри өдәнмәли, онларын мәнафејинә уйғун әсаслы ислahат апарылмалыдыр.¹

Бу заман дөврүн бүтүн габагчыл ичтимай хадимләри кими, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир дә өз фәалијәтини мәһз белә бир истигамәтә јөнәлләр. Онлар шаһ һөкумәгинин вердији «һүрријәтин» манийјәтини ифша едир, салг күтләләрини алданмамаға, әсаслы демократик ислаһат кечирилмәси уғрунда фәал вә ардычыл мүбәризә-ә чағырылар. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Иранда һүрријәт» һекајәси илә «Іәмшәри» фелjetону вә Сабирин «Нолур ширинмәзаг етсә мәни һәлваи-һүрријәт» мисрасы илә башланан сатирасы бу мәсәләjә һәср олунмушудур. Мәсләк достларынын бејнәлхалг мөвзуну биркә ишләмәк саһәснәдәки парлаг наилийјәтләрини экс етдиရән бу әсәрләрин јазылма тарихинә нәзәр салмадан онларын арасындакы идеја-сәнәткарлыг бағларыны дәгиг мүәjjәnlәшдirmәк мүмкүн дејилләр. Она көрә дә һәмин әсәрләрин јазылмасы вә нәшри тарихи һаггында елми әдәбијјатда сөйләнмиш јанлыш мұлаһизәләри охучуларын мүһакимәсина тәгдим етмәји лазым билирик.

Профессор Чәфәр Хәндан Сабир сатирасынын хүсүсийјәтләриндән данышшаркән дејир:

«Ч. Мәммәдгулузадә мәшhур «Иранда һүрријәт» (1908) адлы һекајәсindә мәктуб јаздырыб һүрријәт пажынын көндәрилмәсини хәниш едән типә күлдүjү кими, Сабир дә бир ил габаг «Нолур ширинмәзаг етсә мәни

¹ M. C. Иванов. Очерк истории Ирана, Москва, 1952.

пәлваји-һүрриjэт» (1907) мисрасы илә башланан һүр сатирасында о пријома әл атмыш, сијаси һадис рин әсил мәниjjетини куја билмәjәn садәлевi бир ти дилилә фикрини охучулара чатдырмышдыр.

Филологи елмләр намизәди Эзиз Мирәһмәдов «Нолур шириnmәzаг етсә...» ше'ринин 1907-чи илдә зылдыгыны көстәрдиji һалда, һәмин ше'ра мүгәдi кими верилмиш «Һәмшәри» фелjetонундан кәтиридиjи тирләрин 1906-чы илә аид олдуғуну геjд еdir.

Бу мұлаһизәләрдә бир нечә әдәби-тарихи һадис факт долашыг салыныштыр. Елми һәгигет наминә мәлијик ки, сијаси һадисәләrin әсил мәниjjетини 1 едә билмәjәn авам, садәлевi типләрә қулмәк јолу ил фикрини охучулара чатдырмаг үсулунда бириңi Сабирә деjил, Ч. Мәммәdгулузадәjә аидdir. Һеч оңса она көрә ки, башдан-баша бу үсул үзәринде гурул «Иранда һүрриjэт» некајәси Сабир ше'риндәn хеjli вәл жазылмыш вә чап олунмушдур. Икинчиси, «Һәмшәри» фелjetону 1906-чы илин деjил, 1907-чи илин әд мәңсүлудур. Буна көрә дә ону «Нолур шириnmәzаг сә...» ше'риндәn әvvәl жазылмыш бир әсәр кими гәl вермәk докрут деjildir. Идеја мәзмуну чәhәтдәn бир риlә үзви сурәтдә бағлы олан, бир-бирини давам ериб тамамлајан бу ше'р вә фелjetон «Молла Нәсрәддин» журналынын нәинки ejni nөmrәsinde, hәttta ejni сәhе sinde алт-алта чап олунмушдур.¹ Дикәр тәrәфдәn, жаңылыгы күн нәзәрә алынса, ше'р фелjetондан габаг Сабирин дәрин мә'налы, дузлу ше'ринә Ч. Мәммәd задә бир мүгәddimә jазмағы лазым билмиш вә беләлә, «Һәмшәри» фелjetону илә «Нолур шириnmәzаг ет ше'ри гәlәm достларынын бир-бирини мушајиәt әсәrlәri силсиләsinә дахил олмушдур.

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 19 җанвар 1907, № 3.

Нэр ики сәнэткар арасындакы гаршылыглы әдеби әлагә вә тә'сир мәсәләси бу әсәрләрдә сон дәрәчә инчә, специфик шәкилдә мејдана чыхмышдыр. Бөյүк әдибин «Иранда һүррийәт» һекајәси халг шаиринин поетик тә-фәккурунә вә сатирик гәләминә күчлү тәкан көстәрдији кими, Сабир шे'ри дә Ч. Мәммәдгулузадә фелjetонунун ярашмасы үчүн әсил илһам мәнбәси олмушшур. Башга сөзлә десәк, бу әсәрләрдә идеја-бәдин әлагәләр гаршы-лыглы шәкилдә өзүнү көстәрмиш, тә'сир экстә'сирлә нә-тичәләнмишdir.

Бу фикри ирәли сүрмәк үчүн әлимиздә нә кими әсас-лар вар? «Иранда һүррийәт» һекајәси илә «Нолур ширинмәзаг етсә мәни һәлваи-һүррийәт» ше'ри арасындакы идеја-бәдин әлагәләр нәдән ибарәтdir? Сабир өз ше'рини јазаркән гәләм доступун һекајәсини охумуш-дурму?

Бу суаллара чаваб вермәк үчүн «Иранда һүррийәт» һекајәсинин јазылмасы вә нәшри тарихинә диггәт едәк.

Жухарыда һекајәни, шаһ һәкумәти тәрәфиндән 1906-чы илин августунда верилмиш һүррийәтлә әлагәдар јазыл-дығыны демишдик. Әдиб һекајәни Иранда һүррийәт е'лан едилмәсindәn тәхминән үч ај соңра гурттарыр. Эсә-рин сонундакы: «23 нојабр, 1906, Тифлис» гејди дә онун тамамландығы тарихи көстәрир. Бурадан айдан олур ки, Ч. Мәммәдгулузадә һүррийәт хәбәрини ешидән кими дәр-һал һекајәни јазмага башламыш вә күнүн зәрури мәсәлә-синә вахтында өз мұнасибәтини билдиришишdir. Һекајәни әдибин сентябрьын әvvәлләрindә, жә'ни Иранда мәшрутә е'лан едилмәсindәn бир неча күн соңра јазмага башла-дығына даир әсәрдә мүәjjән ишарапләр вардыр. Бу да һәм Ч. Мәммәдгулузадә сатирасының актуал характерини, һәм дә әдибин һекајәләринин заманын вачиб мәсәләләри илә әлагәдар јарапығыны көстәрмәкдәdir.

Әсәрләринин нәшри үчүн адәтән төләсмәjән әдиб

«Иранда һүррийжэт» һекајёсини дәрһал чап едиб кениш охучу күтләләринә чатдырмасы вачиб билмишdir. Бу дә мөвзусу сијаси мәгсәд үчүн сечилмиш, сүжети реал һәја материалы үзәриндә гурулмуш һекајёни идея әмбүлдү илә әлагәдар иди. Гафгазда ишләжәп Иран зәһимәткешини сијаси шүүрча керилишини, авам һәрәкәтләрини көстәрәркән Ч. Мәммәдгулузадә нәчиб бир мәгсәд изләйирди: шаһын вердији һүррийжетин әсил мәнијжетини, хам күтләләринин мәнафејине зидд, ингилаби һәрәкатын гарышыны алмаг үчүн көрүләп һијләкәр тәдбир олдуруну охучуларын нәзәринә чатдырмаг вә она гаршы да рин нифрат һисси ојатмаг!

Беләликлә, «Иранда һүррийжэт» һекајеси тамамланадан бир нечә күн соңра, 1906-чы илин декабр аյында «Гејрәт» мәтбәэсиндә ајрыча китабча һалында чап олумуш вә «Молла Нәсрәддин» мүштәриләринә тәһфә көндәрилмишdir. Бу барәдә «Молла Нәсрәддин» журналының 1906-чы ил 22 декабр тарихли 38-чи нөмрәсindә дәрә әдилмиш е'ланда охујуруг: «1906-чы илин мүштәриләрина Үмидварын јаздығы «Бәсdir бу гәдәр зүлм» китабчасыны һәдијјә едәчәјимизи вә'д еләмишдик. Мәзкур китабын чапыша рүсхәт верилмәдијиндән онун јеринә «Иранда һүррийжэт» китабчасы кәләчәк нөмрә илә һәдијјә көндәриләчәкдир». Журналын һәмин илин 29 декабрьнда чыхан 39-чу нөмрәсindә исә дејилирди: «Һәмин нөмрә илә айлыг мүштәриләрә «Иранда һүррийжэт» китабы көндәрилир».

Халг шаири Сабир «Молла Нәсрәддин» журналының эн фәал иштиракчысы вә дайми абуначиләриндән бири ити. О, «Молла Нәсрәддин» журналыны мүнтәзәм олараң алырды. О заманкы нәглијјат васитәләри нәзәрә алынса, 1906-чы ил декабрьн 30-да Тифлисдән «Молла Нәсрәддин» журналы илә бирликдә почтла көндәрилмиш «Иранда һүррийжэт» һекајёсини Сабирин Шамахыда 1907-чы

илин илк күнләриндә ала биләчәини тәсәввүр етмәк о гәдәр дә чәтиң дејилдир. Некајәниң Тифлисдән јола салынымасы илә Сабирин «Нолур ширинмәзаг етсә...» ше'риниң «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилмәси арасында чәми 20 күнлүк бир вахт кечмишdir. Көрунүр, гәләм доступун өз некајәсиндә тәсвир етдији заһирән күлмәли, мәниjjәт е'тибарилә фачиәли әһвалат көзјашлары ичәрисиндә күлүш устасы Сабирә дә дәрин тә'сир бурахмыш вә «Нолур ширинмәзаг етсә...» сатирасының яранмасы учун мөвзү вә материал вермишdir. Бу ики әсәр арасындакы мөвзү вә идеја, мәзмүн әлагәси мәһз бурадан мејдана кәлмишdir.

«Иранда һүрриjәt» некајәсинин мөвзусу илк баһышда чох садәдир. Өз аиләси үчүн бир тикә чөрәк пулу газанмаг мәгсәдилә гүrbәтә дүшән уста Чәфәр илә Әрәбләр кәndинин сакини Кәrbәlaјы Мәммәdәlinin аилә hәjаты, шүүру вә авамлығы, демәк олар, некајәниң әсас материалыдыр. Вәтәnә мәктуб јаздырмаг үчүн уста Чәfәr дә, Кәrbәlaјы Mәmmәdәli дә миrzәniң janыna кәlmiшdir. Экәр уста Чәfәr өз мәктубунда тәzә бир арвад алмағыны хәбәр верир, хәрчинин чохлуғундан, өлкәдәki баһалыгдан шикаjәtlәniрdisə, Kәrbәlaјы Mәmmәdәli anaсына jazыrdы: «Aj ana, dejiirlәr Ирана һүрrijәt верибләр. Dүnәn гонсур бизә хәбәр верди ki, бизим паýмызы вәтәндә пајлајачаглар. Инди, aj ana, мәним паýыма hәр nә дүшсә, kәndәr...»

Некајәниң траки-комик сүжет хәтти бу мәсәлә үзәриндә гурулмушdur. Әсәрдәki hәr бир епизод, hәr бир детал мәһz бу нөгтеji-nәzәrdәn сечилмишdir. Ч. Мәммәdгулузадә падшah тәrәfinidәn e'lan olunan «hүrrijәtin» кәsskin tәngidinи вермәк үчүн мәniштәt мәcәlәlәrinдәn бир vasitә kими istifadә етмишdir. Элбәttә, Kәrbәlaјы Mәmmәdәli вә уста Чәfәrin өз аиләlәrinә mәktub јazdyrmасы, бу мәktublarын зарfо салы

гојулмасы өзлүйүндө кичик долашыглыгдыр вэ онлары әсасен шәхси мәишәтиңе тохунур. Ч. Мәммәдгулузадән дә бир сәнәткар кими мәһәрәти мәһіз елә бурасындағы ки, о, бөյүк бир усталыгla бу әһвалаты шәхси аилә-мәшәт чәрчивәсіндән чыхармыш, ону ҹәрәjan едән ичті маи-сијаси һадиселәр нөгтеji-нәзәриндән дәрин мәңгүләндүрмүшдүр. Илк баҳышда садә көрүнән бу һадис гәләмә алмагла әдіб синфи-сијаси шүүру зәиф ола мүасир ичтимаи һәрәкатын мәниjjәтини дәрк едә билижән Иран зәһмәткешләрини јухудан айлтмаға чалышы онлары дүшүнчә, тәфәkkүр аләминә чәкирди.

Некајәнин гәһрәманы, әдебин һәлә 1905-чи илдә башшевик мәтбуатында дәрч етдириди мәгаләләриндән түнүдүгүмиз чөрәк пулу газанмаг мәгсәдилә гүрбәтә дүшән минләрлә таванасыз зәһмәткешләрдән бириди Иранда һәјаты јохсуллуг вэ сәфаләт ичәрисинде көңгө Кәрбәлајы Мәммәдәли ики ил јарымдыр ки, гүрбәтә дүшүш, иш далынча Гафгаза кәлмишdir. О, Әрәбләр қадиңдән бураја кәләркән евдә ач гојдуғу анасыны, яралыны вэ оғлуну дүшүнмүшду. Онун мәгсәди бурағ фәһләлик едіб бир тикә чөрәк пулу газанмаг вэ кәнда, аиләсинә көндәрмәк иди: «Эввәлләр Кәрбәлајы Мәммәдәли фәһләлик еләрди вэ ики-үч ајда бир үч-дөрд мактап хәрчлик вэ алты-једди аршын чит көндәрәрди евинә».

Кәрбәлајы Мәммәдәлинин бу вәзијәти о гәдар узун сүрмүр. Бу заман чарын Гафгазда гызышдырылған милли гырғын онун бүтүн арзу вэ дүшүнчәләрини пүштүштүрдү. Вәтәндә ач гојуб кәлдири аиләсинә көмәк жүргүлдүрдү. Барынан да әдебий тарихи мәннүүчүлөрдөн тарафынан изни, пейғамбәрин шәриәти илә» мүвәggәти сөздөгүлүк түркмән тарихи Поринисә адлы арзадыны белә сахлаја билүү. Газантығы бир парча чөрәjә гане олан, вәзијәтини јишилдөйдирмак учун һеч бир чәнд көстәрмәjән Кәрбәлајы Мәммәдәлинин характерини мүәjjәнләшdirән баштап

чәніт авамлығыдыр. О, аловлу ингилаби мұбаризәләр дөврүндә жасаса да, дүнjakөрүшү е'тибарилә әсрин сәвијјесіндән мұгајисәолунмаз дәрәчәдә ашағыдыр. Җәрәйан едән һадисәләрин әһәмијјетини баша дүшмәjән, ичтимай һәрекатын, азадлыг уғрундакы мұбаризәнин маһијјетини дәрк едә билмәjән Қәрбәлајы Мәммәдәли һәр шеji јухарыдан—аллаh вә падشاһдан көзләjир. О, падшаһа дуа едир, онун Ирана «hүрриjјәt» вермәсина инаныр. Нәтта, бу «hүрриjјәtдәn» өзүнә паj умур. Индиjә кими јохсул күzәран кечириб, «choh гара күn чәкмиш» Қәрбәлајы Мәммәдәли бундан сонра вәзијjәтинин јахшылашача-тына үмид бәсләjир, падшаһын вердиji «hүрриjјәtдәn» өзү үчүн бир сәадәт вә ничат көзләjир. О, бу барәdә арва-тына деjир: «Пәринисә, аллаh гоjса, бундан сонра пулу-мuz choh олар. Елә ha деjирдин ки, мәnә uрус мәхмәрин-дәn бир архалыг ал. Инди, валлаh, бундан сонра аларам. Ахы, өзүн көрүрдүн ки, пуlум көрмүрдү; амма, аллаh гоjса, бундан сонра пуlум choh олар». Лакин Қәрбәлајы Мәммәдәлинин севинчи тез јараныб, тез дә кечир. Кон-кулун дедијинә көрә, һәмшәриләрә «hүрриjјәti» анчаг Иранда, өз вәтәнләrinдә паjлаjачагмышлар. Она көрә дә Қәрбәлајы Мәммәдәли анасына мәктуб көндәриб өз па-ыны истәjир.

Ч. Мәммәдгулузадә бурада мәсәләни choh дәрин, һәм ә кәssин шәкилдә гоjур, бүтүн бу «hүрриjјәt» комедија-ынын ич үзүнү ачыр. Әдib көстәрир ки, hүrrijјәt неch һаxт верилмәz, алына биләr, һәm дә зорла, ингилаб васи-«есилә алына биләr. Мүтләgijjәt үсул-идарәси һөкм сүр-мүкчә, әсил азадлыгдан сөhбәт кедә билмәz. Чүнки мүт-хәgijјәt илә демократија, истибадәт илә hүrrijјәt бир әraja сығышмаз. Бирини гәбул едәn o биричини атмалы-тыр. Башга јол јохдур.

Некаjәdә Ч. Мәммәдгулузадә мәhз бу чүр «hүr-rijјәtin», јухарыдан, падшаһларын әли илә вериләn

«һүррийжтн» ич үзүнү ачыр, зәһмәткешләр үчүн о фәлакәтли нәтичәләрни көстәрирди. Эдигин фикр падшаһын вердији «һүррийжт» көздән пәрдә асмаг, јатанлары јухуя вермәкдән башга бир шеј дејил. Буна инананлар, ничат јолуну онда көрәнләр анчага рин тәэссүфә лајигдирләр. Тәсадүфи дејил ки, әсәрдәлә «һүррийжтә» бел бағлајан, ондан пај уман, өзүгү бир сәадәт көзләјән Кәрбелајы Мәммәдәли чыхын вәзијјэтә дүшүр, Пәринисәнин «урус мәхмәриндән архалыг» алмаг арзусу үрәјиндә галыр¹.

«Иранда һүррийжт» истәр јүксәк идејасы, истәрсә дии сәнәткарлыг чәһәтдән әдигин эн биткин новеллыңындан биридир. Классик новеллалары сәчијјәләндә, бир сыра хүсусијјётләр «Иранда һүррийжт»дә габарит шәкилдә нәзәрә чарпыр. Ч. Мәммәдгулузадә һекаяның үчүн сәчијјәви олан форма садәлиji, мәзмун дәривә вә фикри кәскинлик өзүнү бурада да габарыг шактый көстәрмишdir.

Композиција чәһәтдән «Иранда һүррийжт» әдиги мүреккәб һекаяјесидир. О бири һекаяјәләриндән фәрән олараг, бурада әһвалат бир хәтт үзрә дејил, бир да хәтт үзрә инкишаф едир. Һекаянин әсас сүжети үзүн «һүррийжт» мәсәләси әтрафында, мәсәлән, ашагында әлавә хәтләр вардыр: 1. Иран зәһмәткешләринин үзүн вәзијјети; 2. Гадын әсарәтинә гаршы мубаризә; 3. Әлифбасынын тәнгиди; 4. Моллаханаларын вә күтбашынанын ифшасы...

Бүтүн бу хәтләр, хүсуси мәсәләләр әсас проблема бедир вә онун һәллине мұхтәлиф чәһәтдән көмәк етү. Ч. Мәммәдгулузадәнин сәнәткарлығы да мәһз бурада көрүп шәкилдә өзүнү бүрүзә верир. О, тәсвир етдији үзүн сәнин типик вә характер чәһәтләрини сечиб өн планын чирмиш, әлавә хәтләрин һамысыны әсас проблемин үзүн

¹ Мирза Ибраһимов. Бөјүк демократ, Бакы, 1957

әлли үчүн мұһым васитәjә чевирмишdir. Бунун иетичәидир ки, әдib кичик бир диалогда дөрин психоложи вәиijэтләр, биткин портретләр јаратмаға мувәффәг олмушур.

«— Дадаш, сән аллаh бу кағызы апар вер бир адам хусун, көрәк бурада нә јазылыб?

Кәрбәлајы Рза әввәл кағызын әһвалатыны бачысынан сорушду вә бир гәдәр фикирләшиб деди:

— Aj тыйз, Пәринисә, сәнниң heч ағлын јох имиш.

— Нијә, дадаш?

Гардашы чаваб верди:

— Aj ахмаг, бир фикир елә көр, Ираннан да бура hүр-иijэт кәләр?

Пәринисә деди:

— Aj дадаш, сән нијә елә сөз данышырсан? Иран нә заг ѡлду ки, кәлмәсин?! Эрәбләр кәнді одур а... Аразын ырағындасты. Нә бир узаг ѡлду ки?!

— Жаҳшы дејирсән, Пәринисә, Эрәбләр чох узаг јер ейл, амма... о тајдан бу үзә hәна кәләр, сәбзә, бадам чи кәләр, түтүн, чај, тирjәк... белә задлар кәләр; јохса, аллаh, мән өмрүмдә бир дәфә дә ешиitmәмишем ки, hүр-иijэт кәләр...

Ч. Мәммәдгулузадә heкаjәләринә хас олан лаконизм, освир вә ifадә јығчамлығы бурада өзүнүн парлаг экси-и тапмышдыр. Кичик бир епизодда hәм әһвалатын ма-иijәти, hәм дә образларын характери, шүур сәвиijәси чылмышдыр. Белә лаконизм нәинки образы чылышлашырыр, јохсулашдырыр, эксинә, онун реаллығыны даһа а күчләндирir, образ дәгиг форма вә дәрин мәзмун өсб едир. Пәринисә бу сөзләрлә өзүнә ән доғру хасиijэт-амә верир. Бурада Ч. Мәммәдгулузадә сәнәткарлығынын ир сәчиijәви хүсусиijәти дә өзүнү көстәрир: бир адамын арактеристикасыны башгасынын дили илә вермәклә, ejән адамын өзүнү дә сәчиijәләндирмәк!

Жұхарыдакы парчада, ејни заманда, кәскін истең кинаjә илә jанашы инчә бир jумор, дост құлұшу дәңdыр. Эдиб истибадад гурулушунун әздіji, ачынаса hала салдыры Кәрбәлаjы Мәммәдәли, Пәринисә кi зәһmәt адамларыны аjылмағa, мүbarizәjә чағырыр, ларынничаты үчүn чарә ахтарыр. Беләләrinә jазы илиг бир jуморла, заrafatjana ifadәlәrlә mурас еdir, онлары өз шүur сәвиijjәsinә ujfун тәрзә danyshрыр. Эдиб демәk истәdiji әsас fикринi, мәtlәbinи да cəhбәтләr ичәrisinidә әridir.

«Иранда hүrrиijәt» өзүнүn bә'zi хүсусиijәtlәri, сүсәn зәһmәtкешләrin авамлығыны, хүлjalарыны тәң чәhәtдәn әdibin бир ил габаг, 1905-чи илдә jазdyры «ta Zejnäl» hekajәsi илә cәslәшир. Bir-birinә chox jaolان Usta Zejnäl wә Kәrbәlajы Mәmмәdәli sурәtlәri Ч. Mәmмәdгулуzadә, ejni заманда, dinni zеhniijәt олан wә инсанлары hәjatdan, icthimai мубarizәdәn uзлашдыран tәvәkkүl дүnjaкәrүshүnә, пассивизм фолсif sinә sarсыdyчы зәrbә vurmушdур. Эдиб өз gәhрәmanрыны шүurundakы mуртәче tәsәvvүrlәri mejdä chыхартмагла онларын aзадlyg мубarizәsinә goшудына әnkәl tәrәdәn cəhв bахышларыны ifsha edir. Ыәm дә бүтүn бунлары елә bәdии ustalыgla әks etdir di ki, «Usta Zejnäl» da, «Иранда hүrrиijәt» дә dәrж mejdana chыхdyры илк kүndәn әdәbijjätymызын biti нүмунәvi новеллаларыndan бири kими dиггәti чалб mishdir. Ыәjatyn реалист әksи әdibin hekajәlәrinә dәrin иcthimai-sijasи mәzmун verir, ыәm дә bu эsәrд kениш bәdии umumilәshdirmәlәr сәviijjәsinә galдыры. Бүтүn bu хүsusiijәtlәrinә kөrәdir ki, «Usta Zejnäl wә «Иранда hүrrиijәt» истәr Ч. Mәmмәdгулуzadә, istә umumәn Azәrbajchan новеллачылығынын әn jahshы nәlәrinдәn sajylmagdadыr. Образлары сәchiijjәlәndik психологи dәrinlik, sujetin sadәliji, hәr чүr зам-

еффектдән узаглығы, новеллаја мәхсүс сүр'әтлә иикишайбы, дилин һәјатиљи вә ифадәлилији—бу һекајәләрин охучулар арасындакы мұвәффәгійјетини тә’мин едән башлыча чәһәтләрдәндир.

Халғ шаири Сабирин «Нолур ширинимәзаг етсә мәни һәлваји-һүррийјәт» шे’риндә тәсвир етдији авам, садәлеви тип дә санки Қәрбәлајы Мәммәдәлинин доғма гардашыдыр. Истәр Қәрбәлајы Мәммәдәли, истәрсә Сабирин гәһрәманы нәнинки азадлыг, мәшрутә уғрундакы мүбари-зәләрин мәнијјети вә әһәмијјетини дәрк едә биләчәк сәвијјәде дејилдир, һәтта «һүррийјәт» сөзүнүн лүгәви мәнасы белә онлар үчүн ејни дәрәчәдә гаранлыгдыр, анлашылмаздыр. Онларын һәр икиси «һүррийјети» әсасән мадди не’мәт кими бир шеј билир, јемәк, кеймәк вә с. бу гәбилдән олан еңтијачларыны өдәмәк үчүн она чан атырлар. Қәрбәлајы Мәммәдәли «һүррийјети» даһа чох әшja, «пул» формасында дүшүнүр, юксуллуғун дашины атмаг үчүн ондан өзүнә бир пај умурса, Сабирин гәһрәманы «һүррийјети» ширин һалва шәклиндә тәсәввүр едир, «бир ләгмә јејиб охгај» демәк истәјир.

«Нолур ширинимәзаг етсә...» ше’ри авам, садәлеви Иран фәhlәсинин дилиндән јуху формасында јазылмышдыр. Фәhlә јухуда көрүр ки, бир кәмијә һүррийјәт һалвасы јүкләнир, тајлар бир-биринин үстүнә таланыб дағ кими учалыр. Чохдан һалва шөвгүндә олан фәhlә өз һүррийјәт пајыны алмаг истәјир. Лакин онун сөзү хоша кәлмәдијиндән рәdd едилir, һеч бир пај верилмир. Һалва пајындан мәһрум олан фәhlә «кәмали-јә’с илә» бир јанда әjlәшир. Һүррийјәт һалвасы илә долу кәми исә ѡола дүшур. Чох кечмیر ки, кәминин дор ағачында бу сөзләр јазылыш бир гара бајраг көрүнүр:

Охуркән хәтти мә’лум олду кәштибаны гәрг олмуш,
Галыб дәрјадә һејран кәштиji-дә’ваји-һүррийјәт.
Хүрушан мөвчләр һәр сәмтдән јексәр һүчумавәр,
Көрүб әмвачы кәштидән учалды: ۋاј, һүррийјәт!

Бу сәсдән сәксәниб дурдум, көтүрдүм саэтә баҳым,
һәлә көрдүм ки, шәбдири, сөјләдим: лај-лај, һүррийјәт!

Зәһмәт адамларының шириң арзулары вә хам хәјалары илә реал вәзијјәт арасындақы дәрин учуруму ке тәрәркән јуху формасындан истифадә етмәк—Ч. Мәмма гулузадә һекајәсиндә дә, Сабир шे'риндә дә наза чарпан мүштәрәк чәһәтләрдән биридир. Экәр Сабир гәһрәманы јухусунда «тај-тај һүррийјәт һалвасы» көрү ондан јејиб ләzzәт апармаг истәјирсә, сохдан бәри инт зарла мәктубун јолуну көзләјән Пәринисә дә јухусы «јекә-јекә чуваллара долдурулмуш гарпыйз» көрүр, јух нун «чин олачағыны», һүррийјәтдән хәбәр чыхачағын күман едир.

«Иранда һүррийјәт» һекајәсинин мәһз бу чүр,—Пәринисин јухусу илә тамамланмасы да мараглыдыр. Баш дан-баша чидли кәркинликлә инкишаф едән әһвам көзләнилмәз бир ихтилафла сона чатыр: Кәрбәлајы Мәк мәдәлиниң әввәлки арвады гардашы илә бирликдә кәли Кәрбәлајы Мәммәдәлини дә, Пириинисәни дә говуб еуда чыхарыр. Сүжет хәттинин тәбии инкишафындан доғаны финал әдебин изләдији мәгсәд нөгтеји-нәзәриндән дә мә һарәтлә дүшүнүлмүштүр. Көрүнүр, Иран ингилабыны зәнф, мәһдуд чәһәтләри мәсләк достларыны дәрин дүшү дүрмүш вә онлар белә бир үсүлдан истифадә едәрәк һүррийјәтдән көзләдикләри ширинлик әвәзинә ачылыг дади зәһмәт адамларының ачыначаглы вәзијјәтини көстәрми јолу иле онлары аյылтмаг, баша салмаг истәмишләр. Бы ша салмаг истәмишләр ки, сиз шаһдан, падشاһдан кемә көзтөмөйни; онларын вердији мәшрутә пајына көз дикши; һүррийјөт һалвасы ағзынызы суландырмасын. Сизш һараки иничатыныз өзүнүздән асылыдыр, айылын, этраф лаки ဇадисәләрә ачыг көзлә баҳын!

Бу Сабир ше'ринә мүгәддимә кими вериј

ниш «Һәмшәри» фелјетонунда даһа габарыг шәкилдә голмуш вә садә, һәјати мисалларла изаһ олунмушадур. ىекајә вә ше'рдән фәргли олараг, фелјетонда Ч. Мәммәдгулузадә өз фикрини. мәтләбини ачыг, мұстәгим ифадә колу илә кетмишdir. «Ачындан Русија торпағына дағылан», мәчлисләрдә «адам јеринә ғоулмајан» Иран зәһмәткешләrinә әдибин үч төвсіjәси вардыр: әл-әлә вериб бирләшмәк, «таримар вәтәнин» налына јанмаг вә шаһын зердији һүрриjјәтә бел бағламамаг.

«Һәмшәри» фелјетонуну Ч. Мәммәдгулузадәnin һәлә 1905-чи илдә большевик мәтбуатында чап олунмуш публицист мәгаләләrinдә ирәли сурдүjү јүксәк ингилаби идеяларын «Молла Нәсрәddin» сәhiфәләrinдәki сонракы давамы вә инкишафы кими гијмәтләндирсәк, һеч дә сәhв јетмәрик. 1905-чи илин аловлу мүбәризәләр дөврүндә Иран зәһмәткешләrinи бирләшмәjә чағыран, ичтимай фикримизин тарихиндә илк дәфә олараг «Коммунист манифести»нин дүнja пролетариатынын һәmrәjлиji барәjиндәki мәшhур шүарыны тәкrap едәn Ч. Мәммәдгулузадә «Һәмшәри» фелјетонунда һәmin мәсәләjә bir даһа гајитмыш, һәmrәjlijin мәhijjәtinи вә эhәmijjәtinini садә, анлашыглы bir ѡолла зәһmәt адамларына изаһ етмишdir: «Ej Ирани-виранын хаки-пакынын јетим балалары һәmшәrilәr!.. Кәrәk бир-биринизлә әл-әлә верәсиниз, jә'ni Mәhәmmәdәli кәrәk јапышсын Һәcәnnin әlinдәn, Һәcәn—Кәrbәlaјы Гасымын әlinдәn, Кәrbәlaјы Гасым—уста Чәfәrin әlinдәn... Xұласә, чәми һәmшәриләr кәrәk јапышсынлар бир-биринин әlinдәn, jә'ni бирләшсингләr».

Ч. Мәммәдгулузадә әл-әлә вериб бирләшмә илә јанашы, бир парча чөрәк үчүн чөлләрә дүшән Иран пролетариатыны синфи, сијаси шүурча инкишафа, вәтәнин азадлығы вә истиглалиjәti уғрунда мүбәризә мејданына атылмаға чағырырды. Нәhaјәт, бөjүк әдib «Иранда һүр-

ријјет» һекајәсіндә реал, бәдни бојаларла тәсвир етди. Кәрбәлајы Мәммәдәли вә Пәринисә кими ҹанлы һәкимдерләри илә дедији һәјат һәғигәтини бир даһа 1 тырладараг фелјетонуну бу сөзләрлә битирир: «Гори рәм Иранын һүрријәтинә үмидвар олуб кенә жатасыны Jox, Иранын һүрријәтинә чох да бел бағламајын. Жашсы будур, гулаг асын, көрүн бизим «Ноп-ноп» бу бара нә дејир»—дејиб, диггәти мәсләк досту Сабириң дәрмәналы, сијаси сатирасына өзлөнгөн едирди.

Иран ингилабындакы мұвәффәгијјәтсиз аддыmlар башга бир сәбәби дә Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабириң дүшүндүрүрдү. О да руһаниләrin, нүffузлу мұчтәнидилерин азадлыг вә мәшрутә уғрундакы үмумхалғ мұбариз синә мұнасибәтдә туттудулары мұртәче, әксингилаби хәт һәрәкәт иди. «Һәғигәт дүніјада бирдир вә о һәғигәт будур ки, Ираны гарыштыран вә бу нала салан мұчтәнидләрдир»—сөзләрини Ч. Мәммәдгулузадә әбәс жән жазмамышды. Һәләлик әдібин һеч бир күллийатына 2 хил едилмәмиш «Һәғигәт» фелјетонундан кәтиридиңи бу сөзләр 1908-чи илдә жазылмышдыр. Һәм дә мәшрутә, «хилафи-шәриәт», мәшрутәчиләри исә «кафир» адланып руһаниләrin Шејх Фәзлүллаһ, Һачы Мирзә Һәсән кими руһаниләрә гарыш жазылмышдыр. Бу мәсәләдә дә Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабириң гәләми бир-биринә гүввәт вермисе: «каһ нала, каһ мыха дәjәn», икиүзлү сијасәт јерим руһаниләrin чиркин сифәтләрини бүтүн дәринлиji и ачыб ортаја гојмаға, ҳалғын қөзүндә онлары нүffузду салмаға көмәк етмишидир. Әдібин «Һәғигәт» фелјетонун 3 халғ шаиринин «Зәнида, кәл сојунаг бир кәрә палтар мызың» мисрасы илә башланан мәшһүр сатирасы мүк жиот едир, тамамлајыр. Һәм дә Сабир сатирасынын тағы 4 һәләфини тәкчә Иран мұчтәнидләринин ифшасы и мәйлудлашдырмаг олмаз; бу сатира, үмумијјәтлә, руғай-

ниләрини ријакар, хайн сифәтләри вә бәдәмәлләри һагында айдын тәсәввүр вермәкдәdir.

Ч. Мәммәдгулузадә мүчтәһидләрин авам чамааты не-чә алдатдыгларыны, онларын башына нә кими ојунлар кәтирдикләрини рәсми мәтбуат хәбәрләrinә әсасланараң кәскин кинаjә вә сатира дили илә белә сәчиijәләндирir:

«Экәр бир күн хәбәр чыха ки, худанәкәрдә, бүтүн Иран чамааты дәли олуб, мән һеч тәәччүб еләмәнәм; сәбәб будур ки, бир күн Кәрбәла вә Нәчәфүл-Әшрәф мүчтәһидләриндән телеграф кәлир ки, мәшрутиjjәт мұвафи-ги-шәриәтdir, бир күн чәми Иранын мүчтәһидләриндән телеграф кәлир ки, мәшрутиjjәт хилафи-шәриәтdir. Би-ри белә дејир, о бири елә дејир. Һансына инаным? Валлаh, инсан дәли ола биләр. О да мүчтәһидdir, бу да мүчтәһидdir. Һансына инаным? Бу күн бири дејир мәш-рутиjjәт яхшы шејdir,—мәшрутиjjәт тәрәффдары олу-рам, сабаh о бири дејир мәшрутиjjәт шејтан ишидир,—истибдад тәрәффдары олурам. Пәс нә еләjim? Валлаh, аз галырам дәли-диванә олам»¹.

Бөյүк әдиб өз фикринин доғрулуғуна охучуларда шубhә јери гојмамаг үчүн рәсми мә'lumatын дәрч едилдији мәтбуат органыны да, онун нөмрәсини дә көстәрмәји ла-зым билир. Соңра исә охучуларыны душүнчә, тәфәkkүр аләминә, сағлам мұhакимәjә чағырыр. Һәгитәти бу јолла ашқара чыхартмаға, мүчтәһидләrin үзәриндәки мүгәд-дәслик пәрдәсисиңі жыртмаға чалышыр. Онларын сезүнү дә, ишини дә олдуғу кими сәчиijәләндирib охучуларын мұhакимәсінә зерон әдиб фелjetонун сонунда үзүнү ча-маата тутуб: сизин инандығыныз, дедикләринә әмәл етди-јиниз мүчтәһидләрин әсил симасы, баx, беләdir!—дејир.

Мұбанисә, мұнагишә формасында јазылмыш «Зәнида-кәл сојунағ...» ше'риндә дә бу үсулдан истифадә олун-мушдуr. Халг шапири руhаниләрин сәчиijәсини ачмаг үчүн

¹ «Молла Нәсрәлдин» журналы, 28 декабр 1908, № 52.

онларын сөзү илә иши, вә'ди илә әмәли арасындакы да-
рин зиддийәти көстәрмәјә хүсуси диггәт јетирмишди.
Бу зиддийәти ашкара чыхартмаг учун Сабир өз мұара-
зини мұбаһисә мејданына, халг гаршысына чағырып.

Зәнида, кәл сојунаг бир кәрә палтарымызы,
Чыхараг зәнира батиндәки әфкарымызы,
Пишқани-нәэри-хәлгә дутаг варымызы,
Көрүб онлар дәхи тәһигг еләсин карымызы,
Һәр кимин ағы гара исә утансын, а балам!
Бәлкә илләрчә жатанлар бир ојансын, а балам!..

Кәл жазаг шәрт үчүн өз тәрчумеji-налымызы,
Һәм дә додру олараг шәрh едәк әһвалымызы,
Хәлг тәтбиғ еләсин налымыза галымызы,
Аиласынлар да, нолур, гајеji-амалымызы,
Һәр кимин гәлби гара исә утансын, а балам!
Бәлкә илләрчә жатанлар бир ојансын, а балам!

Тәкчә бу сатирасында дејил, руһаниләрә мұрағнат
шәқлиндә јазылмыш бир сыра башга ше'рләрindә да-
Сабир өз дилиндән данышыр. Бу типли әсәрләрдә фикир-
мұбаһисәси, сағлам мұнакимә әсас жер тутур. Халғ ша-
ри бош, ибарәли сөзләр архасында кизләнмиш зәнидә-
рин ич үзүнү мәһз бу ѡолла ачыб ифша едир. Онлары
мұбаһисәјә, чамаат габағына чәкиб, «батиндәки әфкар
зәнирә» чыхарыр. Һәр кәсин вә'динә әмәли илә чаваб-
вермәли, «гөвлүнә фе'ли илә дајанмалы» олдуғуну көста-
рир.

Бу мұхтәсәр гејдләрдән көрүндүjү кими, Ч. Мәммәд-
гулузадә вә Сабир әмәкдашлығы јалныз өлкә дахилиндә-
ки иитиман-сијаси һадисәләрин долгун тәсвириндә дејил
мұһым бейнәлхалг мөвзуларын биркә ишләнмәси саhәсия-
де дә парлаг наилиjjәтләр газанмыш, сынагдан бөյүк мү-
нәффәгиijәтлә чыхмышдыр. Иран ингилабы мөвзусунда
жазылтары әсәрләрдә дә мәсләк достларының гәләми

бир-бирини тамамлајараг көзләнән фәлакәтләри габагчадан, бөյүк бир узагкөрәнликлә хәбәр вермиш, зәһмәткешләрә верилән һүррийјәтин јаланчы мәнијјәтини, һијләвә фырылдаг олдуғуны ачыб көстәрмиш, бу чиркин нијјәтин һәјата кечирилмәсіндә шаһа гуллуғуны әсиркәмәјән мұchtәнидләрин әсил симасыны халга танытмышлар.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин Иран ингилабына һәср едилмиш әсәрләrinин ичтимаи-бәдии тә'сири, әкссәдасы чох гувватли олмушдур. Сатирик әдәбијатымызда дәнә-дәнә бу әсәрләрә мұрачиәт едилмәси, мәсләк достларының мәһарәтлә үмумиләшdirди идеја вә фикирләрдән кениш сурәтдә истифадә олунмасы әlamәтдар бир надисә иди. Буну ejni мөвзуда јазылмыш сонракы бәдии вә публицист әсәрләрдә аjdын көрмәк мүмкүндүр.

«Нолур шириnmәзаг етсә...» ше'ри нәшр олундугдан аз соnra, 1907-чи илин октјабрында «Молла Нәсрәddin» журналында «Лај-лај» адлы бир фелjeton дәрч едилмишdir. Тәбризлиләrin дилиндән јазылмыш һәmin фелjetонда Сабир satирасынын сијаси, ингилabi идејасы, халг күтләләrinин шүурлу, ардычыл мүбәризәси үчүн онун әhәmijjәti јүксәk гиjmәtlәndiriliрdi. «Эvvәlәn, чәнab һop-һopdan чох тәвәggе едирик ки, биз тәбризлиләrә вә бизим һүррийјәtә саташмасын» кими јарызарофат вә јары чидди деjilmиш сөзләрлә башланан фелjetонда мүәллиf бир сыра тарихи һәgигәtләrә тохунмуш, әсрләr боју мұchtәniдlәrin кениш халг күтләlәrinә моиzzә охудуғуны, онлары јатыртмаға чалышдығыны, Сабир satiрасынын күчлү ојадычы тә'сири илә мугајисәdә белә сәчиijәlәndirмишdir:

«Бүнлар һамысы кечәндәn соnra биз тәбризлиlәr bir неchә шejә mәettäl galmyshыg: индиjә kimi min illәrin мүddәtinde bizim мұchtәniдlәrimiz минләрчә kitablар бағлаjыблар, минләрчә risalәlәr јазыблар, amma биз бу

китаблары вә бу рисаләләри нә гәдәр вәрәгләјирик, һүрийјәт сөзү тапа билмирик. Іә'ни ағалар мин илләри мүддәтиндә биз мұсәлманлара дејибләр: «лај-лај һүрријәт!»

Инди рәһмәтлик оғлу Һоп-һоп да бир тәрәффән бацлајыб: «лај-лај һүрријјәт!» Рәһмәтлик оғлу истәјир қы «пишијим-пишијим»нән ојатдығымыз һүрријјәти бир джатыртын...»¹

«Молла Нәсрәддин»ин эн'энәләрини давам етдира сатирик «Ары» журналының Ирандағы мәшрутә вә һүрийјәт мөвзусунда чап етди және бәдии-публицист әсәрләрдә Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир сатирасының гүввәти тә'сири дујулмагдадыр. «Ары» журналы Иран мәшрутәсинин јарытмаз вәзијјәтини көстәрәндә, она инанан, б мәшрутәдән өзүнә пај уман,ничат көзләjән авамлары сатира атәшинә тутанды, һәмин мөвзуну парлаг бәдии бәјаларла әкс етдириши «Иранда һүрријјәт» вә «Ноду шириимәзаг етсә мәни һәлваји-һүрријјәт» мүәллифләриң дән фајдаланырыды. 1911-чи илдә чап олнуш «Мәшрут пајы» адлы фелјетон буна парлаг субуттур.

«Мәшрутә пајы» бир авамын дилиндән нағыл формасында жазылмышдыр. Кечә жатыб јухусунда Иранда һүрријјәт пајландығыны көрән бир авам куја габ көтүрүб өткөн һүрријјәт пајыны алмаға кедир. Лакин соң чәкмир қы «һүрријјәт үстүндә дава дүшүр. Чүнки сәбәб бу иди қы һакими-шәһр чамаатдан күсмүшду, һүрријјәти һаңы Имам Рза рәиси-әнчүмән пајлаярыды... Хұласә, һүрријјәт габынын бири тәпәмә дәјәндә ојандым...»²

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин әсәрләриндә олдуғын кими, «Ары» журналы да бу мөвзуда бурахдығы фелјетонларла Иран зәһмәткешләрини сајыг салмаға, «һүрриј-

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 2 октjabр 1907, № 37.

² «Ары» журналы, 12 март 1911, № 13.

јёт габы» баша дәјмәмишдән габаг аյылмаға чағырырды Журналда бу мәсәләjә hәср едилмиш ше'р вә фелјетон ларын сајы олдугча сохруд.

Көрүндүjү кими, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин биркә ишләди, онларын ejни истигамәтдә сәчиijәләндирди мөвзуларын әнатә вә тә'сир даирәси сон дәрәчә кенишdir. Мәсләк достлары чаризмин миллиятчилик сијасәтини ифша вә халглар достлуғу идејаларыны тәбелиг едирдиләр; дини мөвнүмат вә чәналат әлеjинә мубаризә апарыб, кәнч нәслин мүтәрәгги руһда тәрбијәләндирмәсинә чалышырдылар; Иран зәһмәткешләрини шаһ истиббадына гарши, азадлыг вә демократија уғрунда шүурлу вә ардбычыл мүбарижә чағырыр, јухарыдан вे-рилмиш «hүрриjәtin» эсил маниjәтини ачыб халга көстәрирдиләр. Мәсләк достларынын тәблиг етдији бутүн бу идејалар дөврүн зәрури тәләбләриндән доғмуш вә кениш күтләләрин ингилаби руһда маарифләнмәсindә мүһум рол оjнамышдыр.

4

Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабирин «Молла Нәсрәдин» сәнифәләриндәки ибрәтамиз тарихи әмекдашлығыны вә мүбариж мәсләк достлуғуну тәкчә онларын бир-бiriни мүшәжиәт едib тамамлајан, ejни бир мәсәләнин, бу вәја дикәр идејанын камил бәдии hәллини верән әсәрләри, әлбир мүбарижәнин парлаг нүмүнәси кими гијмәтләндирдијимиз ше'р вә фелјетонлары илә мәһідуллашдырмаг, ялныз бунларын әсасында изаһ едib сәчиijәләндирмәк дөргү олмазды. Ыэр ики јазычы арасындағы ишкүзар әдәби әлагәләрин идеја мәзмуну вә онун тәзашүр формалары нағтында долғун тәсәввүр алмаг үчүн бу

әлагәләрин башга бир хүсусијәти, биринчидән һеч да әһәмијәтли олмајан мараглы бир формасы үзәринде дајанмаг лазым кәлир. Эдәби әлагәнин һәмин формасы Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир әмәкдашлығының әңе даирәси һагтындакы тәсәввүрләrimизи даһа да кенк ләндирмәклә јанаши, Сабир јарадычылығы вә дүниа рушүнүн инкишафында «Молла Нәсрәddin» журналынын ролуну айынлаштырмаг үчүн дә мүһүм әһәмијәтә үлкеди.

Истәр өлкә дахилиндәки ичтимаи-сијаси вәзијәти, тәрсә бейнәлхалг һадисәләрин кедишини диггәтлә изјән, чәрәjan едән һадисәләри вахтында вә кәскин шәки дә әкс етдириән «Молла Нәсрәddin» журналынын бәмәсәләләрдә Сабир јарадычылығыны исигамәтләндиржи, онун сатирасы үчүн зәнкин вә әлван материал вержи тарихи һәгигәтдир. Бу да чох тәбии вә ганунаујғун бәнал иди. «Молла Нәсрәddin» журналы Загафгазијав ири сәнаје вә мәдәнијәт мәркәзләриндән бири кими шрәт газанмыш Тифлисдә нәшр олунурду, ичтимаи-сији һәјат вә бейнәлхалг аләмлә мөһкәм тәмасда иди. Жәнал өз дөврүнүн бир чох танынмыш, кәскин гәләм саби олан мүһәррирләри илә јанаши, ejni заманда кенин охучу күтләләринин көмәјинә архаланырды. «Молла Нәсрәddin»ин Загафгазија һүдудларындан чох-чох узагларда да мұхбиrlәri вә охучулары вар иди. Журналын редаксијасы арасы кәсилмәдән күлли мигдарда мұхбијазылары вә охучу мәктублары алырды ки, бутүн бу материалылар «Молла Нәсрәddin» мүһәррирләринин гәлән илә этә-гана долур, бир чох һалларда илк, ибтидаи ма-мунуну дәјишәрәк тамамилә jени мә'на вә әһәмијәт кәеиди.

«Молла Нәсрәddin» редакторунун јаздығы публици мәгалә вә фелјетонлар исә һәмишә јүксәк идеја мәзмұнынан

сијаси кәсқинлиji, рәнкарәнк сатирик бојалары илә се-
чилир вә журналын парлаг сәhiфәләрини тәшкил едир-
ди. Эн ади, садә мәишәт деталлары белә Ч. Мәммәгү-
лузадә гәләминин гүдрәти илә дәрин ичтимаи-сијаси
проблемләр сәвиijәсинә галхырды. Эдибин һәлә илк не-
каjәләриндә тәсадуf етдијимиз бир тәсвир вә ifадә усу-
лу онун, демәк олар, бүтүн сонракы јарадычылығы, о
чүмләдән «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә дәрч олун-
муш фелjetонлары учун сәчиijәви сәnәtкарлыг хүсусијә-
тина чеврилир: јазычы фелjetону елә кичик, чохларынын
көрдүү, лакин эhәмиjјät вермацији һадисә җаҳуд мәишәт
деталы илә башлајыр ки, бунлар әсәрин сон мәгсәдини,
иәтичәсини тә'јин етмир; тәдричән охучуну даha бөjүк,
чидди мәсәләләрә, ичтимаи һәјатдақы мүhум зиддиjјәт-
ләрә җаҳынлаштырыр. Диггәти илк бахышда, мәсәлән,
папаг, јамаг, мынчыг, чанаг, чувал, ип, күпә, дағарчыг,
зәңчир, түстү, тикан, батдаf вә с. вә и. а. кими ади эшja
вә мәишәт деталларына чәлб едән Ч. Мәммәгүлузадә
онлары дәриндән мә'наландырыр, демәк истәдији әсас
фикрини, мәтләбини һамынын җаҳши билдири бу детал-
ларла мүгајисә фонунда бөjүк сатирикләрә мәхсус бир
усталыгla охучуја чатдырыр.

1909-чу илдә јаздығы фелjetонларынын бириндә
Ч. Мәммәгүлузадә «Мүсәлман мәмләкәтләrinдә мәшру-
тә асан вәчhлә баш тута биләрми, ja јох?» кими дөврүн
choh мүhум, сијаси суалыны шәрh едәркән чырыг шалва-
рын јамағыны мисал кәтирирди. Шәрг мүстәбидләrinин
кундә бир вериб-алдығы мәшрутә илә Чәфәрин көhнә
шалвары арасында мараглы мүгајисә апарараг јазырды:

«Бу күн көрүрәм ки, јетим иранлылар севинчәк га-
чылар консулханаја ки, Мәhәммәдәли шah тәрәфиндән
мәшрутәnin тәзә e'лан олунмағы барәсindә консула мү-
барәкбадлыг версингләр.

Дүнәп көрүрдүм ки, гәриб османлылар гачырлар ко сулханаја ки, тәзэ султанын тахта чыхмағындан ja консула «мұбарәк олсун!» десинләр.

Мән буны көрәндә Чәфәрин шалварының күндә бі дәғे чырылмағы јадыма дүшдү: бичарә ушағын ана оғлунун шалварыны бу күн јамарды, сабаһ шалвар бир өзкә јери чырыларды. Чүнки парча дәхи чүрүмү иди...

Инди бунлар һамысы мәним нәзәримә јамаг кими би шеј кәлир. Горхурам елә һеј бир учдан јамајасан, о би ри тәрәфдән чырыла».

Бу чүр тәсвир, тәңгид үсулу, мұһым идеяны, мұрақ кәб ичтимаи-сијаси мәзмуну ади әшja вә кичик мәиш деталы васитәси илә дәриндән ачмаг бачарығы. Ч. Мәммәдгулузадә фелjetонларының чохунда нәзәрәтпен жаралығы мәзијәти, бөйүк сатирикин маһаба сәноткарлығ хүсусијәтидир.

Мәһз бу хүсусијәтләrinә көрәдир ки, Чәлил Мәммәдгулузадә фелjetонлары әдебин бир чох мұасирләри и борабәр, мәсләк досту Сабириң гәләминә дә гүввәт вә и тигамәт вермиш, халг шаириңнин исте'дадына тәкан көтөрәрек онун бир сыра сатиralарының јаранмасының мұһым рол ојнамыштыр.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабириң мәктәблиләрә мәхсүстүрүштеги «Дәбистан» журналына мұнасибәти мәсәләсини алат.

1906-чы илин апрелиндә нәшрә башлајан вә Азәрбаевчан ушаг әдәбијатының инкишафында парлаг хидмәттөри олән «Дәбистан» журналыны дөврүн бир чох габактылыштырған, маариф хадимләри кими, Ч. Мәммәдгулузадә Сабир дә һәрарәтлә гарышылады. Айры чүр ола да би мәзди. Халғын тәрәггиси вә интибаһы уғрунда јорулма-

дан чалышан, вәтән өвладынын истигбалы намина јазыб-арадан һәр ики сәнәткар үчүн бу чох тәбии иди. Мәсләк қостларынын арзу вә идеаллары илә «Дәбистан» журналынын мәрамы арасында там бир уйғунлуг вар иди. Кәнч ғәслин әгли, зеһни инкишафына истигамәт вермәк, онларды дорма вәтәнә вә халгына мәһәббәт руһунда тәрбијә диди бөյүтмәк кими нәчиб бир мәгсәд изләjән «Дәбистан» үйһөррирләри илк, програм јазыларында дејирди: «Налазырда гејри лисанларда олан китаблара нисбәтән өз на дилимиздә ән әлзәм, дәрс китаблары вә әлдә гираэт диләчәк китабчалар тапмыјоруз. Бу сәбәбә бизим ханинимиз будур ки, тәб' вә нәшринә башладығымыз ушагара мәхсус «Дәбистан» журналы васитәсилә бу ѡолда үввеји-ачизанәмиздән кәлән гәдәр түрк (Азәрбајҹан—I. M.) милләти-нәчибәмизин балаларына бир хидмәт өстәрәк. Вә үмидимиз будур ки, милләтимизин балаларынын лап ушаглыгдан әгл, зеһин, әхлаги-һүснә вә һисијатларын ојандырыб, күнбәкүн тәрәгги етмәләринә сәәб олаг, онлардан зәһмәткеш, милләтпәрәст вә вәтәнпәрәр чаванлар јетирәк».¹

«Дәбистан» мүһөррирләринин бу хеирханә тәшәббүсү әрамы Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин идеаллары илә ечә дә һәмәһәнк иди. Гәләм достларынын ән бөյүк арユларындан, угрунда әлбир мүбәризәјә башладыглары үкәк амалларындан бири дә мәһз бу дејилдими?! Вә ән өвладынын әгли вә физики чәһәтдән дүзкүн, сағлам нкишафы, онларын һәртәрәфли билијә малик, вәтәнпәрәр зијалылар кими јетишдирилмәси, үмумијәтлә, Азәрбајҹан маарифпәрвәрләринин мүбәризә програмында чох үйүм јер тутурду. Истәр бәдии әдәбијатда, истәрсә елчи-педагожи вә публицист әсәрләрдә һәмин мәсәләнин өнә-дөнә ишләнмәси дә бурадан ирәли кәлирди. Буна

¹ «Дәбистан» журналы, 16 апрел 1906, № 1.

көрә дә гарышыдакы тә'хирәсалынмаз вәзиғәләриң həja кечирилмәси јолунда илк, реал аддымлардан бири ол «Дәбистан» журналынын нәшрә башламасы вәтәнпәрә јазычы вә маариф хадимләрини севиндиrmәjә билмәз. Халг шаири Сабир ушаглара илк, мә'lум hәdiijәsinи «Мәктәб шәргиси» ше'рини мәһз бу мұнасибәтлә гәлә алыб «Дәбистан»да чап етдириji кими, Ч. Мәммәдгу задә дә «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә бир сыра зылар дәрч едәрәк милли ушаг мәтбуатымызын бу и нүмнәсини алғышламыш, өзүнәмәхсус сатира дили и «Дәбистан» журналынын әсас вәзиғә вә чәтиңликләри сәчиijәләндирмәjә чалышмышды.

1906-чы илин соңларында Шамахыдан Бакыја кә Сабир «Дәбистан» идарәсинә кедиб редактор илә кө шүр, ушаглар үчүн «Дәбистан» кими көзәл, шәкилли (журнал нәшр етдиинә көрә редактора өз тәшәккүр миннәтдарлығыны билдирир.¹ Редактор фүрсәтдән ис фадә едиб нөвбәти нөмрә үчүн Сабирдән ше'р истәдик бу тәклиф бөյүк шаириң үрәјиндән олур. Сабир дәрә стол архасына кечиб, ушаглар үчүн илк ше'рини јазып

Мәктәб, мәктәб, нә дилкүшасән,
Чәннәт, чәннәт десәм сәзасән;
Шадәм, шадәм тәфәррүчүндән,
Элһәг, элһәг, көзәл бинасән!—

мисралары илә башланан hәmin ше'р «Дәбистан»да ә едилди күндән мәктәблеләрин севә-севә охудугу, ләр әзбәри олан «Мәктәб шәргиси» иди.

Мәсләк досту Сабир кими, Ч. Мәммәдгулузадә «Дәбистан»ын нәшрини диггәтлә изләjир, журналын ja мәзмуну, давамы, охучулар арасындакы нүфузу в

¹ Эллискәндәр Чәфәрзәдә. Сабир hаггында хатирәләр, «Әдәб гәzetи», 5 ва 21 декабр 1936, №31, 33.

бы кими бир чох мәсәләләр бөјүк әдиби даим дүшүндү-
үүрдү. «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә бу мәвзуя
цаир чап олунмуш фелjetон, мәгалә вә телеграф хәбәрлә-
үи мәһз һәмин дүшүнчәләрин нәтичәси, әдибин милли
шаг мәтбуатымыза бәсләдији дәрин рәғбәт һиссинин
мә'налы ифадәси иди.

«Дәбистан» журналы нәшринин лап илк аjlарындан
идди бир чәтиңлик гаршысында галды: иллик абуңәчи-
әринин сајы о гәдәр дә чох олмајан (журналын чәми-
ки јүз абуңәчиси вар иди) «Дәбистан»ын алычылары,
түштәриләри кетдикчә азалмаға башламышды. Бу һал
«Дәбистан» наширләринин һаглы нараһатчылығына, тәш-
ишинә сәбәб олмаја билмәзди. Яранмыш вәзијјәтлә әла-
әдар олараг, 1906-чы илин декабр аյындан е'тибарән
турналын ики наширинин бири бу ишдән тамамилә узаг-
ашыр, идарәнин «зәрәр вә зијана мүтәһәммил олдуғу-
а» даир ара-сыра хәбәрләр дәрч едилмәје башлајыр.
«Дәбистан» редактору маарифпәрвәр зијалылара вә кәнч-
хучуларын валидејнләrinә мұрачиәт едәрәк, вәтән өвлә-
нынын тәһиси вә истигбалы нәминә онлары көмәје ча-
рырыр, журнала абуңа жазылмағы вәтәнини, милләтини
евән һәр кәс үчүн мүгәddәс борч сајырды.

Журналын редактору олан тәрәггипәрвәр зијалы вә
мүллім Элискәндәр Чәфәрзәдәнин «Молла Нәсрәддин»
идарәси илә дә сыхы әлагәси вар иди. О, Ч. Мәммәдгулу-
задә вә Сабирин шәхси танышы вә досту олмагла бәра-
бәр, ejni заманда, «Молла Нәсрәддин» журналынын Ба-
кы үзрә вәкили иди.¹ Бүтүн бунлар Э. Чәфәрзәлә илә
«Молла Нәсрәддин» арасындакы ишкүзар әлагәләрин
мөһкәмләнмәсindә мүәjjән рол ојнамышдыр.

Буна көрә дә неч тәсадүfi дејилдир ки, «Дәбистан»
редакторунун ҹағырышына илк сәс верәнләрдән бири дә

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 9 июн 1908, № 23.

«Молла Нәсрәддин» олмушудур. Ында «Дәбистан» журналы тәзәчә нәшрә башладығы ваҳт «Молла Нәсрәддин» редактору бөйүк бир узагқөрәпликлә онун гарышлашығы чәтинилиji габагчадан е'лан етмиш, Гафгаздан верди жи сатирик телеграмларын бириндә истеһза илә демидир: «Бакы—Мұсәлман шакирдләринин валидејнәш ушагларындан өтру «Дәбистан» журналына мүштәри мага аңд ичдиләр».

«Дәбистан» журналынын нәшриндә көзләнилән чәтилик өзүнү бүрүзә вердикдә, Ч. Мәммәдгулузадә һәм мәсәләjә гајыдараг бу мөвзуда бир фелјетон чап етмидир. Фелјетонда әдеб заһирән «Дәбистан» редактору мүштәри азлығы барәсіндәки бүтүн килем вә шикајети рини әсассыз һесаб едир. Ынта редакторун: «мұсәлмалар кифајэт гәдәринчә абуна олмурлар вә бу сәбәбдә мәчмуәнин мәдахили мәхаричини көрмүр» сөзләрини месал кәтирәрәк, бу шикајети «наһәг», «инсафдан кәна адландырыр. Эслиндә исә бөйүк әдеб «Дәбистан» нашринин чәтин вәзиijәтине ачыыр, онун шикајет мәзәммәтләрини тамамилә һаглы сајырды. Бу вә ja дик мәтбуат органынын нәши, давамы үчүн кениш оху күтләләринин рәғбәт вә көмәјинин әсас, һәлледици аж олдуғуну мәтбуата қәлдији илк күндән, шәхси мүһәррилик тәчрүбәсіндән јахшы билән Ч. Мәммәдгулузадә «Дәбистан» журналынын гарышлашығы чәтиниликләре да иөтгөжи-нәэрдән јанашыр, гијмәт верирди. Әдебин фелјетонунда Бакы, Кәнчә, Тифлис, Ирәван, Нахчыван Шамахы, Гарабаг вә с. кими ири јашаыш мәркәзләрин атыны хатырлатмасы, белә бир кениш әразидә јашај вә онларча шәһәр, кәнд мәктәбинә малик олан мұсәлманизмисинин үмуми артым сәвиijәси илә «Дәбистан» мүтәриләринин бармагла сајыла биләчәк чүз'и мигда арасындакы кәскин зиддијјәти нәзәрә чарпдырмасы онун мәһз бу гәнаәтләри илә бағлы иди.

Вәтән өвладынын тәрбијәси кими мәчиб бир мәгсәд уғрунда мүбариғә мејданына атылан «Дәбистан» журналы чап етди. Бүтүн жазыларда бу мәсәләни диггәт мәркәзинде сахлајыр, һәр чүн мәдһ вә тә'рифләрдән мүмкүн гәдәр кәнар гачырды. Журналын көтүрдүү бу хәти-һәрәкәти, доғру истигамәти јүксәк гијматләндирән вә охучуларын диггәтини бу мәсәләјә чәлб едән Ч. Мәммәдгулузадә фелжетонунун сонунда мүһүм бир һәгигәти дә хатырладыр, кинајә илә дејирди: «Доғрудур, Ирана «Дәбистан»ы гадаған елијибләр; чүнки сән дә башламысан мәктәб белә кәлди, тәрбијә белә кетди. Элбәттә, гадаған еjlәрләр. Joxsa нә бирисини тә'риф елијисән, нә бир на-кимә мәдһ жазырсан, нә нүфузлу адамлара тәмәллуг елијирсан. Сән дә башла шимал тәрәфиндә чыхан бә'зи мүсәлман гәзетләри кими сәфиirlәrin, шеіхулисламларын шә'ннәндә узун-узун мәгаләләр яз, бәлкә ишләр бир төвр дүзәлсин... Жазырсан, белә яз, әзизим! Joxsa мәктәбдән-заддан чох данышма, мәктәбдән-мәдрәсәдән бизә бир шеј чыхмаз»¹.

Нәшринин икинчи илинә گәләм гоjакан «Дәбистан» журналынын вәзијәти сон дәрәчә ағырлашмышлы. Редакторун сә'јинә вә чидди-чәһдләричә баҳмајараг, журналын мүштәриләри нәинки артмамыш, әксинә, хеили азалмышлы. Әвшәлки мүштәриләринин чоху тәзә ил учун абнә жазылмагдан боiн гачырмыш вә беләликтә. «Дәбистан» бағланмаг тәһилукәси гарышында галымыштыр. Белә бир чәтиң вәзијәтдә журналын редактору «Дәбистан»ын бәјани-һалы» адлы бөյүк бир мәгалә ила охучулара мурачиәт едир. Мәгаләдә журналын бағланмасы сәбәбләрини кениш шәрһ едән мүәллиф јазырты:

«Инди «Дәбистан» икинчи сөнеи-интишарына, ја'ни ики јашына чатды. Ики јашына чатанадәк нә үсрәт вә иә

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 15 декабр 1906, № 37.

зәһмәтләр чәкди! Байнһәмә, бу мүддәтдә онун һәр не
мадди вә мә'нәви зәһәматына мүтәһәммил олуб, әлимиз
дән кәлән сә'ј вә кушиши музайигә етмәдик. Нә етмәк
иш кетдикчә ағырлашды, минбә'д онун мәсарифинә в
зәһәматинә давам етмәк бир мүәллимин гүдрәт вә итти
дарында олмајан мәгама варды»¹.

Дәрин тәәссүф һисси илә گәләмә алышныш бу мұра
чиңтнамәдә тә'иңе, мәзәммәт вә жаңыглы кәдәр руһы на
қимдир. «Дәбистан»ын чәтин, тәһлүкәли вәзијәти «би
нечә әһли-мәсарифин» диггәтини чәлб етсә дә, чохларыны
һалына зәррәчә тә'сир көстәрмәмиш, кичик вә әһәмијәт
сиз һадисәләр гәбилиндән зәнн едиләрәк һеч бир әһәмиј
јет верилмәмишdir. Дөрд миліондан артыг әналиси ола
бөյүк бир мәмләкәтиң «үмиди-истигбалы ғолан өвлады
үчүн» кичик бир журнала көмәјини әсиркәмәсини тәәссү
фә лајиг, ачыначаглы һал кими гијмәтләндирән мәгали
мүәллифи өз мұрачиәтини бу сөзләрлә битирирди: «Hal
вә әһвал бојлә икән «Дәбистан»ы тә'тил етмәкдән башт
нә едә биләриз? Чүнки һәр әсәрин давамы тәргиб вә тәш
вигә бағлы олдуғу кими, әлбәттә, چәмаәт тәрәфиндән рә
бәт вә тәшвиг көрмәjән «Дәбистан»ын да мәһів вә набу
олачағы шубhәсизdir... Буна бинаән ихтисар үзра би
нечә нұсхә даһа верәчәjиз, һәркаh چәмаәт вә әлемдә
римиз тәрәфиндән бизим фәдакарлыға гаршы бир һиммә
вә геjрат көстәрилмәсә, әләм вә jaс илә «Дәбистан»ы
руhуна һәзин бир фатиh охуяраг миллиятимизин хаби
гәфләтдән бидар олмасынадәк тә'тил едәчәjиз».

Редакторун дедији кими дә олду. 1907-чи ил иjуну
4-да бурахылан 8-чи нөмрәдән соңra «Дәбистан»ын нәш
ри дајанды. Ана дилиндә нәшр олунан, چыхдыры гыс
мүддәттә кәнч нәслин тә'lim вә тәрбијәси саhәсинде мү
һүм ишләр көрән, доғма халгынын мәдениjәти, әдәбиj

¹ «Дәбистан» журналы, 4 иjун 1907, № 8.

јаты вә дилинә даир, тарих, тәбијјат, чөграfiја вә елмин бир сыра башга саһәләри һәгgyнда азјашлы ушагларын билик сәвијjәsinә уjғун мараглы эсәрләр чап едән илк мәктәбли журналының бағланмасы габагчыл елм, маариф хадимләрини, вәтәнпәрвәр әдиб вә шаирләри кәдәрләндирмиш, бир чох әдәби-бәдии әсәрин башлыча објектинә чеврилмишdir. Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабирин бу мәсаләjә hәср едилмиш ше'р вә фелjetону исә jүксәк идеја мәзмунуна вә сатирасының кәскинилијинә көрә ejni мөвзуда jазылмыш бутүн әсәрләрдән сечilmәкдәdir.

«Дәбистан»ын нәшри дајанан күnlәрдә «Молла Нәсрәddin» журналы «hәкумәtin бинакүзарлығы илә бағlandығындан» ики һәфтә нәшр олунмамышдыр¹. Она көрә дә баш вермиш бу ачыначаглы һадисәjә «Молла Нәсрәddin»ин мұнасибәти вә мұдахиләси бир гәdәr ләнкимишди. Журналын нәшринә ичазә аландан сонра Ч. Мәммәдгулузадә дәрһал «Дәбистан» мөвзусуна гајтымыш вә бу мәсалә барәсиндә бөjүk бир фелjeton чап етмишdir.

Елә бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, әдибин «Дәбистан» журналының бағланмасы мөвзусунда јаздыры вә илк дәфә бу сәтиrlәrin мүәллифи тәrәfinдәn тәdgигата чәлб едилмиш hәmin фелjetону мүbarizә вә мәсләk досту Сабирин дә поетик дүшүнчәsinә тида вериб истигамәтләndirmiш, халг шаиринин «Элминнәtү-лиллаh ки, «Дәбистан» да гапанды!» мисрасы илә башланан мәшһур сатирасының гәlәmә алынmasында мүһум рол оjnamышдыр. Бир аз ашағыда көрәчәjимиз кими, бу әсәрләrin иcтәr идеја мәзмуну, истәrsö дә сатиrik тәsvir-иfadә vasitälәri арасындакы сыхы әлагә вә јарадычылыг бағлары мәhз бурадан ирәli кәлмишdir.

«Нечәdir, дадаш?! Инди кәldin мәним сөzумә?! Инди бу goча молланын гәdrини билиrsәn?!

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 25 июн 1907, № 23.

Бир ил бундан габаг сән башлајырдын «Дәбистан» журналы чыхартмаға вә мәндән мәсләһәт сорушдун. Жадынадыр, мән сәнә нә дедим? Жохса жадындан чыхыбы? Һәјә жадындан чыхыбы, гој жадына салым...»¹

Ч. Мәммәдгулузадә өз фелјетонуну белә бир маратын пријомла, «Дәбистан» наширинә мурасиәтлә дејилмиш бу сәтирләрлә башлајырды. Эдеб фелјетону сона гәдәр бу шәкилдә давам етдирмиш, јазылы вә шифаһи әдәбијатымызда чох ишләнән «дедим, дедин» формасыны мәт сәдә мұвағиғ бәдии үсул, башлыча тәсвири вә ифадә вә ситәси кими сүжетин әсасына ғојмушдур. Даһа дөгрүсү фелјетонун сүжетини «дедим, дедин» үсулу үзәринде гур мушдур. Бу үсулуни фајдалы вә үстүн чөһәти орасында дыр ки, гарышы тәрәфләр арасындақы кечмиш сөһбәтләр хатырлатмагла, жаранмыш вәзијәт вә тәрәфләрин бүй мұнасибәти барәсиндә охучунун тәсәввүрләрини даһа дә кенишләндирмәјә имкан верир. Мәһз бунун иәтичәсиди ки, Ч. Мәммәдгулузадә фелјетонда «Дәбистан» редакторунун нәчиб ишини вә фәдакарлығыны да, журналының мијәтини вә бағланмасы сәбәбләрини дә бөյүк бир үт талыгла ачыб шәрһ етмәјә мұвәффәг олмушдур.

Әдебин эн чох севдији тәсвири үсулларындан бир олар һадисәләрин тәзад дахилиндә верилмәси бу фелјетон үчүн дә сәчијјәви сәнәткарлыг хүсусијјәтидир. Журналын бағланмасы шәраитини вә сәбәбләрини сәчија ләндирәркән жазычы бир-бириң дабан-дабана зидд ола ет. Ләвһәләри, епизодлары сечиб гарышлашдырыр үзилк бахышда бүнлар һәтта јерсиз, әлагәсиз һадисала тә'сири бағышлајыр. Зәнкәзур вә Гарабағ ачларыны дәзүлмәз вәзијәти илә «мөмин» донуна кирәрәк фүр сәтдән истифадә едиг варланан мәһтәкирләри, Бакы жәт тәханаларынын гапсында дајанан кимсәсиз өврәтләр.

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 июл 1907, № 25.

үрөкдағлајан аһ-наләси илә онлара саташан, бу мәнзә-рәјә бахыб ләззәт алан әхлаг-мәишәт позғунларыны, мил-ләтин аյылмасы вә инкишафы үчүн өзүнү ода-көзә вуран ишыглы чаванларын тәрәггипәрвәр фәалијәти илә «гра-рилыг чарсулара» долушуб јарамаз, туғејли һәјат сү-рән буржуа зијалыларыны, «санғалыны узадыб» чамаата моизә охујан, она-буна дуа јазан чәһаләтпәрәстләри, руһаниләри бир-биринә гаршы гојур. Тәзадлы сәһнәләри гаршылашдыраркән Ч. Мәммәдгулузадә һадисәләрә фәал мұнасибәтини, тәрәфқирилини дә кизләтмир. Һәм дә ја-зычы тенденсијасы, тәрәфқирилик ачыг, публисист шәкил-дә мејдана чыхмыр, чанлы вә реал һәјат лөвһәләрини күчлү тәсвирин өз мәнтигидән доғур.

Суал олұна биләр: бәс бүтүн бу епизодларын «Дәбис-тан» журналы илә нә әлагәсі? Ч. Мәммәдгулузадә және мәх-сус мисилсиз јазы мәһарәти, камил фелjeton усталығы да мәһіз елә бу мәсәләдә мејдана чыхыр. Әдиб илк бахышда жерсиз, мәтләбдән кәнап көрүнән һәмин һадисәләрлә тә-тигіб етдији әсас идеја арасында инчә, дахили телләр ја-радыр, «Дәбистан»ын бағланмасы шәрантини һәртәрәф-ли әкс етди्रәркән бу әһвалатлары ән тә'сирли васитәјә, мүһум бәдии детала чевирир. Зәнкәзур вә Гарабағ ачла-рына көмәк көстәрилмәдији, кимсәсиз өврәтләрин кез-жашларына мәһәл гојулмадығы, зијалы чаванларын тәрәг-гипәрвәр фәалијәти чидди мұғавимәтлә гаршыландырым бир шәраитдә, кәңч иәслин тә'лим-тәрбијәси уғрунда мұбаризәјә башлајан «Дәбистан» кими демократик мәт-буат органынын бағланмасы тәбии дејилми?! Ч. Мәммәд-гулузадәнин охучулара демәк истәдији, тәлгин етдини башлыча идеја будур, фелjetондақы һәјат һөнигаттарынин сатирик тәсвириндән чыхан мәнтиги нәтичә бундан ибарәтдир.

«Дәбистан» журналынын бағланмасы јај ајларына тә-садүф етмишди. Инкишаф сәвијјәсінә көрә јүксеқ, мола-

ни өлкөләрдә жај вахты адәтән јени дәрс илинә чидди һа-
сырлыг ишләри көрүлүр, мәктәблиләр үчүн тәзә биналар
тиклир, чары тә'мир ишләри баша чатдырылып, дәрс
иесантләри, програмлар вә с. чап олунур. Вәтән өвлады-
нын тә'лим вә тәрбијәси үчүн сон дәрәчә зәрури олан бу
гисим ади, әмәли тәдбиirlәrin hәjата кечирилмәди жәлә
бәс дејилмиш кими, ушаглар үчүн нәшр олунан яекан
журналын да әлдән чыхмасы Ч. Мәммәдгулузадәни дәһ-
шәтә кәтирмиш, һуманист јазычы «Дәбистан» редакто-
руна мурачиэт едәрәк, өз фелjetонуну үрәкағрысы ил-
јаздыры бу сәтирләрлә тамамламышдыр:

«Вә бир дә инди һәлә халгдан нә истәјирсән? Һәлә ин-
ди ки, jaжды: говун-гарпыз вахтыды, нә «Дәбистан» баз-
лыгды?!

Беләди, гардашым, беләди, дадашым! Инан мәним се-
зүмә ки, беләди. Анд ичмәјә иштраф гојмасајдылар, һәр
нәјә десән, анд ичәрдим ки, беләди.

Инди дә ки, говун-гарпыз вахтыды, нә «Дәбистан»
базлыгды?!

«Дәбистан» журналынын бағланмасына мұнасибәи
чесәләсіндә Сабир дә ejni мөвгеји тутмуш, гәләм досту
Ч. Мәммәдгулузадәниң фикринә там шәрик чыхмышдыр.
Тәзәчә нәшрә башлајанда мүһүм мәдәни һадисә кими,
дәрин севинч һиссилә гарышладыры журналын бағлан-
масы вәтәнпәрвәр шаирә ағыр тә'сир бағышламыш за-
ңун һәjәчанлы бир сатира јазмасына сәбәб олмушшур.
Ч. Мәммәдгулузадә фелjetонундан чәми үч нөмрә сонра
дәрч едилмиш һәмин сатира бу мисраларла башланышы:

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 ијул 1907, № 25. (Бурада
«Дәбистан» сезү һәм журналының ады, һәм дә мәктәб мә'насында иш-
тәчишләр).

Әлминнәтү-лиллаһ ки, «Дәбистан» да гапанды!
Бир бади-хәзән әсди, құлустан да гапанды!
Һасилләри пуч олду бүтүн мәрәәчатын,
Жел вурду гавун-гарпзы, бостан да гапанды!..

Мәчази мә'нада ишләнмиш әкин, бостан мәғіумунун, «гавун-гарпзы» ифадәсинин Сабир шे'ринә мәһз «Молла Нәсрәддин» журналындан, мәсләк досту Ч. Мәммәдгулу-задәниң фелјетонундан кәлдији инкарелимәз һәгигәттир вә исбата еһтијачы јохдур. Қөрүнүр, бөյүк әдебиң тәсвир етдији ачы һәјат һәгигәтләри, хүсусила фелјетонун дәрин мәэмүнлу, рәмзи мә'на дашијан сонлуғу Сабирдә дә күчлү интибаһ доғурмуш, халг шаириңиң сатирик гәләминә тәкан көстәрәрек ше'рин јаранмасы үчүн мөвзү вә материал вермишdir. Бу чәһәти нәзәрдән гачыран профессор Чәфәр Хәндан һәмин бејти мисал кәтирәрек, ону белә мә'наландырыр: «Мәтбуат аләмини бостана бәнзәдән шаир айры-айры бостан мәһсулларында да (јемиш, гарпзы) гәзет вә журналлары нәзәрдә тутуб иртича илләрindә күтләви сурәтдә мәтбуатын гападылмасына кәскин е'тираз етмишdir».

Ч. Мәммәдгулузадә фелјетонундан кәлән вә халг шаири тәрәфиндән поетик мә'на ашыланан һәмин сөзләри профессор иртичаја гаршы «кәскин е'тираз» кими гијмәт-ләндирәркән, неч шүбһәсиз, мүбалиғәје јол вермишdir. Әкәр ше'рә бу нәгтеји-нәзәрдән јанашсаг, онда сонракы бејтләрин ејни мәгамда ишләнмиш «Асланлара ох дәјди, нејистан да гапанды!», «Јанды аналар синәси. пүстан да гапанды!» кими мисралары һагтында да белә бир мұла-һизә јүрүтмәли, «нејистан» сөзүнү мәтбуат аләми, «ас-ланлар» сөзүнү исә айры-айры гәзет вә журналлар вә с. дејә мә'наландырмалы олардыг ки, бу да тәдгигатчыны бәсит, јанлыш нәтичәләрә апарыб чыхара биләрди. Бундан башга, гапанан гәзет вә журналларын ады ше'рдә бир-бир садаландығындан, һәмин сөзләрдә «ејһама ал-

атылмасына, гәзет вә журналларын тәкрап-тәкрап нәэра
рә чарпдырылмасына еһтијаң да галмыр. Бизә белә қа-
лир ки, мәһир бәдии сөз устасы олан Сабир «бостан»,
«нејистан», «пүстан», «гавун-гарпзыз» вә башга бу тигли
сөз вә ифадәләри һәгиги, мүстәгим мә'нада ишләтмәдији
кими, онларын мә'на вә мәзмунуну тәкчә мәтбуат ал-
минә яхуд бу вә ја дикәр мәтбуат органын адына ишарә-
илә дә мәһдудлашдырмамыш, өлмәз сәнәткар бу сөзләре
јени, поетик вәзиғәләр вермәклә онлары мәишәтин дар
чәрчивәсиндән чыхарыб, ичтимаи-сијаси мәсәләләр, мил-
ли тәрәгги вә инкишаф проблемләри нәгтеји-нәзәриндән
дәрин мә'наландырмышдыр.

Сатирик тәсвир вә ифадә васитәләри чәһәтдән ж.
Ч. Мәммәдгулузадә фелjetону илә Сабир ше'ри арасын-
да мараглы бир сәсләшмә вардыр. Фелjetонда көрдүй-
мүз бир-биринә зидд һәјат сәһнәләри Сабир сатирасы
үчүн дә сәчијјәвидир. Дөври мәтбуат органларынын ба-
ланмасы нәтичәсindә халта дәјән зәрәрин ачы нәтичәлә-
рини вә бунун тә'сириндән доған дахили һәјәчаныны
кучлұ поетик ифадә мәгсәдилә тәрәггиң пәрвәр шаир өз-
әсәрини кәскин тәзадлар, гүввәтли бәдии мәчазлар
үзәриндә гурмушдур. Чәмиси он дерд мисрадан ибара-
лан бу ше'рдә тәзадсыз, тәшбиһсиз бејт тапмаг чәтиң-
дир. Ше'рин һәр бејти бир-бириндән кәскин тәзадлар
бир-бириндән парлаг, көзәл тәшбиһләрлә зәнкиндири. Илк
бејтин «Бир бади-хәзан әсди, күлүстан да гапанды»
мисрасындакы «бади-хәзан» вә «күлүстан» сөзләриндән
мәчәзи мә'на, гүввәтли бәнзәтмә, һабелә шаирин онлар
фәал мұнасибәти нечә дә долғун, поетик ифадәсими та-
мышдыр! Лап илк мисралардан, нәзәрә чарпан һадисаја
бу чүр фәал мүәллиф мұнасибәти кетдикчә күчләндири,
ше'рин сонуна доғру даһа кәскин истигамәт, һәттә ачы
тенденсијалы мәниjjәт кәсб едир. Бу чәһәтдән сатира-
нын ахырынчы ики бејтино диггәт етмәк кифајетдір.

«Дәбистан» журналыны вә бағланан дикәр мәтбуат орғанларының адыны бир-бир хатырлатдығдан сонра халғашири дејир:

Әтфали-вәтән гој бағырыб өлсүн ачындан,
Jaңды аналар синәси, пүстан да гапанды!
Гој көһнәләрин даш үрәји күл тәк ачылсын,
Дарұззәфәри-тазәпәрәстан да гапанды!..

Бу мисралардакы тенденсијалы мұнасибәтә, дахили идея, мәзмун әлагәсінә ғүввәтли тәшбиһ вә тәзадлара жаҳшы диггәт едилсін. Баласына дәшүндән сүд верәнана илә ше'рин асас мәвзусу—«Дәбистан» журналы арасындақы бәнзәтмә нә гәдәр ширанәдір! Илк, милли ушаг мәтбуатының бағланмасыны «аналар синәсинин жаңмасы», «пүстанның гапанмасы» кими гијмәтләндірән мәнир сез сәррафы бу һадисә илә вәтән өвладынын («әтфали-вәтән») ачындан өлмәси арасында мараглы бир бәнзәјиш тапыр, дахили мә'на әлагәси жарадыр. Бурада һәләлик сатира, тәнгид нәзәрә чарпмыр. Илк бејтін лирик, жаныглы аһәнки сонракы бејтдә ачы истеңза, кинајә илә әзәз олуңур. «Гој көһнәләрин даш үрәји күл тәк ачылсын» мисрасында бу хүсусијәт даһа габарыг шәкилдә мејдана чыхыр. Бу шаһ мисрада һәм тенденсијалы мұнасибәтини, һәм дә дашүрәклиләрин әсил симасыны ширанә бир тәрзә чанландырылған сонра бөյүк сатирик көһнәләрлә јенилик тәрәффдарларыны («тазәпәрәстан») бир-биринә гаршы гоjur. Зәфәр, галибијјәт евинии гапанмасы илә көһнәләрин «күл тәк ачылмасы» арасында көскін вә мә'налы тәзәд жарадыр.

Мәсләк достларының «Дәбистан» журналына вә онун бағланмасына мұнасибәти мәһз белә олмушшур. «Дәбистан»ын тәбліғ етдиши ичтиман идеялар Ч. Мәммәтгулұзәдә вә Сабириң жарадычылығ идеаллары илә һәмаһонк олдуғундан һәр икі жазычы журналыны ішерини алғыш-

ладығы кими, онун бағланмасыны да дәрин тәэссүф һи силә гаршыламыш, бу мұнасибәтлә гәләмә алдыглар әсәрләрдә һәмин һисс қаһ инчә, лирик, қаһ да кәсқи сатирик бојаларла чанлы, реал һәјат лөвһәләриндә ә олунмуш дур.

Инди дә Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабирин ачы мөвзусунда жаздыглары әсәрләрә диггәт едәк.

1906-чы илдә Ч. Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәрәдин» сәhiфәләриндә чап олунмуш «Гарныјогуна фелjetону вә Сабирин һәмин фелjetону мушајиәт ел тамамлајан «Һәр нә версәи, вер, мәбада вермә бир де һәм зәкат» адлы сатирасы мәсләк достларының ачы алејинә башладыглары әлбир мүбәризәнин илк мә'налы ифадәси иди. Бу әсәрләр барәсиндә әvvәлки һифәләрдә бәһс етдик. Лакин ачлыг проблеми һәм едиәмәдијиндән Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабирин баризәси дә дајанмамышды. 1907—1908-чи илләрдә ә мәсәләjә дөнә-дөнә гајыдан һәр ики сәнәткар ачлыг мөзусунда айрыча әсәрләр силсиләси жаратмышлар.

«Дәбистан» журналына мұнасибәт мәсәләсіндә оғы кими, ачлыг мөвзусунда жаздыглары әсәрләрдә Ч. Мәммәдгулузадә илә Сабир ejni мөвгедә дајанмы сөздә вәтән вә милләтдән дәм вуран, ишдә зәһмәткеш әләрә мадди көмәк көстәрмәкдән бојун гачыран би жуа-мүлкәдар ағаларын чиркин, гејри-инсани сифәрини, түфејли тәбиәтини сатира атәшинә тутаркән мәсгардашларының гәләми бир-биринә гүввәт вә истига өвермишdir. Буну аждын тәсәввүр етмәк үчүн һәр ики нәткарын ejni мөвзуја һәср олунмуш ики әсәринә жасалмаг кифајәтдир.

1908-чи илин јанварында «Молла Нәсрәддин» жур-

лында Ч. Мәммәдгулузадәнин «От» адлы һәчмә қичик, мә'на вә мәзмунча долғун бир фелjetону, февралында исә Сабириң Зәнкәзур бәjlәринин дилиндән јаздығы «Бизә нә?!» адлы кәssкин сатирик ше'ри чап олунмушдур. Һәр ики әсәрдә ejni hәjat hәgigәtinidәn—ачлыг проблемдән сөһбәт кедир. Охучу фелjetонда Ирәван вә Гарабағ ханлары, мүлкәдарлары, ше'rдә исә Зәнкәзур бәjlәри илә гарышлашыр. Бөjүк әдибиң фелjetонунда гүввәти сатирик ifadәsinи тапан һуманизм вә вәтәнпәrvәrlik кими ичтимай идеялар Сабир ше'rinde дә унудулмаз, поетик лөвһәләрдә экс олунмушдур.

«От» фелjetону Чәлил Мәммәдгулузадә гәlәminә мәхсус җығчам тәбиәт тәсвири илә башланыр. Илин һәр фәслиниң өзүнә көрә бир һүснү, көзәллиji олдуғуну, шаирләrin исә даһа соhа чох баһар фәслини тәrәnnүм етдикләрини көстәрән әдиб ики-үч сәтиrdәn соhра: «кәndләrdә вә балача шәhәrlәrdә гышын о гәdәр бир сәfasы јохдур, амма Тифлис кими јердә гыш бөjүк бир гәnimәtdir вә демәк олар ки, беништә vә'dә олунан ләzzәtlәrin һамысыны Тифлисдә гышда әлә кәtiрмәk олар»—деjә, бирдән-бирә тәсвирин аhәnkини вә istigamәtini тامамилә дәjishir. Охучунун гәlbини riggәtә kәtiрәn инчә, лирик тәбиәт тәсвирини реal, тәzadлы hәjat сәhнәlәri әwәz еdir. Digгeti бир аллыға тәбиәт лөvһәsinдәn аjырыб, Gaфgaz чанишининин отурдуғу гәdim вә чаh-чәtalлы Tiflis шәhәrinә чәлб еdir. Tiflisә kәlәn еrmәni cha-maat вәkillәri илә мүsәlman бәjlәrinдәn сөhбәt ачыр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин ачлыг мөвзусунда гәlәm алдығы әсәrlәrinin экsәrijjәtinde пәzәrә чарpan әsас tәsвир вә сәchijjәlәndirmә үсулу—hадисәlәri вә образлары кәssкин тәzal дахилиnde чанландыrmag үсулу «От» фелjetону үчүн дә тамамилә сәchijjәvi һалдыр. Lakin бу фелjetонда бәdии тәzadлы mәzмуну вә характеристи тоjиниш, jени мә'на, jени kejfijjöt кәeb edәrok таһa та-сир-

ли бир формада мејдана чыхышдыр. Ејни мөвзууja һолунмуш «Гарныюнлар» (1906), «Гули-бијабан» (1907) вә бир сыра башга фелјетонларында әсасен вәлыларла јохсуллары, тохларла ачлары гарышлашдыр жолу илә кедән вә бу үсулла синфи тәзадлары габар шәкилдә нәзәрә чарпдыран бөյүк әдид «От» фелјетону да ермәни вәкилләри илә Гарабағ вә Ирәван бәjlәри мүлкәдарларыны гарышлашдырыр. Ермәни чамаат килләринин хејирхән ишини, ачларын ағыр һәјат шәтини вә күзәраныны јаҳышлашдырмаг уңрундакы гыз сә'jlәрини мүсәлман бәjlәринин фәалијјәтсизлијинә, ә ишрәт дүшкүнлүjүнә вә түфејли тәбиэтинә гарышы го.

Ермәни вәкилләри дә, Ирәван вә Гарабағ бәjlәри Тифлисә кәлмишләр. Бу сәфәр заман е'тибары илә вахта, гыш фәслинә тәсадүф етсә дә, изләнэн гајә, мәң чәһәтдән бир-биринә гәтиjjән бәнзәмир. Чамаат вәкил ринин Тифлис сәфәриндән јеканә бир мәгсәдләри вәдыр. О да ермәни ачларына чанишиндән пул тал етмәкдән ибарәтдир. Онлар чанишинин јанына әлиб кәлмәмиш, өзләри илә бәрабәр кәндләрин адларыны, аларын сајыны вә истәдикләри мәбләгин мигдарыны көтәрән әризәләр, сијаһылар вә дикәр рәсми сәнәди катирмишләр.

Бәс Гарабағ вә Ирәван бәjlәри, ханлары нечә? Ошрын Тифлис сәфәриндән гәсдләри нәдир? Бәлкә бунда мүсәлман ачлары учун чанишиндән пул тәләб еткә кәлмишләр?

Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсас мәтләби, фелјетон мәгзи, чаны да мәһз бу суалларын чавабында мејда чыхыр. Фелјетонда бу суаллара елә тутарлы, өлдүрүч чаваб верилмишdir ки, һәмин чавабы истәр кинајали күлүшүн кәскинлијинә вә ичтимаи-бәдии тә'сириң көр истәрсә дә тәнгид һәдәфинә ачылан атәшин сәррастлык чәһәтлән Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығындақы

түввэти, биткин сатирик лөвхэлэрэлтэй мүгаисэ олж олар.

Ашағыдакы епизод бу чөхтдэн сон дэрэчэ мэ'налы, ибрэтамиздир. Гафгазын һэр јериндэн Тифлисэ кэлэн ермэни чамаат вэкиллэринин хеирхах нижжетлэри илэ өз охучусуну таныш етдикдэн сонра маныр фелжетон устасы языры:

— «О күнлэрдэ мэн Тифлисдэ күчэ илэ кедэркэн Ирэван ханларындан да көрдүм вэ Гарабаг бэјлэриндэн дэ бир нечэ дэстэ көрдүм. Вэ көрэндэ јэгин елэдим ки, бунлар да кэлиблэр мусэлман ачларына сэргардан пул истэсиллэр. Амма мэ'лум олду ки, бунларын һеч бири пул истэмжэ кэлмэжид. Ирэван ханлары нэдэн өтру тэшриф кэтирмишдилэр,— билмэдим, амма буны билдим ки, Гарабаг бэјлэри нэдэн өтру кэлиблэр.

Гышда Тифлис чэннэтин бир күшэсинэ охшајыр. Тифлисдэ сирк ојуну һәмишэ гышда башланыр. Ондан өтру ки, мусэлман бэјлэри вэ мүлкэдарлары өзкэ вэгт кэндлэрдэ рэйжжетдэн бэхрэ јығмаға мэшгүл олурлар, анчаг гыш фэсли бикар ола билирлэр. Кэнддэ дэ гышда отурмағын нэ мэ'насы? Бир јандан ач кэндлилэрин аглашмы, бир јандан да елэ һәман өврэтишаг, һәман өврэтишаг, һәман өврэтишаг. Гэрээ ки, һеч бир лээзоти јохду...

Декабрын 27-дэ ермэни вэкиллэри сэргарда эризэ вэрирдилэр вэ елэ һәман күн Гарабагын гоча вэ чаван бэйлэри сиркдэ эввэлинчи чёркэдэ отуруб, сирк гызларынын чылпаг топугларына тамаша елэјирдилэр. Ермэни вэкиллэринин бири аглая-аглая ач ерменилэрийн эхвалтын сэргарда нэгл елэйирди; бэйлэр дэ гаггылдаа-гаггылдаа гызларын ојнамағына чэпик чалырдылар. Ерменилээр дејирдилэр:

— Аман күнүдү, сэргар, бизим ачлара пул вер.

Бэйлэр дејирдилэр:

— Охгај, Лиза чан, гадавы алым!»¹

Халг шири Сабирин сатирик исте'дадына тәкан көс тәрән вә онун «Бизә нә?!» сатирасының јаранмасы үчү мөвзү вә материал верән бу епизоду Чәлил Мәммәдгулүзәде уйдурмамыш, һәјатдан көтүрмүш, бәлкә дә билавы сита шаһиди олдуғу реал һадисә әсасында гәләмә алмыш дыр. Фелjetонда бир нечә дәфә тәкрапар едилән «бир ә бундан габас», «о күнләрдә», «декабрын 27-дә» вә с. ким ифадәләри әсәрин жәшр тарихи (27 январь 1908) ик тутушдурдугда, һәмин әһвалатын 1907-чи илин сон күнләринде баш вердиини мүәjjәнләшdirмәк мүмкүндүр.

Реал һәјат һәтигетләрини әкс етдиရән бу сәтирләр вә тондаш ширин зеһинидә дәрин из бурахмыш вә «Биз нә?!» сатирасының јаранмасы просесиндә мүһум рол өнамышдыр. Зәнкәзур бәjlәринин дилиндән «Молла Нәрәддин» редакторуна мурасиәт шәклиндә жазылмыш вә бөјүк әдибин фелjetонундан тәхминән бир ај соңа 1908-чи илин февралында чап олунмуш һәмин сатирада Сабир дејирди:

Бизә көстәрмә, әзиэзим, о гәм ојнағларыны,
Јазда чох кәзмишик ал күлләр аchan дағларыны,
Јыгмышыг дәһекини, бошламышыг бағларыны,
Гыш үчүн хошламышыг Тифлис ојунчагларыны;
Чулғајыб Зәнкәзуру инди боранлыг, бизә нә?!
Тапмајыр ач-јалаۋاچлар күзәраплыг, бизә нә?!

Иадатик тулламышыг ханеji-виранәләри,
Дозаныб кишвәри-Тифлисдә кашанәләри,
Таптыг ахыр Лизалар тәк нечә чананәләри,
Чилиргаларла ишыгандырырыг ханәләри;
Задхалар дахмасына чекдү гаранлыг, бизә нә?!
Тапчајыр ач-јалаۋاچлар күзәраплыг, бизә нә?!

¹ «Молла Нәрәддин» журналы, 27 январь 1908, № 4.

«От» фелјетону илә «Бизэ нә?!» сатирасындан кәтириджимиз бу мисралар арасындағы идея-тематик әлагәләр көз гаршысындағы. Истәр Чәлил Мәммәдгулузадә фелјетонунда, истәрсә Сабир ше'риндә дөвләт вә сәрвәт сәнибләринин дәһшәтли ачлыға дүчар олмуш һәмвәтәнләринә бәсләдикләри гејри-инсанни мұнасибәт кәскин сатирик истигамәтдә сәчијјәләндирмешdir. Бу әсәрләрдә мөвзү вә тәңгид һәдәфләри ејни олса да, тәсвири вә сәчијјәләндирмә үсуллары бамбашгадыр. Бөйүк әдиб Гарабағ бәjlәринин түфејли һәјатыны вә әхлаг-мәнишәт позғуналуғуну әсасән мүстәгим тәсвири үсулу илә ачыб кәстәрмишdirсә, халг шаири һеч бир кәнар бәдии васитәjә мұрачиәт етмәши, сөзу билаваситә Зәнкәзур бәjlәринин өзләринә вермиш, онларын чүрүк дахили аләмини өз дили, өз нитгләри илә ачыб сәчијјәләндирмәк жолу илә кетмишdir.

Гарабағ бәjlәри кими, Сабирин гәһрәманлары да «әм ојнағлары» адландырылғлары Зәнкәзур манағыны аз аjlарында гарыш-гарыш кәзир, рәијјәтдән «дәһјеки-ти» (мәңсулун онда бири) јығдыдан соңра гыш үчүн «Тифлис ојунчагларыны» хошлајыр. «Молла дајы»нын үчлара көмәк кәстәрмәк барәсіндәки һуманист чағырышыны «һијлә» кими гәләмә верән мүлкәдар ағалар Тифлисдә күнүнү еж-ишрәтдә кечирир, «ач-јалауачлара» көз учу илә дә олса баҳмаг истәмиirlәр. «Гој агарсын фүгера көзләринин гарәләри!», «Гарлы дағларда өләнин чаны кора!»—бәjlәrin әхлаги-мә'нәви симасы, ачлара мұнасибәтдә тутдуглары мұртәче мөвге беләdir.

Нәр ики әсәрдәки Лиза образы да чох мараглыдыр. Фелјетонда Лиза образы кениш тәсвири олунмамыш, бәjlәrin бир ифадәсингә ялныз ады чәкилмишdir. Сабир ше'риндә исә бу образ «Лизалар» адь алтында үмуми-ләшdirмеш вә јығчам, сәчијјәви чизкиләрдә чынлазырылмышдыр. Фелјетонда охучунун көрмәниji. лакин

есте һәман өврәт-ушаг, һәман өврәт-ушаг» ифадәсинин көмөйи илә хәјалән тәсәввүр етдији башта бир образ да вардыр ки, бу да мусәлман гадынының образыдыр. Сабир ше'риндә бу образ да этә-гана долмуш, «Залхалар» тимсалында реал поетик образ сәвијјәсинә јүксәлмишидир. Лизаларла Залхалары гарышлашдыран бөյүк сатирик бириңчиләрин «чилчирагларла» ишыгландырылан евләри илә икинчиләрин гаранлыг чөкмүш «дахмасы» арасында да гүввәтли бәдии тәзәд жарадыр ки, бу тәзәд бүтәвәлүкдә ше'рин мә'налы финалы олур.

Бу сонлугла Ч. Мәммәдгулузадә фелҗетонунун финалы арасында да инчә бир сәсләшмә, аһәнкдарлыг вардыр. Ше'р Залхаларын «дахмасына» чөкән гаранлығын тәсвири илә битир, фелҗетон исә адсыз вә үнвансыз анатын сәһәр јериндән дуран кими «ач јатмыш ушагларыны ојадымб» чөлләрин јашыллашдығыны онлара хәбәр вермәси илә тамамланыр. Баһарла гышын мүгајисәли тәсвири илә башланан фелҗетон ејни тәсвиirlәрлә дә сона чатыр. Эдиг гыша нисбәтән јенә дә баһар фәслинә үстүнлүк верир: «О сәбәбә ки, баһарда от битир вә ачларын токи Бакы милјончуларына етијачы галмыр».

«Молла Нәсрәддин» журналы тәкчә өлкә дахилиндеги иштимаи-сијаси вәзијәтин ишыгландырылмасында дејл, һабелә мүһүм бејнәлхалг мөвзуларын ишләнмәссиңдә дә Сабир жарадычылығына зәнкин материал тәртиби. Журнал дүнja надисәләринин кедишини өзүнән мәдени парлаг бәдии бојаларла әкс етдirmәклә Сабир татиражынын инишишафына да тә'сир көстәрир, халг шаржын бејнәлхалг аләмдә баш верән надисәләрә фәзилләштәнди. Мүһүм рол ојнајырды.

Бу чөһәтдән мәсләк достларынын Иран ингилабынын рәhbәри, чәсур халг гәһрәманы Сәттархана вә бу ингилабын гаддар душмәнләриндән бири олан Зилли-Султан на һәср едилмиш әсәрләри диггәтә лајигдир.

1908-чи илин октябрьнда Сәттарханын рәhbәрлик етди фәдаи дәстәләри шаһ гошунларыны дармадағын етди вә Рәһим ханын гулдур дәстәсини Тәбриздән говуб чыхартды.¹ Эксингилаби гуввәләр үзәриндә чалынан бу мүһум, тарихи гәләбә мұнасибәтилә октябрьн 6-да «Молла Нәсрәддин» редактору Сәттарханын иқидлии нағында журналда һәчмә кичик, әми ики-үч чүмләдән ибарәт, мә'на вә мәзмунуна сәнифәләр һәср едилмәјә лајиг бир язы чап етмишdir. «Jasha!» ады алтында дәрч етди һәмин языда Ч. Мәммәдгулузадә дејирди:

«Инсан һәддиндән артыг бир шејә севинәндә чох вәтт дили тутулан кими олар вә әvvәл вәтт билмәз ки, нә десин вә нә данышсын.

Шаһын намәрд гошунларынын басылмағыны ешидиб анчаг буну дејә биләрик:

— Jasha, Сәттархан!»²

Октябрьн 20-дә исә журналда Сабирин Сәттархана һәср едилмиш мәшһүр ше'ри чап олунду. Ингилаб сәркәрдәси вә милли халг гәһрәманынын шә'нинә гошдуғу бу ше'риндә Сабир санки «Молла Нәсрәддин» мүһәрриринин севинчини, шадлығыны гәлбән белүшүр, мәсләк доступун յығчам шәкилдә дедији «Jasha, Сәттархан!» сезләринин мә'на вә мәзмуну поетик бојаларла, чошгун, һәрапәтли бир диллә ачыб сәчијјәләндирмәји шаир-вәтәндаш кими өзүнә борч билир, буна кәскин дахили ентијач һисс едирди.

Ингилаби сатиralар устасы кими танынан Сабир «Сәттархана» ше'рини чидди, лирик планда язмышдыр.

¹ M. C. Иванов. Очерк истории Ирана, Москва, 1952, стр. 228.

² «Молла Нәсрәддин» журналы, 6 октябр 1908, № 40.

Әсәрин мөвзесуна вә идеја мәзмунуна уйғун олараг бу рада халг шаири өз адындан чыхыш едир. Ингилаби мұ баризәләр тарихинә парлаг сәһифәләр жазан Сәттархан һаггында һәрарәтлә данышыр, онун хидмәтләренни бир-бир сајыб алышлајыр. Ше'рдә лирик тәсвириң, алғыш нидаларының өн плана кечмәси, тәсдиг вә тәрәннүмүң әсас хүсусијәт тәшикли етмәси дә бурадан ирәли кәлир.

Әлбәттә, биз «Сәттархана» ше'ри үзәриндә мүфәссал дајанмаг фикриндә дејилик. Бу ше'р сабиршұнаслар тә-рағинидән кениш тәһлил вә тәдгиг олунмушшур.¹ Биз жал-ныз бир мәсәләје—«Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш мәгалә илә Сабир ше'ри арасындақы идеја-те-матик әлагәләрә диггәти чәлб етмәк истәјирик. Бу нә-теји-нәзәрдән ше'рин финалы сон дәрәчә мараглыдыр. Сәттархан фәдаиләринин парлаг гәләбәсини чошгун ил-hamla тәсвири вә тәрәннүм етдиңдән соңра ингилабчы ша-ир өз әсәрини бу мисраларла тамамлајырды:

Афәрин тәбризијан, етдиң әчәб әһдә вәфа!
Дүстү дүшмән әл чалыб еjlәр сизә сәд мәрһәба!
Чох јаша, дәвләтли Сәттархан, әфәндим, чох јаша!..

Ингилаб мұбаризләринин рәшадәтиндән дөған милли ифтихар вә севинч һисси, мә'нәви руһ јүксәклиji мәгалә-дә олдуғу кими, Сабир ше'риндә дә башлыча кејфијјетdir. Зұлмә, истибадат гурулушуна кәскин нифрәт, һагг вә әда-ләт мұбаризәсинин гәләбәсинә дәрин инам—мәсләк дост-ларының тәблиғ вә тәрәннүм етдији башлыча мотивләрdir. Истәр мәгаләдә, истәрсә Сабир ше'риндә парлаг бәзни-публисист ифадәсини тапан бу мотивләр һәр икә сәнәткарлығындан гырмызы бир хәтлә ке-

¹ Әбділ Мирәхмадов, Сабир, Бакы, 1958, сәh. 288—290; Җағыу Әбділ Сабир јарадычылығының сәнәткарлығ хүсусијәтләри, Бакы, 1962, сәh. 370—371 вә с.

чиң көләрәк, Сәттархан фәдаиләринин гәләбәси мұнаси-
батилә гәләмә алыныш әсәрләрдә өзүнүн јұксәк нөгтө-
сінә чатмышдыр.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин Зилли-Султана мұна-
сібети исә тамам башга бир руһда, башга харakterдә-
дир. Сәттархан һағындақы әсәрләрин мәзмун вә үслу-
бундан тамамилә фәргли олараг, мәсләк достларының
Зилли-Султана һәср едилмиш әсәрләри кәssкин сатирик
мәниjjәт дашыјыр. Кечән әсрии икінчи жарысында Иран-
да һакимиjjәт сүрән вә өлкәни харичи империалистләrin
жарыммұстәмләкәсінә чевирән Нәсрәddin шаһын оғлу
Зилли-Султанын типик хүсусиijәтләрини, онун орта әср
феодалларына мәхсус мұстәbid, таничичи харakteriйini
ачыб сәчиijәләндирмәk вә охучуда бу зұлмкара гарши-
кин, нифрәt һиссини қүчләндирмәk үчүн Ч. Мәммәдгулу-
задә кәssкин фелjeton, Сабир исә өлдүрүчү сатира жан-
рына мұрачиәт етмишdir. Буна көрә дә Сәттархана һәср
едилмиш әсәрләрдә көрдүjүмүз лирик тәсвиr вә тәрән-
нүм руһундан бурада әсәр-әlamәt галмамышдыr.

Мәslәk достлары Зилли-Султанын тәрчүмеji-һалыны
кениш, мүffәссәl тәсвиr юлу илә кетмәмиш, онун һәја-
тындан жалныз бир сәhiфәni, бир епизоду гәләмә алмыш-
лар. Амма бу сәhiфәdә Зилли-Султанын харakteriн
мәхсус сифәтләri елә сечиб үмумиләшdirмишләr ки, нә-
тичәdә o, бир тарихи шәхсиijәt, бәдии фәрд олмагла ja-
нашы, мұstәbid феодал һакимләrinин бир сыра типик
вә сәчиijәvi хүсусиijәtләrinи өзүндә әкс етдиrәn камiл
сатирик тип сәвиijәsinә јұксәлмишdir. Гачар сұлаләси-
нә мәnsub олан бу шаһзадәnin өзбашыналығыны, өлкәdә
тәrәtdiji ганлы чинаjәtләri, ахытдығы көz jaшларыны
габарыg шәкилдә ачыб көstәrmәk мәgsәdiлә һәр икi сә-
нәtkar Зилли-Султаны биринchi пәвбәdә халгла, чамаат-
ла гарышлашдырыш, ону ингилабчы күтләniн, мұча-
һидләrin мұhакimәsino вермишdir.

Ч. Мәммәдгулузадә фелјетону илә Сабир сатирасы арасындағы идея-сәнәткарлығ әлагәләрини аз-чох айдың тәсөввүр етмәк үчүн һәр ики әсәрин сүжет хәттини гысача нәзәрдән кечирәк. Һәр шеjdәn әvvәl, геjd етмәк лазымдыр ки, һәр ики әсәрдә гәләмә алымыш тарихи һадисә ejni олдуғу кими, сүжет хәтти дә тәхминен ejni инкишаф мәрһәләсіндән кечир. Һәр ики әсәрдә сүжет һадисәнин, әһвалатын ән жүксәк, кулминасија нөгтәсін-дән башланыр.

Ингилаби һәрәкат күчләндиди вахт Авропаја гачмыш Зилли-Султан 1909-чу илдә, гардаши оғлу Мәһәммәдән шаһ таҳтдан салындыдан соңра керијә дөнүр. Накимијәти әлә кечирмәк мәгсәдилә Ирана гајыдан милләт вә вәтән ханини дәрһал чамаат тәрәфиндән јахаланыр, ондан harr-heсаб тәләб олунур.

Һәр ики әсәр бу һадисәнин тәсвири илә башланыр. Фелјетонда Зилли-Султан мұчаниләрлә, Сабир ше'рийә исә чамаатла гарышлашдырылыр вә бу ѡолла онун әмәлләри мејдана чыхыр. Мәсләк достларынын үмумән јарадычылығына хас олан сатирик гарышлашдырма тәсвири, сәчиijәләндирмә үсулу бу әсәрләрдә дә өзүнүн парлаг бәдии ифадәсини тапмыштыр.

Ч. Мәммәдгулузадә өз фелјетонунда Зилли-Султан һаггында јајылмыш мұхтәлиф шајиәләри өтәри геjd егидкән соңра јазыр:

«Инди Зилли-Султан һәр бир шеji көзләjә биләр. Бир тәрәфдән бунун фикринә кәлә биләр ки, Тéhranyн тазә саһибләри буну ҹағырыб нәинки наибүссәлтәнә, бәлкә падшаш еләjәләр.

Амма бир тәрәфдән дә көзәтләjә биләр ки, буну Тéhrana ҹағырыбы Әбдүлмәчид кими гatalар дама вә деjәләр:

— Вер! — Зилли-Султан соруша ки:
— Нәji верим? — Деjәләр:

— Эввэла, инкилис банкында саҳладығын жүз әлли миңдең пуллары вер! Вер Иран рәйіjjетинин дәрисини соја-соја чибләриндән чыхартдығын жүз әлли миңдең пуллары, вер!

Бәли, пуллары верди. Сора жахасы гуртаратагмы да жох?

Хејр, ғәлә һарасыңыр. Пуллары аландан соңра Иран мұчанидләри Зилли-Султандан сорушачаглар ки:

— Нечә кәндін вар? — Дејәчәк:

— Алты жүз кәндім вар.*

— Бәли, бу кәндләри һарадан вә кимдән алыбсан?

— Нечә жаңдан вә нечә кимдән алмамышам. Аңчаг бирдең елә буну демишәм ки, бу кәндләр мәним олсун. Бирдең кәндләр һамысы жыбышыб көлиб мәним олубдур.

— Пәс саһибләри?

— Саһибләрини боғдурмушам.

— Чох әчәб, инди сәнин чәзан нә олсун?

Бу да мәһкәмә ишидир. Иншаллаh, бир вәтт мачәратын ахырыны ешидәрик».¹

Енни мөвзүя жаңырмашында. Ғәм ше'рин идея мәзмуну. ғәм дә бөյүк әдибин фелjetону илә сыйхы бағлы олан белә бир сәрлөвхә тәсадүфи сечилмәмишdir. Ч. Мәммәдгулузадә фелjetонундан чәми үч һәфтә соңра чап олунмуш ғәмнин ше'рдә Сабир дә Зилли-Султаны мүбариз, дөјүшкән халгы гарышлашдырыр, ону һагг, әдаләт диванына чәкирди. Мәчбуриjjәт гарышында төвбә едиб жахасыны гуртармаға чалышан Зилли-Султанын чиркин әмәлләrinи интилабчы сатирик чамаатын дили илә бир-бир онун үүнч ырыптыры.

* Тарихчи М. С. Иванов «Очерк истории Ирана» книжбенде (Москва, 1952) Зилли-Султанын жарым миңдең әнализын искерле көнин кәндін саһиби олдуғуну көстәрир (сәh. 191—192).

¹ «Молла Нәсрәдин» журналы, 26 июл 1909, № 30.

Ч ә м а ә т

Зилли-Султан, бура сај дөјдүрүб алдыгларыны!
Сөйүб алдыгларыны, сөјдүрүб алдыгларыны!

З и л ли - С у л т а н

Төвбә, эттөвбә, хәта раһинә кетдикләримә!
Билиб етдикләримә, билмәјиб етдикләримә!

Ч ә м а ә т

Бирбәбир јадына сал чүмлә унутдугларыны,
Милләтин ганын алыб шишәјэ тутдугларыны,
Гыш үчүн ахталајыб јајда гуррутдугларыны,
Көзләринг кәлләнә дә чыхса, гус улдугларыны!
Бош данышма, бура сај өлдүрүб алдыгларыны!
Белүб алдыгларыны, бөлдүрүб алдыгларыны!

З и л ли - С у л т а н

Төвбә, эттөвбә, хәта раһинә кетдикләримә!
Билиб етдикләримә, билмәјиб етдикләримә!

Нәр ики әсәрдән кәтиридијимиз бу парчаларын мұғасын көстәрир ки, бу әсәрләр арасында иәниңиң жалны мөвзу, мәммун, набелә мүһум бәдии јарадычылыг, инча сатирик тәсвир вә ифадә әлагәләри вардыр. Фелдегонда Иран мұчаһидләри Зилли-Султандан «рәйіjjәтиң дәриси» соја-соја чибләриндән» чыхарыб харичи банкларда саҳладығы пуллары тәләб етдиши кими, Сабир ше'ринде да чамаат онун «чүмлә унутдугларыны» бир-бир јадынан таптырып, «милләтин ганын алыб шишәјэ тутдуғуну» бириңиң нәтбәдә хатырладыбы чаваб истәјири. Ч. Мәммәдгул-задә Зилли-Султанды алты жүз кәндін саһиби, ганиңиң бир чөлләд кими тәсвир едирсә, Сабир дә ону «әлли шитика» ағалығы дөврүндә чамаатын башына олмазын мүнисибеттер көтирең, зорла халғын вар-певлатина ініспенең

гэддар бир феодал кими көстәрир. Фелјетонда мүчани, ләрин дилиндэн тез-тез тәкрар олунан «Вер!» сөзү илә Сабир ше'риндә чамаатын дедији «Бура сај!» ифадәси бир-бири илә нечә дә һәмәһәнкдир!..

Мәсләк досту Ч. Мәммәдгулузадә кими, халг шаири Сабир дә ингилабчы күтләнин дилиндән дедији сөзләrin ифадә тәрзинә, сатирик аһәнкинә, амиранә шәклини хүсуси диггәт јетирмиш, диалогун идеја-бәдии тә'сир күчүнү артырмаг мәгсәдилә образлы халг тәфәккүрунүн мәһсулу олан садә, мә'налы ел сөзләrinә, идиоматик ифадәләрә кениш јер вермишdir. «Гыш үчүн ахталајыб ајда гурутмаг», «чијини, бишмишини һазыр еләмәк» вә с. Бу кими садә, һикмәтли сөзләри чәсарәтлә ше'рә кәтирән бөјүк сатирик бу сөзләрә дәрин сијаси мә'на ашыламыш, ғалғы сојуб дар күнләри үчүн габагчадан һазырлыг көзән шаһ нәслинин түфејли тәбиэтини ачаркән бунларың үйүм поетик ифадә васитәләrinә чевирмишdir. Бундан ашга, бәндләrin сонунда бөјүк бир усталыгла тәкрар олунан сөјүб-сөјдүрүб, чапыб-чапдырыб, бөлүб-бөлдүүб, атыб-атдырыб, басыб-басдырыб вә с. кими ифадәләр әм әсәрин идеја мәэмунуну, һәм дә мәнфи типин характерини ачмаг үчүн халг шаири тәрәфиндән јарадылыш сезәл бәдии тәкрир нүмүнәләrinдән сајыла биләр.

Ч. Мәммәдгулузадә фелјетону илә ejni мөвзүја һәср олунмуш «Бура сај!» сатирасы арасындахи идеја-сәнәткарлыг элагәләри бундан ибарәтdir. Бүтүн бу дедикләримиздән айдын олур ки, бөјүк шаир өз сатирасыны јарадаркән мәсләк достунун фелјетонундан да тә'сирләнмиши вә илһамланмышдыр. Буна көрә дә филология елмләр нализәди Әзиз Мирәһмәдовун бу әсәрдән бәһс едәркән сөјләди: «халгын көз ачыб истисмарчыларла hagg-несаб чәкмәјә башламасы Сабирә «Бура сај!» адлы гүвватын сатирасыны јазмаг үчүн илһам вермишди» - мұлдағыззини натамам һесаб едирик. Шаирин илһам мәнбөтөригі

Дөн данышаркән «Молла Нәсрәддин» журналының ролын, «Бура сај!» сатирасының јаранмасында исә беүй әдибин индијә гәдәр тәртибчи вә тәдгигатчыларын да гәтиндән кәнарда галмыш «Зилли-Султан» фелјетонун әһәмијјәтини көрүб-көстәрмәмәк доғру олмазды. Ч. Мәмәт мәдгулузадә илә Сабир арасында јараныб мөһкәммә миш мүбәриз идея, мәсләк достлугунун рәнкарәнк бәз ифадә вә тәзәнүр формаларындан бири дә мәһіз бу әлаг ләрдә өзүнү көстәрмәкдәdir.

5

«Молла Нәсрәддин» журналы Сабир сатирасының иши шиғына күчлү тәкан көстәрдији кими, халг шаирин поетик әсәрләри дә, өз нөвбәсиндә, «Молла Нәсрәдин»ин идея-сијаси мүбәризәсиндә чох мүһүм рол оји мыш, мәсләк досту Чәлил Мәммәдгулузадән башыш жиңиши, демәк олар, бүтүн әмәкдашлары, әдиш шаир вә рәссамлары үчүн јарадычы илham мәнбөй олмуштур. Чәлил Мәммәдгулузадә истәр өз фелјетонирында, истәрсә журналда чап етдији тәсвири материаларда, шәкил вә карикатураларда тез-тез Сабир јарадычылыгына мүрачиәт едир, халг ширигин долгун, реалист сатиralарындан, мәһәрәтлә үмумиләшдирилмә идея вә фикирләриндән, типик образларындан кенинистифадә едирди. Һәм дә бу истифадә тәсадүфдән-тә дүфә, кечичи мәнијјәтдә олмајыб, ардычыл вә системи характер дашијырды.

Халг ширигинин «Миллэт нечә тараç олсун, өншиш вар?!» мисрасы илә башланан мәшһүр сатирада «Молла Нәсрәддин» сәһиғәләриндә дәрч едилдикдән өсөнра журналда Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Шејтана чаваб» адлы бир фелјетону чап олунмуштур. Эдиб фел-

төнд Молла Фэтэли кими фырылдагчы руһанинин чиркин әмәлләрини тәсвир вә тәнгид едәркән Сабир гәләминин мәһарәтлә үмумиләшдириди мәнфи типин, шәхси мәнафеи һәр шејдән үстүн тутан, егоист руһани образынын сәчијјәви хүсусијјәтләрини өн плана чәкмишdir.

Фелетон Тути адлы бир гадынын башына кәлән мүсебетин тәсвиринә һәср олунмушdur. Эрини чөрәк пулу газанмаг мәгсәдилә иш далынча Русијаја ѡола салан, бир бөлүк күлфәт ичиндә галан Тути гәфил тәләјә дүшүр. Чохдан бәри Тутијә көз дикмиш Қәрбәлајы һејдәр араны халвәт көрүб, бир баш Молла Фэтэлинин јанына гачыр. Тутинин кәбинини өзүнә кәсдирмәк үчүн моллаја ики манат күмүш пул тәклиф едир. Молла тәрәддүл етдиңдә, шејтан онун гулагына бу сөзләри пычылдајыр:

«А киши, дәли олма, манатлары ал, сал чибинэ. Нә вецинәдир, Тутинин эри елә кәлди, белә кетди. Чаны чыхсын Тутинин дә, эринин дә! Сәнә нә, милләт нечә тарап олур олсун, нә ишин вар?!

Ахырда Молла Фэтэли разы олуб, кәбинни кәсди...»¹

Әкәр диггәт едилсә, ики манат пул алыш, әрли арвадын кәбинини башгасына кәсән Молла Фэтэли илә Сабирин:

Өвлади-вәтән гој һәлә аварә долансын,
Чиркаби-сәфаләтлә әли, башы булансын,
Дул өврәт исә саилә олсун, ода јансын,
Анчаг мәним авазеји-шә'ним учалансын;
Милләт нечә тарап олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә меңтач олур олсун, нә ишим вар?!—

дејән руһани образы арасындакы мәсләк вә мәгсәд бирлигини асанлыгla дујмаг олар. Молла Фэтэли чибини күдүр, «Тутинин дә, эринин дә чаны чыхсын!» дејә дүшү-

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 17 нојабр 1906, № 33.

нүрсө, Сабирин гәһрәманы да «анчаг авазеји-шә'ниң учаланмасыны» истәјир, нә вәтән өвладынын маариф мәктәбдән кәнарда галараг сәфаләт чиркабында бору масы, нә дә дул арвадын диләнмәси юнун һалына зәрә чә тәфавүт көстәрмир.

Ингилабын илк илләриндә гәләмә алдығы «Кәндәл» адлы башга бир фелјетонунда Чәлил Мәммәдгулуза совет дөвләтинин милли республикаларда халг маарфини инкишаф етдирмәк, мухтәлиф сәнәт, пешә мәктәләри ачмаг саһәсindә hәjата кечирди мүһум тәдбири өзүнәмәхсүс бир диллә тәгdir вә тәсдиг едәрк Сабир ше'риндән нүмүнә кәтирирди. Халг шаиринин лә 1906-чы илдә, «Молла Нәсрәддин» тәзәчә нәшрә баладығы күнләрдә чаһил атасын дилиндән јаздығы вә вахт журналда чап олунmuş мәшһүр ше'риндән: «Бы мәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан?!» мисрасы өз фелјетонуна епиграф верән бөйүк әдеби надисәнин тәвириңә белә мараглы бир мугајисә илә башлајырды:

«Сабир дејирди: «Билмәм нә көрүбдүр бизим оғлан охумагдан, дәнк олду гулағым!»

Мән дә дејирәм: Билмәм нә көрүбдүр бизим һөкүм охутмагда?! Бу нәдир?—Түрк мамаларынын бурахышы. Бу нәдир?—Түрк фармасевт-әчзачыларынын бүрхышы.

Инди дә түркләрдән диши һәkimләри һазырламаг үч техникум дүзәлдиirlәр.

Мән дә ора кетмишдим: гәрибә-гәрибә макиналар, язкаһлар, јухуда да көрмәдијимиз диши тибби мајәни чы...»¹

Чәлил Мәммәдгулузадә тәкчә өз әсәрләrinde, мәгәр фелјетонларында дејил. набела журнала чөкдирли

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 5 февраль 1927, № 6.

илюстратив материалларда да тез-тез Сабир јарадычылығына мұрачиәт едірди. Сабириң истәр өлкә дахилиндә қаралан едән һадисәләрә, истәрсә бејнәлхалг мөвзулара һәср олунмуш мисилсиз сатирик шे'рләри «Молла Нәсрәддин» рәссамларының јарадычылығы үчүн дә зәнкин вә әлван материал верири. Халг шаиринин гәләмә алдыры реал һадисә вә образлар журналын Шмерлинг, Роттер кими ғұдретли фырча усталарының рәсм әсәрләттіндә мүшәниәт едилір, аһәнкдар сурәтдә тамамланыры. Нәшринин ilk күнләриндән е'тибарән «Молла Нәсрәддин»ин охуçu вә тамашачы күтләләри тәрәфиндән әразәтлә гарышыланмасынын, зијалылардан тутмуш авадсыз фәhlәjә, кәндлијә гәдәр әналиниң бүтүн тәбәгә-әри арасында бөյүк шәһрәт газанмасының сәбәбләрин-эн бири дә мәһіз бу иди. Һәфтәдә бир дәфә нәшр олунан у мәшһүр сатира журналыны зәһмәткеш халг күтләләри санлыгla баша дүшүр, ше'р вә фелjetонларла рәсм сәрләриңин бир-бирини мүшәниәт етдији сәһифәләр да-та тез гавранылырыды. Беләликлә, «Молла Нәсрәддин» сәһифәләринде дәрч олунмуш эн јахши, парлаг шәкилләр журналын тәблице етдији ичтимай-сијаси идејаларын кениш јаылмасында мүһүм рол ојнајыр, әдәби-бәдии материалларын тә'сир гүввәсини артырырыды.¹

«Молла Нәсрәддин» журналында нап олунмуш шәкил вә карикатурааларын бир гисми дә Сабир сатирилары мөвзусундалыр. Бу мөвзуда чәкилмиш шәкилләрин әксәрийети Сабир ше'рләри илә бирликдә, журналын ejni нөмрәсіндә бурахылырыды. Белә налларда «Молла Нәсрәддин» редактору ше'рин сәрлөвхәси алтында «шәкилвар» јаҳуд «шәкилләрин бириңи сәһифәсінә баҳ»—дејә, кичик гејдләр өвери, һәмниң нөмрәдә әсәрин мәзмунуна

¹ Мұрсәл Нәсәфов. Халг рәссамы Әзиз Әзимзала. Бакы, 1959.

үйғун шәкил чап едилдијини әvvәлчәдән охучуларын билдирирди.

Шәкилләр Сабир әсәрләrinи мушајиәт едиб бәзәдия кими, бә'зән дә халг шаиринин айры-айры парчалары рәсмләrin идеја мәзмунуну ачмаг, охучуја фикри истигамәт вермәк ишиндә мүһүм рол ојнајырды. Бу вә ja дәкәр һәдәфә гаршы чеврилмиш карикатуралары бурахар-кән бөјүк әдиб, јери дүшдүкчә, Сабирин сатираларындан да истифадә едир, мәсләк достунун журналда әvvәлләр чап олунмуш вә охучуларын әзбәр билдији айры-айры парчаларыны, бејтләrinи ja ejni ilә, ja да чүз'и дәјишикликлә шәкилалты ифадә, шәрһ мәгамында ишләдирди. Бу һалда рәнккләр санки дилә кәлиб данышыр, хал шаиринин поетик образлары вә мә'налы мисралары рәс сам лөвһәсини тамамлајыр, ону рәсм дилиндән сәна дилинә чевирир, әјаниләшдирирди.

Бөјүк шаириң «Молла Нәсрәддин» сәһифәләринде ча олунмуш «Бакы фәһләләринә» (1906, № 14), «Аһ ejләдијим нәш'еји-гәлҗанын үчүндүр» (1906, № 22), «Ики чаваб лара бир чаваб» (1907, № 37), «Фүзулијә бәнзәтмә» (1909, № 37), «Зәнид өлмәкдән габаг мәгсудинә чатма диләр» (1910, № 1), «Бајрам төһфәси» (1911, № 1) сатираларыны вә бир сыра башга ше'рләрини Шмерлинг вә Роттерин чәкдији шәкилләр бәзәјир. Сабир сатирынын идеја мәзмунуна уйғун олараг, бу шәкилләрин дә мөвзуз даирәси кениш вә әнатәлидир. Халг шаиринин жардычылығында олдуғу кими, бу шәкилләрдә дә муртәчин хадимләринин, чәһәннәм ваязләринин әхлаги-мә'ниви дүшкүнлүjү, фәhlә вә кәndлиләrin дәзүлмәз һәји шәрапити, чар һәкүмәтинин милләтчилик сијасәти, бејнәлхалг иртича вә набелә, «Охутмурам, эл чәкин!» дејиб өз өвладыны мәктәбдән чәкән чәһаләтпәрәстләр кәssи тонгид атәшинә тутулурду. Мәнир сатирик графика үтеси Шмерлинг вә Роттерин Сабир сатиралары мөвзусун

да жарагтыглары шәкилләр һәм сурәтләринин табарыгтына вә ифадәлиијинә, һәм дә композиција айданынына көрә сечилирди.

Шәкилләрин бөյүк бир гисми Сабирин бејнәлхалг на-
дисәләрә, хұсусән Иран иртичасының башчысы Мәһәм-
мәдәли шаһа һәср едилмиш сатиralары мөвзусундадыр.
Бу да тәсадүfi дејилдир. Накимијәтә кечдији күндән
милли мәчлисә гаршы мүбариžә апарыб мәчлиси гован.
мәғрутә вә hyрриjәт тәрәфдарларына ганлы диван ту-
тан Мәһәммәдәли шаһ үмумијәтлә молланэсрәддинчилә-
рин, хұсусән Чәлил Мәммәдгулузадә вә Сабир сатирасы-
ның эсас тәнгид һәдәфләриндән бири олмушдур. «Молла
Нәсрәддин» журналының 1907—1909-чу илләрә анд елс
бир нөмрәси юхдур ки, орада Мәһәммәдәли шаһла эла-
гәдар кәскин бир материал дәрч едилмәмиш олсун, мүс-
тәбид Иран шаһының бәд әмәлләрини, ријакарлығыны.
сатыңлығыны түнд бојаларла әкс етдиrән сатирик шे'р.
фелjetон, публисист мәгалә жаҳуд кичик почт гутусу, ата-
лар сөзү, телеграф хәбәри верилмәмиш олсун.

Вәлиәhдин тазәчә тахта чыхдығы күnlәрдә гәләмә
алынмыш фелjetонларының бириндә Чәлил Мәммәдгу-
лузадә дејирди:

«Мәһәммәдәли шаһ Иран тәхту тачыны гәбул едәндән
бәри идарәмизә Тәбрizdәn бир нечә дәфә кағыз јазыб
сорушублар ки, нә сәбәбә биз тәзә падшаһын шәклини
мәчмуәмиздә чәкмирик?.. Кағыз саһибләринә биз чазаб
вердик ки, тәзә падшаһ вәтән уғрунда нә бир јадикар
гојуб ки, биз онун шәклини мәчмуәмиздә чәкәк?

Бу барәдә бизә Тәбрizdәn јаздылар ки, бундан жаҳшы-
дахи нә јадикар олсун ки, Мәһәммәдәли шаһ бир нечә ил
Тәбрizdә галмат ғалмат илә Ираның дағларыны вә даштарыны
чөрек әвәзинә једиртди Тәбрiz әһлини ки, Никилис
hөкумәтинә дәхи бир шеj галмасын...

Бир аз кечди, Тéрандан бизә кағыз көндәриб соруш-

дулар ки, нэ сэбэбэ биз тээ падшаын шэклини мэч мүэмиздэ чэхмирик? Қағыз саһиблэринэ биз чаваб ве дик ки, тээ падшаш мэшрутийж юлунда нэ чидду чэх едир ки, биз онун шэклини мэчмуэмиздэ чэхкэ?

Бу барэдэ бизэ Төхөндан «Мэчлис» рузнамэсийн 32-чи нөмрэсийн көндэриб јаздылар ки, бундан артыг в чидду чэхд олар ки, тээ падшаш Тэбриздэн он ик мин иэфэр «шахсевэн» гулдуурларыны апарыб дүзүб э рафына вэ мэчлисийн үзвлэрина јол вермир ки, шаһы һүзүруна јетишиб, зинадан төрөмиш вэзирлэрин хэjak тини падшаша әрз етсиналэр?..»¹

Бу фелјетондан соира Чэлил Мэммэдгулузад «Молла Нэсрэддин» сэхифэлэриндэ мүнтэээм сурэд тээ падшаын шэклини дэ чэхмэжэ башлады, онун һагында бир-бирийн ардынча чохлу јазылар да чап етд һэм дэ бүтүн бу әдэби-бэдии вэ иллюстратив материалын идея мээмунуу шаһын тэ'риф вэ тэхсийнэ ю онун кэскин тэнгидинэ, ифшасына доору јөнэлти. Мэхэммэдэли шаһын мэнфур сифэтлэрини бир-бир ачы кениш охучу вэ тамашачы күтлэлэри гаршысында нүм јиш етдирди.

Бу ишдэ мэслэк досту Сабирин өлмээ сатиralар «Молла Нэсрэддин» редакторуна даха чох материал в рирди. Чэлил Мэммэдгулузадэ халг шаирийн Мэхэммэдэли шаһ наагында јаздыгы идея-бэдии чэхэйтдэн долоу сатиralарыны чап етмэклэ јанаши, бу әсэрлэр мөвзусу да карикатураалар да чэхдирди.

Белэ карикатурааларын бириндэ (*шэкил 1*) Баһарын мэжданында јерлэшэн Иран милли мэчлиси үзэрии Мэхэммэдэли шаһын планлы һүчуму тэсвир олунмушду Роттер тэрэфиндэн чэкилэн вэ журналын там ики саһ фэсини тутан бу карикатурада һүчумун тэшкилатчыы

¹ «Молла Нэсрэддин» журналы, 3 феврал 1907, № 5.

Шәкил 1.

энүн һавадарлары да, мәгсәди вә һәдәфи дә реал, сатирик бојаларла рәсм едилмишdir. Йүчум үч тәрәфдәндир: бир тәрәфдән Рәхим ханың башчылыг етдији гулдуру дәстәси, о бири тәрәфдән Шејх Фәзлүллаһын рәһбәрлији алтында гаракүруңчу руһани дәстәси, үчүнчү тәрәфдән де милли азадлыг мұбаризәсінин гәддар дүшмөни оған чар һекүмәтинин силаңлы полис дәстәси милли мечтис үзәринә һүчума кечмишләр. Иран иртикасының башынан Мәһәммәдәли шаһ да мејданын бир тәрәфинде дајынды, һүчума рәһбәрлик едир.

Һәм карикатуранын мә'на вә мәзмунууу, төңгөдән да әдәфләрини даһа да әјаниләшдирмәк, һәм та миңди мөчлис уғрунда мұбаризә апарын кениш халг күтәрүориниң айыг салмаг мәгсәди илә һөмнүү шәкли «Мелле Насрода-

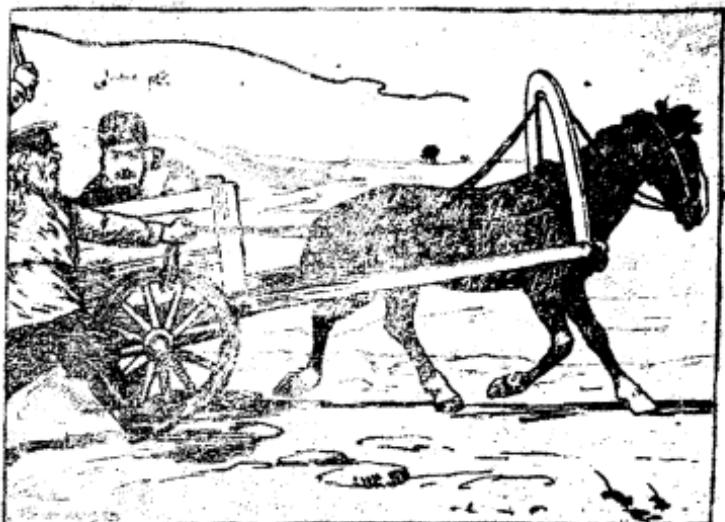
дни» редакторунун мә'налы сөзләри, шәкилалты мәтнү мүшәјиэт едир. Шәкилалты ифадә мәгамында мәсләк досту Сабирин икى нөмрә әvvәl чап олунмуш «Горхура» ше'риндән бир парчаны чүз'и дәжишикликлә охучу вә ташашылара тәгдим едән бөյүк мүһәррир дејирди:

Мұхтәлиф инсан көрүрәм, горхурам,
Лејк бу горхмазлыг илә, дөгрису,
Моллајы ханнан көрүрәм, горхурам;
Бисәбәб горхмајырам, вәчни вар:
Мәчәлүсі позғун көрүрәм, горхурам,
Милләти чаһијл көрүрәм, горхурам!..¹

Јаранмыш вәзијәти олдугу кими, кәскин сатирик чизиқтардә чанландыран һәмин карикатура вә карикатурыны мүшәјиэт едән бу мисралар милли мәчлисә гарши мүбаризәдә Мәһәммәдәли шаһын истәр өлкәдәки һәмғи кирләрни, мүттәфигләрни, истәрсә харичи һавадарларыны нечә дә долғун, габарыг шәкилдә әкс етдирирді. Нозэрә алмаг лазымдыр ки, «Молла Нәсрәддин» мәшрут шигилабы дөврүндә Иранда ән чох јаялан, охуан журналлардан бири олмушшур. Тарихчи - шәргшүң M. C. Ивановун тамамилә доғру оларат көстәрдији кими, «бу журнал Иранда баш верән һадисәләрә чох јахындан баләд иди вә һәмин һадисәләри әкс етдирийиндән фарзилләндә чыхан јумористик гәзет вә журналлар гәдәр көнни јаялмышдыр». ² Оча көрә дә «Молла Нәсрәддин»ни бу тиғли карикатураны вә баш мүһәрририн һәмин карикатураны шәрһ едән шәкилалты іазылары азадлыг мәнирута укрунда чарышан зәһмәткеш халг күтләләрнин көзүнү ачыб сајыг салмагда, дост вә дүшмәнини оштанытмагда тарихи иш көрмушшур.

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 17 сентябр 1907, № 35.

² M. C. Иванов, Очерк истории Ирана, Москва, 1952, стр. 21.

Шәкил 2.

1909-чу илин сентябринда, Мәһәммәдәли шаһ тахтдан салындыгдан соңра «Молла Нәсрәddин» журналында Сабирин «Фүзулијә бәнзәтмә» адлы ше'ри чап олунмуш дур. Мәһәммәдәли шаһын Ирандан Одессаја гачмасы мұнасибәти илә жазылан бу сатиранын идея мәзмунуна уйғун олараг журналын һәмин нөмрәсіндә Чәлил Мәммәдгулузадә бир карикатура да чап етмишdir. Үстүндә «Жетим Мә'дәли» сөзләри жазылмыш һәмин карикатурада¹ (шәкил 2) хайн, сатын Иран шаһы рус кәндлисінин сүрдүйү икичархлы ат арабасында отурмуш вәзијјәтдә тәсвир олунур. О, бөйүк бир дүйнәчәни икәелли, бәрк-бәрк гучаглаараг гәм-гүссәјә батыш, фикир дәрjasына гәрг олмушдур. Һакимијјәти элдән чыхыш ша-

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 13 сентябр 1909, № 37.

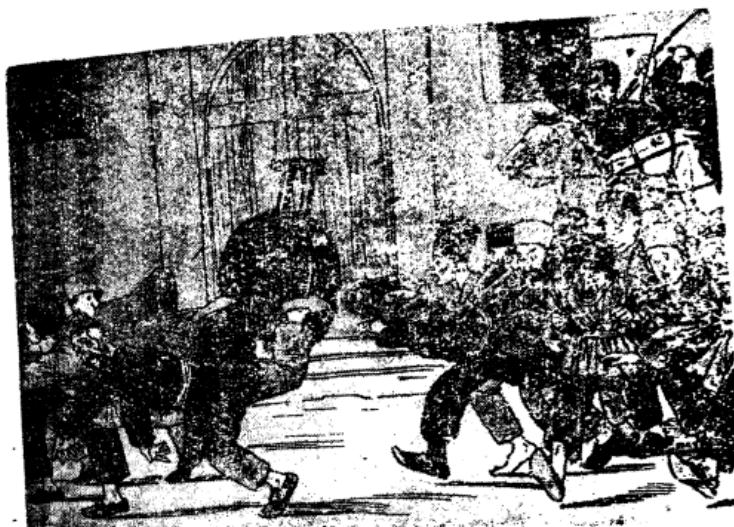
Іни симасында бир тәрәфдән дәрин һүзүн, кәдәр әламәти, дикор тәрәфдән дә интигам әһвали-рунијәси айдын сезилер. Мәһәммәдәли шаһын кечирдији бу мүрәккәб, психоложи һаллтары халг шаири Сабирин шаһын дилиндән јаздығы сатирасындан шәклин алтында верилмиш бејти да чох көзәл сәчијјәләндирмәкдәдир:

Мұлки-Ираның дүшүнсәјдим әлимдән кетмәјин,—
Вар икән фұрсат о мұлқу тарұмар етмәэмидим?

«Молла Нәсрәддин» редакторунун Сабир сатиралары мөвзусунда чәқидириji шәкилләрдә даһа бир чәһәт өзүнү чох айдын бүрүзә верир. Чәлил Мәммәдгулузадә ингилабчы шаириң чәмијјәтдәки синфи бәрабәрсизлијин, фәһлә-капиталист вә кәндли-мұлкәдар мұнасибәтләринин тәсвириң һәср олунмуш, варлыларла јохсууллар арасындағы зиддијјәтләри қәскин тәзад дахилиндә чанландыраш ше'рләrinә фырча усталарының диггәтини даһа чох чәлб едирди. Халг шаириңин бу типли әсәрләрини тәсвири материалларла мүшајиәт едәркән «Молла Нәсрәддин» мүхәррири башлыча олараг ики мәгсәд изләјирди: әvvәлән Сабир сатирасының кениш охучу вә тамашачы күтләсінж бурахдығы ичтимай-бәдии тә'сири даһа да күчләндир мәк; икінчиси дә зүлм вә истисмар дүнjasында һөкм сүрән синфи айрысечкилиji, барышмаз ихтилафлары габарыг шәкилдә нәзәрә чарпдырмаг.

Бу чәһәтдән Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'ри мөвзусуда чәкилмиш шәкил сәчијјәвидир (*шәкил 3*). Алтында «Бадкубә» сөзү јазылмыш һәмин шәкилдә¹ тамашачы бөյүк бир кархана гаршысында ваге олан дәһшәтли әйвалатын чанлы тәсвири илә гарышлашыр. Кархананың гапысына гыфыл вурулмуш, атлы казак нәфәрләри

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 7 июл 1906, № 14.

Шәкил 3.

исе әлләриндә шаллаг фәhlәләри атын габағына татыб, дөјә-дөјә говорлар. Щәкли Сабир ше'ринин илк бејти мұшақиет едир:

Бу чәрхи-фәләк тәрсінә дәвран едир имди,
Фә'lә дә өзүн дахили-инсан едир имди.

«Бакы фәhlәләринә» ше'ринин идея мәзмұнуны дәріндән дујуб дәрк едән «Молла Нәсрәлдин» рәссамы халғашыринин поетик образларыны сәнэткарлығ чәһәтден биткин бир лөвінде, реал вә шаңдырычы чизқияларда чанландырып. Ингилабчы сатириккін «Һұғуг үстә әзәзә: едән» фәhlәсі кими, һаким вә истисмарчы синиғларға мудафиәчиси олан چар казакларының әзазил симесе...

шәкилдә айдын көрүнүр. Мәһир фырча устасының типи тәсвирләри Сабир ше'ринин мұасир, ингилаби идеясының, һәјатилијини вә дәрин реализм гүввәсини тамашачылар гарышында ачыб нұмаши етдирмәкдә әһәмијјәтли романнары.

1911-чи илин март айында Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында сон әсәрләри чап олунмушдур. Бу әсәрләр ичәрисинде халг шаиринин новруз бајрамы мұнаси бәти илә јаздығы, варлыларла јохсулларын һәјат тәрзи ни, күзәраныны мүгаисәли тәсвир үсулу илә охучуји чатдыран «Бајрам тәһфәси» вә «Еj пуллуларын сәфасы, новруз!» адлы ики тазијанәси дә вардыр. Һәјат һәгигәтини реал бәдии ифадәси олан вә «Молла Нәсрәддин» рас самы тәрәфиндән шәкиллә мүшајиэт едилән һәмин тазијанәләр будур:

Еj пуллуларын сәфасы, новруз!
Тачирләрин ашинасы, новруз!
Бир миллиәтә ejд икән, иәдән бәс
Олдун фүгәра әзасы, новруз?!

Еj текән моллаларын камына шәрбәт, новруз!
Әгнијаларла гуран мәчлиси-ишрәт, новруз!
Сәндә һәр кәс севинир, бәс нијә анчаг фүгәра
Чакир өвладыны көрдүкдә хәчаләт, новруз?!

Бу тазијанәләр мәвзусунда журналын һәмин нөмә синде «Новруз бајрамы, дөвләтли мұсәлман күлфәти» вә «Новруз бајрамы, фәгир мұсәлман күлфәти» ады алтын да бир-бирини тамамлајан ики композиција верилмишди (шакил 4). Шәкилләрин сүжети айдын, бәдии тәсвир вә гитарләри садәдир. Сабирин тазијанәләри кими, һәм композицијалар да буржуа-мұлқадар гурулушунда һекү сүрән ичтимай-игтисади бәрабәрсизлик һағында охучу вә тамашачыја айдын тәсәввүр вермәкдәдир.

Шәкил 4.

«Новруз бајрамы, варлы мұсәлман күлфәти» адланған бириңчи композицијада рәссам шән вә фираван жашајып, бир айлә илә тамашачыны таныш едир. Онларын мәнзили хұсуси зөвглә бәзәнмиш, ев саһиби дә, ушаглары да сәлигәли кејинмишләр. Евин ханымы бајрам сүфрасы ачыр, гуллугчу сүфрәjә ләзиз хөрәкләр кәтирмәкдәdir. Ата өз ушаглары үчүн чүрбәчүр ојунчаг шејләри (ат, араба, дүдүк вә с.) алмышдыр. О, эли чибиндә бир тәрәфда дајаныб, ојунчагларла әjlәнән ушагларына тамаша едир. Бүтүн айлә дәрин севинч ичәрисиндәdir. Онлар новruz бајрамыны чаһ-чәлалла гејд едиrlәr.

«Новруз бајрамы, фәгири мұсәлман күлфәти» адланған иккінчи композицијада исә касыб бир айлә тәсвири еди-мишдир. Бириңчи композицијадакы чаһ-чәлалдан бурада әсәр-әлатамәт көрүнмүр. Ев саһиби арвады илә бәрабәр көһиә таxт үзәриндә отурмуш, әлләри гојунларында да-рин гәм-түссәjә батмышлар. Ушаглары ата-ананы дөврәjә алмыш, чырым-чындыр ичиндә, аягјалын, башыачыг. Шәклин алтында ушагларыч дилиндән дејилмиш бу сез-ләри охујуруг: «—Aj ата, aj ана! Гоншууларын ушаглары нымысы тәзә палтар кејинибләр. Дејирләр, бу күн бајрамдыр. Бәс бизим гәлтарларымыз һаны?»!

Новруз бајрамы јохсул айләләрдә, бах, белә гарши танырды. Сабир сатирынын:

«Бир миллиәтә ejd икән, нәдән бәс
Олдуң фүгәра әзасы, новруз?!»

јаҳуд:

«Сәнде һәр кәс севинир, бәс нијә аинчаг фүгәра
Чәкир өвладыны көрдүкдә хәчаләт, новруз?!»—

1 «Молла Нәсрәлдин» журналы, 9 март 1911, № 10.

Шәкил 5.

кими мисралары бу айләләрин вәзијјетини нечә дә реал әкс етдирирди!..

Чәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәddин» сөһиғәләриндә мүнтәзәм олараг Сабир әсәрләри мөвсузунда шәкилләр чап етдији кими, журналын рәсмләри илә бөјүк шаириң сатира јарадычылығы арасында да инчә бир сәсләшмә, мөвзу вә идеја јахынылығы пәзәрә чарпыр. Дана дүрүст десәк, «Молла Нәсрәddин»ин фырча усталары Сабир сатиравындап илһамландылығы кими, журналын парлаг шәкилләри дә халг шаириң тә'сирсиз галмырды. Бөјүк шаириң «Молла Нәсрәddин»ин шәкилләри мөвзусунда бир сыра ше'рләр гәләмә алмасы мәһз бу сәмәрәли јарадычылығ әлагәләринин мүсбәт истичәси кими изаһ олунмалыдыр.

1907-чи илдә «Молла Нәсрәddин» журналында кече нәслин тә'лим вә тәрбијәси мөвзусунда бир шәкил чап олунмушидур (шәкил 5). Кәскин бојаларла рәсм едәлми-

іомин шәкилдә мәктәбјашлы ушагын һәјатындан бир епизод тәсвир олунур. Ушағын бир голундан атасы, о бири голундан исә мүәллим јапышмышдыр. Ајаглары јердән үзүлмүш ушаг дәрин һәјәчан, вәнимә ичәрисиндәдир, аглайыр. Мүәллим ушағы мәктәбә тәрәф чәкир. Ата исә она мане олмаға, өз өвладыны мәктәбә гојмамаға чалышыр вә мүәллимә дејир: «—Баби оғлу, баби! Сән мәннән ушат газанмајыбсан ки, зорнан чәкирсән мәктәбә!..»¹

«Молла Нәсрәддин» мүһәрриринин һәјати мүшәннәләр эсасында чәктирдији бу шәкил вә шәкилләтү сөзләри истәр-истәмәз Сабирин сонралар гәләмә алдығы мәшһүр «Охутмурам, әл чәкин!» сатирасыны јада салыр. Шәкилдә олдуғу кими, Сабир ше'риндә дә көһнәпәрәст, мұнағизәкар ата кәнч, тәрәггиපәрвәр мүәллимә гарышыбыры. Мүәллимә мугавимәт көстәрмәјә, охумага хүсуси марағы олан кичик оғлуну мәктәбә гојмамаға чалышыр. Ону «бөյүк гардашының» јолу илә кетмәјә, «гочу»луға сөвт едир. Сабирин гәһрәманы да мүәллимә ejni чавабы верир:

Ушаг мәнимидир, баба, дәхли нәдир сизләрә?
Ким сизи тәјжүм едиг һекм едәсиз бизләрә?
Жатмарам әсла белә динә дәјәр сөзләрә!
Бир кәрә ган, мұхтәсәр, охутмурам, әл чәкин!
Ейләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!..

Сабир ше'рләри илә журналын рәсмләри арасындағы идея-тематик бағлар беләдир. Халг шаиринин поетик эсәрләри «Молла Нәсрәддин» рәссамларының јарадычылыгына зәнкін материал вердији кими, журналын долгун ишкелләри дә Сабир сатирасының инкишафында мүәјҗәр ол ојнамышдыр. Үмумијәтлә, «Молла Нәсрәддин»н рәсмләри илә мәтиләринин мүгајисәли тәһлили жениш

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 19 январь 1907, № 3.

тәдгигат тәләб едир. Бу ишдә әдәбијјат вә мәтбуат мүтәхәссисләри илә јанашы, сәнәтшүнаслар да хұсуси сәјкестәрмәлийдир.

6

Ингилаби-сатирик ше'rimizин баниси вә барагдары олан Сабир Чәлил Мәммәдгулузадәнин ән чох севдији, тәгdir етдији поетик сөз усталарындан бири, бәлкә дә биринчиси иди. Тәсадүфи дејил ки, бөјүк әдib 1906-чы илдән башлајараг өмрүнүн сон күnlәrinә гәдәр «Молла Нәсрәddin» журналында чап етдији мәгалә вә фел-жетонларда дөнә-дөнә Сабир јарадычылығындан бәһс етмиш, халг шаирини поетик инчиләрини دائم өз мұасирләrinә вә гәләм достларына нұмунә көстәрмишdir. Чәлил Мәммәдгулузадә 1929-чу илдә мәсләк досту нағында айрыча хатирә жазыб чап етдириши. Сабири «ән гијматли вә надир бир шаир» кими характеристика етмишdir. Қөзүнү дүнjaja ачдығы күндән та «Молла Нәсрәddin»ин бириңи нөмрәсини нәшр етдији вахта гәдәрки бөјүк бир дөврүн мүфәссәл тәсвирини ۋерән «Хатиратым» адлы мәшһур мемуарында да һуманист сәнәткар кечән әсрин ахырларында һәмвәтәnlәrinин дүчар олдуғу мүсибәтләри, дини мөвھумат вә чәналәти сәчиijәләndirәrkәn һәјат һәгигәтләrinин экс етдириен Сабир сатирасындан парлаг нұмунәләр кәтиришишdir. Бундан башга, бөјүк әдib «Молла Нәсрәddin» әдәbi мәктәбинин көркәмли нұмаjәндәләrinдән олан Эли Нәзинин «Сижимгулунамә» китабына (1927) жаздығы мү'оддимадә дә, Элигулу Гәмкүсара һәср етдији мәгаләсінде да (1929) мәсләк досту Сабирдән кениш бәһс ачмыш, ши

пүнөрвөр шанр» кими јұксәк бир ада лаңғ көрмүшдір. «Оли Нәзми вә Әлигүлу Гәмкүсар жарадычылығының өзү нәмәхсүс жығчам тәһлилини верәркән Чәлил Мәммәдгулузадә бөйүк шаирин сатиralары илә бунларын поетик ирси арасында мараглы мұғајисәләр вә әдәби паралелләр апармыш, һәр ики шаирин мәһз Сабир ән'әнәләри әса-сында јетишидиини, Сабир мәктәбинә мәнсуб олдуғуны фактларла сұбут етмишdir.

«Молла Нәсрәддин» журналынын илк нөмрәсини чапа һазырладығы ваҳт Чәлил Мәммәдгулузадә нәнни Сабири шәхсән танымырды, һәтта «Сабир» тәхәллүсү шаирин варлығындан хәбәрдәр да деилди. Бу һәғигети тәсдиг едән бөйүк мұһәррир соңралар жазырды: «Әкәр бизим шивәмизә жарапаш белә бир ләzzәтли шаирин дүң жада олдуғуны зәнн етсә идик, биринчи нөмрәмизи ону гәләми илә бәзәмәмиш мејдана гәдәм гојмаздыг».

Илк нөмрәдән е'тибарән кениш охучу вә тамаша-күтләләринә дәрин тә'сир бурахмаг мәгсәди илә Чәлил Мәммәдгулузадә чапа һазырладығы әдәби-бәдии вә иллюстратив материалларын идея мәэмуну илә јанаши, онларын форма рәнкарәңклијинә дә хүсуси дигтәт вә әһәмијәт вермиш, публисист мәгалә, фелјeton, шәкил, карнкатура жаңырындан башламыш сатирик лүгәт, телеграф хәбәри, почт гутусу, аталар сөзү, мәсәл кими жазылы вә шифаһи нитгин чох мұхтәлиф формаларындан истифад етмишdir. Поетик сөзүн, ше'рин ичтимай-бәдии тә'си күчүнү јаҳшы билән бөйүк мұһәррир журналы ше'рси бурахмаг истәмәмиш, она көрә дә илк нөмрәләрдә дәрәстдији «Лисан бәласы» (№ 1), «Гәбирдән мәқтуб» (№ 3) кими фелјetonларыны мәнзум сатирик парчаларла та мамламышдыр. Ше'рийјәтчә о гәдәр дә гүүвәтли олмаја һәмин парчалары чап едәркән һансы мәгсәди изләдији ни әдебин өзү белә шәрһ едир:

«Нечә ки, мә'лумдур, бу ше'ри жазан әсла шаир ж

жил иди. Бу бир нүмүнэ иди ки, буну биринчи нөмрәдә дәрч етмәкдә биз һәгиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырыдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну ахтарырыдыг.

Бир тәрәфдән биринчи нөмрәмизи ше'р бабәтиндән ярымчыг бурахмаг истәмирдик вә дикәр тәрәфдән дә Сабири вә Мәшәди Сижимгулунун дүнјада варлығынан хәбәрдар дејилдик. Элимиздә дә бу бир нечә јаланчы ше'р парчаларындан габил бир шеј јох иди.

Анчаг буну дејә биләрик ки, өз-өзлүйүндә начиз бу јерләр чох бөјүк нәтичәјә сәбәб олду: Ширван торпағында, газы Ыачы Мәчид әфәнди кими чанаварын горхұндан сабун тијаны далында кизләнән Эләкбәр Сабирин инә «Молла Нәсрәддин»ин һәмин биринчи нөмрәси чаңар, охујур.

— Пәһ, пәһ, пәһ! Машаллаһ! Гәләми вер мәнә. Ај арзад, сән дә гапылары бәрк бағла! Мәни сорушан олса, је ки, кедиб сабун сатмаға. Мәбадә Ыачы Мәчид әфәнинин муридләри вә гочулары хәбәрдар олалар! Џокса ізни сәнкисар едәрләр. Ал кәлди, Молла эми!..»

Халг шаириниң «Молла Нәсрәддин»дә иштирака башшамасы, Чәлчл Мәммәдгулузадә илә Сабир гәләминин үнсүйіт бағламасы журналын нәшри тарихиндә әlamәттар бир нағисә, ичтимай-бәдии фикримизин инициафында жени бир мәрһәләнин башланғышы иди. Бөјүк әдебиң қадији кими, өзүнү мәрди-мәрданә «Молла Нәсрәддин» мәјданына атан Сабир «елә бир нәрилти вә курулту илә ғалбадал жазмагда» давам етди ки, чох кечмәдән гәдим арихә малик азәри ше'ринин истиғамәтини дәјишиди, ону амамилә жени бир ѡюла салды. Шаириң әмәл досту әббас Сәһиһет демишкән Сабир «көһнә ше'рләр илә жени ше'рләр арасында бир әсрлик учурум ачды ки, бир даңа

кери дөнүб дә о учуруму атылмаға кимсәдә чүр'я галмады¹.

Чәлил Мәммәдгүлүзәдә Бакыдан «Насеһ», Ирәвәндан «Гәмхүр», Кәнчәдән «Лоту» имzasы илә жазан шаир ләрә чаваб берәндә дә, Оренбургда чыхан «Дин вә мәи шәт» журналынын мұнағизәкар, мәддаһ јазычы һ шаирләрини тәнгид атәшинә тутанды да, сатирик ше'саһесинде илк адымларыны атан Элигулу Гәмкүсары «Молла Нәсрәddин» сајағы јазмаға» чағыранда да һәм шә Сабир ше'ринин јүксәк идеја-бәдии мәзијәтләrinde чыхыш едир, онларын јарадычылығыны мәһз Сабир сиyrасы нөgteji-nәzәrinde гијmәtләndirirdi.²

1909-чу илдә јазылмыш вә һәләlik неч бир күллијатына дахил едилмәмиш «Гәнимәт» адлы фелjетонунда бөյүк әдиб «фалнамә» адландырығы «Дин вә мәи шәт» журналыны өлдүрүчү сатира атәшинә тутмушудур. Журналын «театрчылар шәриэтә хилаф олан театр тамашасыны мә'мин мусәлманлар ичинә кәтиrmәkлә аллаһ бәшделәрини ѡлдан чыхардырлар» — мүддәасыны ирам сүрән баш мүһәрриринин сөзләрини Чәлил Мәммәдгүлүзәдә кинајә илә «сәhih» адландырыр, «бир белә јазыч мусәлманлар үчүн гәнимәтдир» дејә, ону русвај едирди «Молла Нәсрәddин» редактору гәләм достлары Сабир һ Эли Нәзмини «Дин вә мәи шәт»ин XX әсрин аловлу мүбаризәләри дөврүндә халғы керијә, чәналәтә чағыраң җәниепәрәст, мұнағизәкар јазычыларына, ичтимай идеалдан мәһрум, «ушаг ојунчагы», «мәдһиамә» јазмагла мәшгүл олан гафијәпәрдаз, сколастик шаирләrinә гарыш

¹ Аббас Сәхнәт. Сабирин тәрчүмеji-налы, М. Э. Сабир, һомиши, Бакы, 1912, сәh. 10.

² «Молла Нәсрәddин» журналы, 24 март, 8 июл, 20 октябрь 1907, №№ 12, 25, 39; 18 январь, 15 ноябрь 1909, № 3, 46.

гојурду. «Дин вә мәишәт» журналынын биринчи нөмрәсіндә «Сәдигүл-Әмини» имzasы илә дәрч едилмиш:

«Әзимәтсән, әзимәтсән, әзимәт,
Јаша, ej меһтәрәм, «Дину мәишәт»;
Гәнимәтсән, гәнимәтсән, гәнимәт,
Јаша, ej меһтәрәм, «Дину мәишәт»—

ими бош, мә'насыз сәтирләри, шит вә јерсиз тә'рифләри исал кәтирдикдән сонра Чәлил Мәммәдгүлузадә истеһә илә дејирди: «Амма бу залым Оренбург татарларынын чиндән гәрибә шаирләр төрүйүб... Пәһ, пәһ, пәһ! Һәлә бу үр шаирләри көрә-көрә һоп-һоп да, Әбунаср Шејбани ә (hәр ики имза Сабириндир—M. M.) вә Мәшәди Сиимгулу да дејирләр ки, биз шаирик»¹.

Јери кәлмишкән гејд етмәк мараглыдыр ки, «Дин вә мәишәт» журналына мұнасибәт мәсәләсіндә Чәлил Мәммәдгүлузадә илә Сабириң мәвгеји бир-бириңе чох жаҳын олмуш вә һәтта, демәк олар, ејнидир. «Дин вә мәишәт»ин идея мәэмүнүн «гаракуруһларын әләмдары, шејтан фикирлиләрин сипәһсалары» кими характеризә едән ингилабчы сатирик һәлә 1907-чи илдә јазмышдыр: «Оренбургда чыхан «Дин вә мәишәт», даһа доғрусу, «Дәни вә вәһшәт» чәридеји-хәбисә вә ғәбиһәси дејир: халғы гудурдан—гәзетәләрдир, үләма вә шејхләри сөјән—гәзетәләрдир; арвадлары инсан чәркәсінә салмаг истәјән—гәзетәләрдир; арвадлара һүгүг көстәрән — гәзетәләрдир; мұсәлманлары динсиз едән—гәзетәләрдир; һамы бәрабәр олсун дејән—јенә гәзетәләрдир. Әлнасил, бүтүн фитнә вә фәсадын мәнбәји гәзетәләрдир. Бу бәдбәхт чәриде—гәзетәләрин, әдибләрингә мәһв олмағын истәјир».²

Халг шаириңин ана дилимизин тәмизлији, хәлгилији

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 18 јанвар 1909, № 3.

² «Бәһлүл» журналы, 7 октjabр 1907, № 7.

үтрунда буржуа зијалыларына, вәтәнсиз космополитләрә гаршы апардығы кәсқин гәләм мубаризәси дә Чәлил Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јұксек гијмәтләндирлиши дидир. Ана дили мәсәләсіндән бәһс едәркән вәтәнпәрвәр жазычы мубаризә вә мәсләк достунун хидмәтләрини дөнәдөнә гејд едирди. Халг шаиринан ана дилиндә данышманды «аябы», «гәбәһәт» сајан буржуа интеликентләрина гаршы чеврилмиш сатира вә гырманчларының тә'сир күчү Чәлил Мәммәдгулузадәй жаҳшы мә'lум иди. Тәсадуфи дејил ки, бәյүк әдіб бу мәсәләдән данышарқан Сабирин адыны һәмишә вә һәр јердә XX әср Азәрбајҹан ичтимай-бәдии фикринин ән бәйүк хадимләри илә бир сырада чәкмишдир.

1909-чу илдә «Тәрәғги» гәзетиндә дил мәсәләсінә даир «Сабиг мүәллим» имzasы илә чап олунмуш мәгәләнин Чәлил Мәммәдгулузадә тәрәфиндән кәсқин тәнгид атәшинә тутулмасы бу мә'нада дигтәтәлајигдир. Мәгәлә мүәллифи иддия едирди ки, куја «тамам Гафгазда түрк (Азәрбајҹан—M. M.) дилини билән бир шәхс вардыр, о чәнаб да бу дили Истанбулда өјрәнибидир. Бу чәнабы орталыгдан чыхандан сонра көрүүрүк ки, тамам алты миллион Гафгаз мұсәлманлары һамы үрәфа гисми илә бир јердә ана дилини... нечә ки, лазымдыр, билмијорлар. Доғрудур, бә'зи жазы-позу биләнләримиз бу иддија дүшүбләр ки, куја онлар түрк (Азәрбајҹан—M. M.) дилина ашиналадырлар. Лакин бу бир хам хәјалдыр...»¹

Мәгәлә мүәллифинин бу иддиасыны тутарлы дәлилләрә рәдд едән Чәлил Мәммәдгулузадә «Тоһид» адлы фәлжетонунда жазырды:

«Чәнаб «Сабиг мүәллим»ин фәрмајишиндән белә баща дүшмәк лазымдыр... мүһәррирләримиздән нә Әһмәд бей Агајев түрк дилини билир, нә Һагвердиев, нә Нәри-

¹ «Тәрәғги» гәзети, 10 июл 1909, № 153.

манов, нә Элискәндәр Чәфәрзәдә, нә Узејир чәнаблары, нә Фаиг Нә'манзадә...

Бәли, мүәллимләрин дә һеч бири түрк (Азәрбајҹан—M. M.) дилини билмир: нә Фиридун Кәчәрли чәнаблары билир, нә Султан Мәчиid Гәнизадә, нә Рәшидбәj Әфәпди-зәдә, нә Бакыда китаб јазан мүәллимләр, нә Кәнчәdә Ахундовлар, нә Ирәван вә гејри шәһәрләrin мүәллим вә газетә мүхбирләri. Шаирләrdәn нә кечәnlәr, нә дә инди-ки Сабирләr, Таһирләr, нә Аббас ағa Гајыбовлар...»¹

Фелјетондан кәтириjимиз бу сәтиrlәrdә H. Нәrimanov, Э. Йагвердиев, Y. Йачыбәjов, F. Kәchәrli, C. M. Гә-низадә вә башга бу кими Azәrbaјchanын мәшhур елм вә мәдәnijjәt хадимләri илә бәрабәr бөjүk сатирикин ха-тырланмасы, ана дилини инчәliklәrinә gәdәr билиb әks етdirәn мүасир шаирләr сырасында Сабир аднын баш-да чәкиlmәsi гәtijjәn тәсадүfi сајыла билmәz. Bүtүn бунлар Чәлил Mәmmәdгулузадәnin өz мүасiriнә вә гә-ләm достуна бәсләdiji dәrin mәhәbbәt hissinin mә'nalы ifadәsi idi.

Сабир реализминә мәхсус мүасирлик, актуаллыг вә һәjatiлиk кими сәчиijәvi xүsusiijәtlәr Чәлил Mәmmәd-гулузадәnin диггәtinи даһа чох чәлб еидри. Dәrin мү-шаһидә габилиjjәtinә malik olan, тәsvir етдиji nadise-llәrin мәhijjәtinә e'чazkar шәkiлдә нүfuz едәn бөjүk шаирин сатиralарында дөвруn мүhум проблемләri өz экsinи тапмышдыr. Эn adi nadise вә предметләrin тә-вириндә белә Сабир гәlәmi бөjүk bir аләm aчыr, илк бахышda кичик вә эhәmijjәtsiz kөryнәn мөzузlары бөjүk bir чәsarәtla шe'rә kәtiрәn xalг шaири бу әhvalatla-ryin arxaсында kizlәnmish типик чәhәtlәri, ичtimai-jaralarы устalыgla aчыb kestәriрdi. Сабир сатирасын-да тәsvir олунан nadise вә образлар өz реallығы, hәja-

¹ «Молла Нәсрәddin» журналы, 19 июл 1909, № 29

тилиji вэ типиклиji илэ сечилир. Шаир кечичи, тәсадүфі һадисәләри дејил, дөврүн мұһум, типик һадисәләрини гәләмә алырды. Кениш бәдии үмумиләшдirmә јолу илә кедән даһи шаир заман е'тибары илә бөյүк бир дөврү құсусијәтләрини әкс етдиrән сатирик образлар силсила-си јаратмышды.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин Сабир реализминин құсу-
сијәтләри, шаириң мөвзу даирәси вэ образлар силсила-
синин реаллығы, һәјатилиji һаггындакы фикирләри да
мәһз бунунла әлагәдардыр. Эдибин «Хатиратым» әс-
риндәки бир епизоду хатырлатмаг кифајетdir. Кечәв
әсрин ахырларында Азәрбајчанда һөкм сүрән «Шәрт
истибадады вэ Шәрг гаранлығы», дини мөвһумат вэ чә-
наләт жазычынын бу әсәриндә дә тәбии вэ инандырычы
шәкилдә тәсвиr олунмушдур. Чәлил Мәммәдгулузада-
доғма дајысынын тимсалында һәмвәтәнләринин мәшәг-
гәтли құzәранындан, ишини-құчуну бурахыб бүтүн күнү
вэ кечәни јалныз дини ајинләрин ичрасы илә мәшгүл олан
авам, бәдбәхт инсанларын һәјатындан биткин лөвһәләр
чәкмишdir. Дајысынын һамаз гылмаг бусатыны тұңы
бојаларла тәсвиr етдиkдәn сонра һуманист жазычы дејир-
ди: «Бу һаман дајымдыр ки, отуз ил ондан соңра Сабир
онуи шә'ннindә белә-белә гәзәл жазды:

Зәңид өлмәкдән габаг мәgsудинә чатмаг диләр,
Чәннатә уйгу ипиjlә bir кәмәнд атмаг диләр.
Әблөһин фикринчә чәннат бир Бухара шәһриdir,
Беччә тәк гылманлары булдугча ојнатмаг диләр...

Буна бичарә дајым кәмали-е'тигадла инанарды; әлбетте-
ки, инанарды. Joxса әкәр инанмаса иди, күман едә бил-
мәрәм ки, бүтүн өмрүнүн ширин сүбή jухусуну өзүнә вэ
өз бичарә оғул-ушағына һарам едә иди». (Шәкил 6.)

Чәлил Мәммәдгулузадәнин Сабир жарадычылығында

غزل

قاره اول گفتن غایق مقصوده چاشان دیه
 چه ایوار ایمهه بر سخنده آشان دیه
 مستادنیه باکار یا بازار خوش جلو غلستانه ای
 گل سریانه نار موقنده باشان دیه
 آنلک دستگردیه بخت بر بطری شیرینه
 ببیه تک غلستانه بولادی پیجه اور یاشان دیه
 مقصودی صونه ره غلستانه برا بش کن بازی
 هد عذقی همه سطوفاتی آن الداشان دیه
 بیارده آخشاره بین خاهرده بارب گلابین
 بده بیانک ملائکت بر بولکه ساتشان دیه
 آنلک دستگردیگنی باعده کو زیب شهمه
 چه ایس سجاده دیده چه ایمهه غلستانه دیه
 آنلک دستگردیگنی باعده آشانه بیارده
 تو شهه بر خیه نجفه ایمهه چاشان دیه
 آنلک دستگردیگنی

бәјәниб тәгdir етдији чәһәтләрдән бири дә шаирин мөвзу даирәсинин кенишилиji, тематикасынын рәнкарәнклиji иди. Мөвзу сечмәкдә Сабир кими устад шаирләр о гәдәр дә чох дејиллdir. Сабир адәтән әсәрин фикри истигамәтини диггәт мәркәзиндә сахлајыр, охучуја ашыламат истәдији идејаны габарыг шәкилдә әкс етдиရәن һадиса вә предметлари сатирасына мөвзузу сечирди. Буна көрә дә халг шаиринин мөвзулары әлван, рәнкарәнкдир. Бөյүк сатирикин мөвзулары этрафында дүшүнән профессор Чәфәр Хәндән белә бир нәтичәjә кәлмишdir ки, «шаирин нә гәдәр сатирасы варса, бир о гәдәр дә мөвзусу вардыр». Элбәттә, профессорун бу һәкмүндә, өзүнүн етираф етдији кими, мубалиғә олса да, мүәjjән мә'нада бир һәгигәт вардыр. Сабир мүһүм бејнәлхалг һадисәләрдән башламыш кичик мәшишт мәсәләләринә гәдәр һәр шеjdәn язмышдыр. Һәм дә бөյүклюjүндән-кичиклиjiндән асылы олмајараг, сечдији мөвзуну диггәтлә ишләјиб јүксәк бәдии сәвиijjәdә һәлл етмиш, һәјат һәгигәтләрини хүсуси бир мәһәрәтлә сәнәт һәгигәтинә чевирмишdir. Буна көрә дә шаирин әсәрләрини мөвзузу чәһәтдән груплашдырмага тәшәббүс кәстәрән тәртиби вә тәдгигатчылар һәмишә мүәjjән чәтиллик гарышында галырлар. Элбәттә, бүтүн бу чәтилникләрә баҳмајараг, шаирин әдәби ирсини мөвзуларына көрә бу вә ja башга дәрәчәдә груплашдырмаг мүмкүндүр. Шаирин һәјат вә јарадычылығына даир монографик тәдгигатларын мүәллифләри (М. К. Эләкбәрли, Ч. Хәндән вә Э. Мирәһмәдов) мәһz бу јолла кетүүшү, Сабириң зәнкин әдәби ирсини мөвзуларына көрә груплашдырыб тәһлил етмәjә чалышмышлар.

Сабир сатирасынын идеја, мәэмүн чәһәтдән белә әһәтлилиji, шаирин мөвзузу даирәсинин ә'зәми дәрәчәдә кенишилиji Чәлил Мәммәдгулузадәnin диггәтиндән кәнарда гала билмәэди. «Молла Нәсрәddin» журналынын наспринин вә кечдији шанлы мүбәризә јолунун ијирмә

лијинә јекун вуаркән әдіб бу һәгигәти е'тираф етмиш-
дир. Бөјүк мүһәррир дејирди:

«Бу күн дүз ијирми илдир ки, «Һәрдәмхәјал» Данабаш кәндидәки Молла Әләскәрдән, алачатыдан горхан Шеих Қәримдән, «Чүвәллағы бәj», «Дәмдәмәки» Кәнчә бәјләриндән, «Кефсиз» Шамхор, Товуз вә Кәнчә мүлкәдарларындан, Ләнкәран гумарбазларындан, «Чырчыра-ма» түркчә (азәрбајҹанча—М. М.) данышмағынарам билән зијалылардан, «Дәли» дөрд арвад алыб, алты нәфәр дә сиғәси олан мұсәлманлардан, Сабир исә бунларын һамысындан јазмаға башламышдыр...»

Халг шаиринын мөвзу даирәсіндән данышаркән јери қәлмишкән Чәлил Мәммәдгулузадә илә јазышмаларының ататырлатмаг мәгсәдәујүн оларды. Мә'лум олдуғу әми, Сабир илә «Молла Нәсрәddin» редактору мүнта-жән олараг әлагә сахламыш, мәктублашмышлар. Тәәс-սүф ки, халг шаиринын Чәлил Мәммәдгулузадәјә јаздығы еканә бир мәктубундан башга, бу јазышмаларын һеч бири бизә қәлиб чатмамышдыр. Элдә олан јеканә мәктү-бүнда шаир јазырды: «Мәһтәрәм әфәндим! Ики һәфтә бүндан габаг хүсуси мәктубумла бәрабәр кечәnlәrinde «Иршад»да чап олунмуш шे'рләrimдән бир данә көн-әрмишдим. Вә кечән һәфтә Сәмәдовлара јаздығым хү-суси бир мәктуб илә бәрабәр «Мәмдәlinnin» (Мәһем-мәдәли -шәh нәзәрдә тутулур—М. М.) һәггинде жени әдијим бир ше'ри дәхи көнәрмишдим ки, сизә јетирсinn-ләр. Үммид ки, вұсул олмуштурлар. Будур, бу күн дә бир ше'р көндәријорум».¹

Мәктубда ады чәкилән ше'рләрин Чәлил Мәммәдгу-лузадәјә чатыб-чатмадығыны дәгиг билмирик. Бирчэ бу мә'лумдур ки, шаирин илк дәфә «Иршад» гәзетинде чы-кан ше'рләриндән һеч бири «Молла Нәсрәddin»дә чап

¹ М. Ә. Сабир. Һонһопнамә, III ҹилд, Бакы, 1965, сәh. 226.

олунмамышдыр. Лакин халг шаиринин «Молла Нәсрәддин» редакторуна мәктубла бәрабәр көндәрди жүргүлдөнүүштүрүп, ше'рләрин үнванына јетишмәдијине, итиб-батдығына даир сон вахтлар мүэйжәнләшdirдијимиз мараглы бир факты охучулара тәгдим едирик. Эввәлән, ону дејәк ки, газетләрдән фәргли олараг, шаирин «Молла Нәсрәддин», «Бәйлүл» вә «Зәнбур» журналларындакы әсәrlәrinин изине дүшмәк, онлары тапыб ашкара чыхармаг о гәдәр дә асан иш дејилдир. Истәр «Молла Нәсрәддин», истәрсә дә «Бәйлүл» вә «Зәнбур» сатирик мәтбуат органлары иди. Бу журналларын сәhiфәләриндәки әсәrlәр мұхталиф кизли имзаларла вә набелә, имзасыз чап олундуғундан онларын мүэллифини мүэйжәнләшdirмәк сон дәрәчә чәтинидир.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 1910-чу ил 28 февраль тарихли нөмрәсindә белә бир «почт гутусу»на рас тәлирик: «Балаханыда Каблајы Фејзуллаһ—«Рәни ханың мәктубу» адында ше'риниз бизә чатмаібы. Мә'лум олур ки, әввәлинчи кағызыныз да бизә јетишмәјиб. Мәктүбунуз чаваб јазыб көндәрмишдик Бакыда һәман шәксә ки, јетирсін сизә. О кағызымыза чаваб көзләјирик!»

Редаксијанын мұрачиәт етдији «Каблајы Фејзуллаһ» кимдир? «Молла Нәсрәддин» журналы илә бу чүр сых әлагә сахлајан балаханылы сатирик шаир ким ола биләрди?

О заман Балаханыда јашаыйб, «Молла Нәсрәддин» сатирик ше'рләр көндәрән, редактор илә мүнтәзәм әлагә сахлајыб мәктублашан јеканә шаир Сабир иди. Халт шаири 1910-чу илин җанварында иш далынча Бакыя кәлмиш вә Балаханы кәнд мәктәбинә мүәллім дүзәлмишиди. Бакыя кәлдикдән сонра шаирин педагоги ишлә җанашы «Сәда», «Һәгигәт», «Зәнбур», «Күнәш» кими јерли мәт-

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 28 февраль 1910, № 9.

бұат органларында фәал иштирака башламасы онун «Молла Нәсрәддин» илә сақладығы сых әлаттәрә және тәсир көстәрмәмишdir. Эввәлки илләрдә олдуғу кими, 1910-чу илдә дә Сабир классик сатирапары илә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләринде мүнтәзәм чыхыш едири.

Балаханыдан жазыб көндәрди және ше'рләрдә Сабирин жтифадә етди жи кизли, сатирик имзалардан бири дә «Қаблајы Фејзуллаһ» иди. Шаирин бу имза илә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилмиш жеканә бир әсәр мә'лумдур. О да редаксијанын мұрачинатиндән соңраки нөвбәти нөмрәдә чап олунмуш «Алтыш иллик әмрүм олду сәндә бәрбад, Әрдәбил!» мисрасы илә башланган мәшһүр сатирасыдыр.¹

«Рәhim ханын мәктубу» ше'ри, адындан көрүндүjү жи, Иран һадисәләринә һәср олунмуш вә Сабир сатијасы учүн тамамилә сәчиijәви бир үсулда—типи данышырмаг, ону өз дили илә сәчиijәләндирмәк үсулуңда әләмә алынышдыр. Иранда чәрәjan едән ичтимай-сияси һадисәләр Сабир жарадычылығында дөнә-дөнә, әңкарәнк сатирик бојаларла ишләнмишdir. Тәкчә буңу әлемәк кифајәтdir ки, халг шаири Иран иртичасынын іашчысы Мәһәммәдәли шаһ нағгында айрыча сатирик ше'рләр силсиләси јаратмыш, шаыны әмиси Зилли-Султан нағгында «Бура сај!» адлы мәшһүр сатирасыны вә бир нечә кәскин тазијанә чап етдирмишdir. «Рәhim ханын мәктубу» ше'ри дә, көрүнүр, бу силсиләjә дахил миши.

Мәһәммәдәли шаыны ачыг тәрәфдарларындан бири ылан, башчылыг етди жи гулдур дәстәси илә бирликдә Әттархан фәдаиләринә гаршы вурушан вә фәдаиләр тә-жәфиндән дармадағын едилән Рәhim ханын әксингилибі әзалиjәти халг шаириңа жаҳшы мә'лумиди. 1911-чи илде

1 «Молла Нәсрәддин» журналы, 7 март 1910, № 10.

мөтбуатда Сабирин Рәһим хан һаггында бир тазијанаск
дә чап олунмушдур:

О замандан ки, Рәһим хан јетишиб Тәбризә,
Һәэрәти шаму сәһәр дид олунур, бус едилир;
Ингилаби ады чәбрән тахылыр әһрарә,
Һәр насыл һијлә илә олса да мәһбүс едилир.¹

Бүтүн бу дедикләримиздән айдын олур ки, «Рәһим ханын мәктүбу» шे'ри Сабир үчүн һеч дә кечичи, тәсадүфи бир мөвзуда олмајыб, Иранда баш верән һадисәләри хүсуси диггәтлә изләјән вә парлаг сатирик лөвһәләрдә әкс етдиရән бөյүк шаирин јарадычылыгында тамамила тәбии вә ганунаујғун бир һадисәдир.

Сабирдән һәмишә дәрин мәһәббәт һисси илә сөһбәт аchan, халг шаиринин идеја-бәдии чәһәтдән мисилсиз сатирик ирсини јүксәк гијматләндирив тәгdir едән Чәлил Мәммәдгулузадә мәсләк достуна гәтијән күзәштә дә кетмәр, онун әсәрләриндәки түсурлары, тәkrарлары, дүнjaкорушундәки бә'зи мәһдуд чәһәтләри көстәрмәji дә лаzым вә вачиб билирди. Башга сөзлә десәк, «Молла Нәсрәddin» редактору Сабирә мұнасибәтindә гајғыкеш олтуғу гәдәр дә тәләбкар иди. Хүсуси гајғы вә кәssин тәләбкарлыг—Чәлил Мәммәдгулузадәнин халг шаирина мұнасибәтindә нәзәрә чарпан башлыча чәһәтләрdir. Журналда дәрч олунмуш «пoчт тутусу»нун бириндә охујуру: «Әбунәср Шеjбаниjә—Бу сәфәрки ше'риниз чап олунмајаčаг, чүнки тәkrardыр».² Элбәттә, Сабирин һәмин

¹ «Jени һәгигәт» гәzeti, 1 феврал 1911, № 10.

² «Молла Нәсрәddin» журналы, 24 нојабр 1908, № 47.

Ісінди әлдә олмадығындан истәр бүтөвлүкдә ше'р, истәрсә дә тәкрарын харктери нагында конкрет сөз де-мек мүмкүн дејилдир.

Шаирин сатира јарадышылығында мөвнүмат вә чән-жетә гаршы апардығы гызғын мұбаризәсini лаижинчә шімәтләндирмәклә бәрабәр, Чәлил Мәммәдгулузадә өз қлаңдашынын динә вә руһаниләрә мұнасибәтдә бә'зән либерализм әlamәтләринә јол вермәсими, дини мәниjjät дашыјан бир нечә әсәр гәләмә алмасыны да кәскин ғән-гидлә гаршыламышдыр. Сабирин 1908-чи илдә шамахылы губернија газысы Һачы Мәчик әфәндinin вәфаты мұнасибәти илә јаздығы әсәрләрин «Молла Нәсрәддин» мүнәррири тәрефиндән тәнгид аташинә тутулмасы Чәлил Мәммәдгулузадәнин өз достуна бәсләдији објектив мұнасибәтин, гајғы вә тәләбкарлығын мә'налы, ибрәтамиз ғадәси иди.

Һачы Мәчик әфәндinin вәфатына даир јаздығы вә һәмин күнләрдә тә'зијә мәчлисләриндә охунуб мәтбуатда дәрч едилмиш:

«Еj мүсібәтзәдә диндашларым, етдикчә нәзәр,
Көрүрәм мән сизи бир башга мүсібәтдә бу күн!»

«Чүнки вүчуди-алим бир не'мәти-худадыр,
Не'мәт ки, кетди әлдән, ган ағламаг рәвадыр!»—

бейтләри илә башланан нөвхәләриндә¹ Сабир дүнјакөрүшү вә динә мұнасибәтиндәки мәһдудијјәтлә әлагәлар олараг губернија газысыны «калими-һәгиги», «пәдәри-мә'зәвији-әһли-вәтән» дејә гәләмә верир, онун вәфатыны халг

¹ «Тазә һәјат» гәзети, 29 февраль 1908, № 49; «Иршад» гәзети, 8 март 1908, № 29.

үнү оөjүк иткى саýырды. Матэм мәрасиминин тәсвирина
бөөр етдиши публисист мәгаләсіндә исә Сабир дејирди:

«Аман аллаh, нә фәлакәт! Фәләк бизи нә вахтсыз,
көзлонилмәjен мүсібәтә дүчар етди... Мәрһум һачы
әғәнді һәэрәтләринин фәзаил вә кәмалати-биинтиһасы-
ны дүшүнәркән вә онун гојдуғу асари-хејриjәләри нәзә-
рә алыркән көз јашларымыз јарапарымыза бир мәлһом
кими тә'сир едәчәк. Мә'лумдур ки, үмум Гафгаз мүсәл-
манлыры бу мүсібәтдә биз илә шәриkdir вә бизим илә
бәрабәр матэм тутаçаглар!»

Бөjүк сатирикин динә мүнасибәт мәсәләсіндә ахыра-
дәк ардычыл, принципial мөвге тутмамасы, бә'зән дини
та'сирә гапылараг рұhаниләрә қүзәштә кетмәсі Чәлил
Мәммәдгулузадә кими габагчыл сәнәткары тәэссүфлән-
дириб, нараhat етмәjә билмәзди. Мәhз буна көрәdir ки,
Сабирин јухарыда адларыны хатырлатдығымыз, дини
маһијәт дашиjан әсәрләринин нәшриндән бир нечә күн
сонра бөjүк әдеб «Молла Нәсрәddин» журналында «Тәэс-
сүff» адлы бир фелjetonla чыхыш етмишdir. Индиjә гә-
дәр истәр Чәлил Мәммәдгулузадә, истәрсә дә Сабир тәд-
тигатчыларынын диггәтindәn кәнарда галмыш һәмин
фелjetonda јазычы гәlәm доступун мәгаләсіндәki бир
боjти мисал кәтирәrек өзүнәмәхсус кәssин кинаjә, сатира-
дили илә дејирди:

«Еj ваj, исламын дирәji јыхылды, көjlәр јерә төкул-
ду, мәләкләrin фәрjад вә фәғаны әрши-ә'laij титрәtdи.
Фани дүнjanын зијнати кетди. Чәми мусәлманын тәкчә
олан үмидкаhы завал булду. Дәхи бу күндәn сонра дунja
мусәлманлara зиңдан олачаг, дәхи бу күндәn сонра Ша-
маки шәhериндәki мүтәнәzzim үсули-чәдидә мәдрәсә-
ләри гананачаг, әlliidәn артыг мудәррисләри, ики миң-
дек зијасә тәләбәси дағылачаг. Мусәлманлaryn тәrәggii

1 «Номад» гәzeti, 8 март 1908, № 29.

вэничат юлуну ахтаран «үләма иттиһад чәмијјәтләри, сијездләри» рәиссиз галачаг, Шамахы ујездиндә ачылан чәмијјәти-хејријјәләр, јетимханалар виран олачаг. Зәмәнәје мұвағиг тәшкіл олунан «зәкат сәндугләри», «зәкат әмијјәтләри» позулачаг. Шамахы ујездинин кәндләриндә ачылан чәми үсули-чәдидә милли мәктәбләри гапанаңаг. Мұсәлманлар үчүн һөкумәтдән мин бир зәһмәтлә мынан чәми милли ихтијарат әлдән чыхачаг. Мұсәлманларын уча вә һөрмәтли башлары ашағы дүшәчәк. Индия мұсәлманларын кери галмағыны вә сәламәт ѡолларының көстәрән али әсәрләр, тазә китаблар јарыда галачаг. Мұсәлманлары елм вә мә'рифәтә һәвәсләндирән шәр'и фитваләр, тарихи мә'рифәтнамәләр дәхи бундан соң Шамахыда басылмајаңаг... ...

Хұласә, кечә-күндүз чалышыб чөпә дөнмәји илә әлә кәтирилән мә'рифәт биналәри, тәрәгги әсәрләри, иттиһад әмијјәтләри башсыз галачаг. Еј вәһ:

Чыхмасымы нең сәмајә налеји-әффанымыз?
Чүн батыбыр кәшижи-милләт, голуб туфанымыз!

Еј вәһ, бу ил чәми мұсәлманлар үчүн мүсибәт илидир; һәгигәт, бу 1908-чи ил чәми дүнија үчүн бәла вә фәлакәт илидир».¹

Ингилаби-сатирик ше'рләри илә кениш охучу күтләләринин гәлбинә јол тапан халг шаиринин хырда буржуа мәтбуатында чап етдириди динни мәзмунлу әсәрләри Чәлил Мәммәдгулузадәни бүтүн өмрү боју дүшүндүрмүш, бу фелжетондан соң да әдиб дәфәләрлә һәмни мәсәләјә гаятымышдыр. 1929-чу илдә Сабир барәсиндә јаздығы хатиратында да, шаир Элигулу Гәмкүсара һәср етдиши мәгаләсиндә дә һуманист сәнэткар бу мөвзуја тохумиуш-

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 30 март 1908, № 13.

дур. Элигулу Гәмкүсарын һәјат вә фәалијјәтиндән бәһс еләркән дедији: «Молла Нәсрәddин»дә иштирак едан шаирләр чәркәсингә «Чүвәллағы» юлдашымыз фикир ачыглығы вә динни мөвнүмата гаршы шиддәтли тәңгид вә чыхышлары илә һәтта Сабири дә габагламышды»¹—сөзләри дә әдибин мәһз һәмин дүшүнчәләри илә бағлы иди.

Шайрин динни мәниjjәт дашијан ше'рләринин «Hon-honnamә»нин 1922-чи ил нәшринә дахил едилдијини көрдүкдә Чәлил Мәммәдгулузадә буна дәриндән тәэссүфләнмиш, Сабир барәсиндәки хатиратында илләрдән бәри ону нараһат едан бу мәсәләјә даир өз дүшүнчәләрини белә жекунашдырымышды:

«Сабир—бу тәхәллүс алтында бизим шайrimиз дејил; Сабир ejni сәбр вә тәһәммүл саһиби, диндар бир шайрин тәхәллүсүдүр ки, дүнjanын чөвр вә чәфасына, инсанлaryн күнаһ вә мә'сијәтинә мүтәһәммил олуб, яхши дүнjanын интизарында галыр ки, бу да иман вә е'tигад әhlинин гисмәтидир. Биз, нечә ки, эрз олунуб, Мирзә Әләкбәр Сабир тәхәллүслү шайир билмирдик. Онун үчүн дә «Hon-honnamә» китабында Сабирин «Сабир» тәхәллүсү алтында јазыланын дәрчини көрәндә она әфсус етдик ки, «Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи» кими бир мәнзүмәјә (сәhiфә 174) һачы Мәчид Әфәндиزادәнин вәфаты мұнасибәти илә Сабирин чох јаныглы вә мүтәессир гәсидәси дәрч олунуб (313-чу сәhiфә).

Онун үчүн мән һәмәвәгт «Сабир» ләфзини бир јанда көрәндә вә ешиләндә белә бир хәjalata чумурам: нә үчүн дүниа белә гурулубдур ки, күн ләкәсиз олмур вә гызыл күл тикансыз битмир. Вә бәлкә һәмин дүнja ганунун тә'сириндәндир ки, «Hon-hon» кими ән гијмәтли вә нальир бир шайrimизин күлкарлығынын ичинә диндарлығы сарманылары да кәлиб гарышајды кәрәк».

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 20 мај 1929, № 22.

Бүтүн бу дедикләримиздән айдын көрүнүр ки, Чәлил Мәммәдгулузадә жаҳын досту вә силәһашы Сабирин нөгмәларына һеч ваҳт көз јуммамыш, шаирин дини мәзмунлу шे'рләриндән данышаркән һәмишә ардычыл вә принципial мөвгө тутараг мүбәриз атеист кими чыхыш һәмиш, бу әсәрләр барәсиндә әсасән дүзкүн фикир јүрүтүшдүр. Халг шаириниң дүнјакөрүшү үзәриндә узун әдәт тәдгигат апармыш фәлсәфә елмләри намизәди һиддәт Ағамировун мүвәффәгијәтли ифадәсинә көрә, бүрдән да «Әкәр Сабирин диндарлыг манијјәти дашының әсәрләри чыхылмагла галан јарадычылығы», о чумләди онун дин вә мөвнүмат әлејхинә јазылан әсәрләри «Күнәш», «Гызыл күл», «Құлхарлыгla» мүгајиса едилә биләрсә, онун дини руһлу ше'рләри жалныз бир «ләкә», тикан» вә «сармашығы» хатырладыр¹.

Мүбәризә вә мәсләк ѡолдашының нөгсаныны көстәр-иәклә жанаши, гејд етмәк лазымдыр ки, Чәлил Мәммәдгулузадә Сабирин ән сәмими, гағыкеш достларындан ири, бәлкә дә бириңчиси олмушдур. Бөјүк әдибин достуғунун вә мәсләкдашлығының бу чәһәти 1911-чи илдә, ябир хәстә икән даһа габарыг шәкилдә мејдана чыхыш, жени вә ибрәтамиз бир хүсусијәт кәсб етмишdir.

7

Дөзүлмәз шәраитдә, кәскин мадди еһтијачлар ичәриндә јашајыб-јарадан, бир парча чөрәк пулу газанмаг җәгсәдилә доғма ел-обасыны тәрк едиб иш далынча Бакыя кәлән Сабир 1910-чу илин сонларында хәсталоңди. Бир нечә ај Бакыда вә Шамахыда мүаличә олуелуса да, мүаличәси елә бир нәтичә вермәди. Шаирин хәстало-

¹ Һиддәт Ағамиров, М. Э. Сабирин дүнјакөрүшү, Бакы, 1962, с. 123.

лији кетдикчә шиддәтләнирди. Белә бир вахтда Сабирин мүбаризә вә мәсләк достлары онун көмәјинә чатдылар. «Молла Нәсрәддин» редаксијасы шаири мүаличә үчүн Тифлисә чағырды. Сабирлә Ч. Мәммәдгулузадә арасында илләрдән бәри давам едиб кәлән мәфкурә достлугунын сон мәрһәләсі дә мәһз елә бу вахтдан башланыр.

1911-чи илин апрел айында «Молла Нәсрәддин» журналында «Охучуларымыза» ады алтында бир мүрачиәтнамә чап олунду. Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән јазылмыш вә журналын нөвбәти нөмрәсинде тәкраг дәрч едитмиш бу мүрачиәтнамә илә «Молла Нәсрәддин» редаксијасы Сабирин хәстәлијини, ағыр мадди вәзијјәтини кениш охучу күтләләринә хәбәр верирди. Йәмин мүрачиәтнамә Сабир ярадычылығына «Молла Нәсрәддин» сәнифөләриндә верилмиш илк, јуксәк гијмәт олмагла бәрабәр, ejni заманда, халг шаириңиң мүбаризәләрлә долу һәјат вә ярадычылыг јолу илә әлагәдар мејдана чыхан бә'зи мүбәнисәли мәсәләләрин һәлли үчүн гијмәтли тарихи сәнәддир.

Ч. Мәммәдгулузадә охучулара мүрачиәтиндә Азәрбајҹан әдәбијаты вә мәтбуатынын инкишафында Сабирин хидмәтләрини дөнә-дөнә, јүксәк гијмәтләндирмиш, ону «мисилсиз олан шаир», «дүнјада ән сечилмиш вә асрләрчә јаддан чыхмајан гәләм саһибләрindән» бири кими сочији әләндирәрәк јазмышдыр: «Кечән вәгтләрдә Бакыла вә Тифлисдә чыхан мүсәлмән гәзетләrimizdә бә'зи көзөл эш'ар чап олунарды. Охучуларымызын бир һисешиш'ар саһибини таныјырды, амма чохлары да танымазды. Лакин мисилсиз олан шаириңизин кәламы о гәдәр мөвзүн вә мә'налы иди ки, охујан шәхс ејләјэ билмезди ки, тәһсин вә тәгdir етмәсин»¹.

Халг шаириңиң ярадычылығына өзүнәмәхсүс јығчам,

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 23 апрел 1911, № 15.

'налы гијмәт вердикдән сонра Ч. Мәммәдгулузадә гәм достунун хәстә олдуғуны, нечә айдан бәри јорған-доқда јатдығыны үрек ағрысы илә охучулара хәбәр вәр вә буны да демәји лазым билирди ки, «әзиз әдибимиз Стәлијилә бәрабәр нәинки мұаличә хәрчинә, бәлкә ади мијжә мәсарифинә дә мәһтачдыр. Лакин бу хүсусда нә ү, нә онун дост вә әгрәбасы гәм етмирләр. Ондан өтру, дүнјада ән сечилмиш вә әсрләрчә јаддан чыхмајан іем саһибләринин чохлары күндәлик рузијә мәһтач үблар. Буна көрә белә әдибләrimiz нә гәдәр бизим үн гијмәтлидирләрсә, бир о гәдәр дә бизләрдән ианә өзләмәјә ихтијарлары вардыр. Буну да дејә биләрик ки, у нечә айни мүддәтиндә достларын көмәклиji илә мөһәрәм шаиризә мұаличә олунубдур. Анчаг хәстәлиji ииддәтли олдуғундан лазымынча мұаличәләзир олмайдыр. Бу сөзләри јазматдан мәгсәдимиз бу мәтләби хучуларымыза вә ашиналәrimiz јетирмәкдир: кејфијети билсингеләр вә биләндән сонра өз борчларыны јеринә етира билсингеләр».

«Молла Нәсрәддин» журналынын бу мүрачиети гаражыл зијалылар, халг шаиринин кениш охучу күтләлә-и арасында илдырым сүр'ети илә јаялды. Аз мүддәт үзинде бу мәвзуя даир мәтбуат сәһифәләринде бир сыза јазылар дәрч еидилди. Халг шаири һаггында бир нечә әгалә чап едән, Сабири «көзәл кәлам саһиби» адланды-ан, онун әдәби-ичтимай фәалиjjетини вәтәнә вә халга идмәтии парлаг нумунәси саян «Ничат» гәзети «Молла Нәсрәддин»ин сәсина сәс верәрәк јазырды: «Молла Нәсрәддин» журналынын һоп-һопу... кимә мә'лум дејил?! оп-һоп һәзл, мәсхәрә тәриғилә мәншәтимизин нөтсанла-ыны көзәл вә мә'нидар шे'рләр илә бизә бир-бир тәсвири гди. Инди биз бачардығымыз мадди көмәји ондан мұза-игә етмәмәлијиз...»¹

¹ «Ничат» гәзети, 30 апрел 1911, № 25.

«Молла Нәсрәддин» журналынын мүрачиётнамасының, рәкағрысы илә гаршилајан, Ч. Мәммәдгулузадә илә янашы халг шанринин јарадычылығына илк, дүзкүн гијмет верән, онун әсәрләrinин кениш шөһрәт газымасының сиррләrinни ачыб көстәрән мүәллифләrdәn бири көркемли тәнгидчи вә әдәбијјатшүас Фиридунбәј Көчәрли олмушдур. Онун Сабир јарадычылығына һәср етдији вә илк дәфә «Молла Нәсрәддин» сәһифәләrinдә дәрч олунмуш мәгаләси бөյүк шаирин хәлгилијини вә сатирасыный хүсусијјэтләrinи тәдгиг едиб өјрәнмәк нөгтеги-изөриндән инди дә өз әһәмијјетини тамамилә сахла-магладыр.

Ф. Көчәрли Сабир јарадычылығындакы дәрин реализм вә хәлгилије јүксәк гијмет вермиш, әсәрләrinин «ачыг вә садә ана дилиндә» язылмасыны шаирин шөһрәtinи артыран мүһум амилләrdәn бири кими сәчијјәләндир-мишлир. Мүәллиф халг шаиринин јарадычылығына һәср етдији бу илк мәгаләсиндә дејирди:

«Сабир әсrimizин ән мүгтәdir вә хоштәб' шаирләrin-лән бирисидir. Онун сабигдә бә'зи мүстәар адлар илә имзаланмыш абдар, хошмәзмун вә мөвзүн кәламлары «Молла Нәсрәддин»ин сәһифәләrinдә дәрч олунуб, оху-чулары бир јандан күлдүруб, бир јандан ағладырыд. Онун јаздығы ше'рләrin чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб мәнишәтимизин ејнини көстәрмәjә көрә әзбәр өјрә-нилирди.

1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин»ин 10-чу нөмрәsinde Сабирин дәрч олунмуш тәрчи-бәнди ки, бу сәјаг башла-ныр: Амалымыз, әфкарымыз ифнаји-вәтәндир... дилләrdә мәлі илә зикр олунурду вә мәчлисләrdә әзбәрдән оху-нурду. Сабирин тәб'индә бир о гәдәр зәрифлик вә дилин-дә ојлә бир ләтафәт вар ки, күлдүрә-күлдүрә ағладыр вә ағлада-ағлада күлдүрүр...»¹

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 мај 1911, № 19.
154

Тәнгидчи башга бир мәгаләсіндә исә кәләчәкдә бириң һәјат вә јарадычылығына даир охучулара даһа ниш вә этрафлы мә'лumat верәчәјини вә'л едир, шаин вәхтсыз вәфатына дәриндән кәдәрләнириди.¹

Бу типли јазыларын сајыны о заманкы мәтбуатдан ұтырмаг да мүмкүндүр. Бүтүн бунлар белә бир айдын әгигәти тәсдиг едирди ки, һәлә Сабириң сағылығында түн шаирлик шөһрәти кениш жајылмыш, әсәрләри севи-и-севилә охунан әсил халг шаир олмушлур.

Буна көрә дә «Молла Нәсрәддин» журналынын Сабириң хәстәлиji вә ағыр мадди еһтиячлары барәсіндәки тұрачиәтнамәси шаирин истәр мұасирләрини, истәре охучуларыны дәрин дүшүндүрмәj бilmәzdi. Эсәрләрини іемишә севә-севә охудулары бөյүк шаирин онларын көмәjине еһтиячы вар иди. Сабириң гәlәm достлары вә гәlirbilәn охучулары дәрһал вәтәндешлүг борчларыны әринә жетирдиләр, дар күнүндә севимли шаирләrin оқемәk әли узатдылар. Онларын һәр бири өз имканы дахи-йинде бөйүк шаирә ианә верир, бунунла да шаирин һәјаты вә сәhħәти кешиjиндә дурурдулар. Көндәрилән ианәләрин мигдары нә гәdәr az, һәчми мәһдуд идисә дә, мә'насы вә мәзмұну бир о гәdәr бөйүк, әнатә даирәси кениш вә ибрәтли иди. Бу ианәләр, ejni заманда, Сабириң охучу күтләләри арасындақы мисилсиз шөһрәтини пирлаг шәкилдә экс етдиририди.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-чи ил 8 мај тарихли нөмрәсіндән башлајараг Сабирә ианә көрөн шәхсләрин адлары вә ианәләринин ғәdәri һагтында мүн-тәзәм сурәтдә сијаһы дәрч олунмаға башлајыр. Бу сија-һылар тәкчә һесабат, гуру вә чансыз рәгәм характери да-шымагла галмајыб, шаирин тә'сир даирәсч һагтындақы тәсәвүрләrimизи даһа да кенишләндирір. Һәмин сија-

¹ «Мә'лumat» гәzeti, 3 август 1911, № 29

һындары диггәтлә нәзәрдән кечирдиңдә, Сабир јарадычылыгының һәјата вә әдәбијата тә'сирини көрүр, онун асөрлөринин әрази, мәкан мәһдудлуғу танымадығынын, кениш охучу күтләләри тәрәфиндән һәр жердә ejni сәми-мийәт, рәғбәт вә һәрарәтлә гарышыландығынын чанлы шайнили олурсан.

Сабирә ианә топланышынын тәкчә Азәрбајҹан чәр-чиңсинде галмамасы, шаирин доғма вәтәнинин һүдудларының ашарағ айры-айры шәһәрләри, узаг мәмләкәтләри җыато стмәси буна ән яхшы сүбүт иди. Ианә қөндәрилән җәрләрин адларына өтәри нәзәр салдыгда, онларын сыра-сында Азәрбајҹанын Кәнчә, Нахчыван, Ләнкәран, Чулфа, Нуҳа кими ири јашајыш мәнтәгәләри илә јанаши, Ашга-бад, Кијев, Тәјмурханшура, Мәрв, Батуми вә с. шәһәрләрин адларыны да көрүр, Сабир ше'ринин күтләвилиji, халг шаиринин кениш охучу даирәси һагтында мүәjjән тәсөввүр алышыг.

Бундан башга, хәстә шаирә мадди јардым көстәрән-дерин милли тәркибчә мұхтәлифији, азәрбајҹанлыларла бирликдә рус, ермәни, јәһуди вә бир сыра башга милләт-дерин нұмајәндәләринин олмасы да диггәтәлајиц, ибрәтилиз бир һадисә, Сабир јарадычылығындақы дәрин һуманизм вә бейнәлмиләлчилик идејаларынын парлаг нұ-мағиши иди. Эксәријјәти маарифпәрвәр зијалылардан үбірет олан ианә верәнләр арасында мұхтәлиф сәнэт, поэзия сәнибләри—мұәллим, һәким, фәhlә, хырда сәнэт-кер, ашпаз ва с. вар иди. Кишиләрлә бәрабәр бир нәфәр тадынын—Кәнчәдән Зәһра ханым адлы бир мұәллимәни Сабирә ианә қөндәрмәси исә бүтүн өмрү боју дини мәдениumat вә өңәләтә гарши, гадын азадлышы, тәһсил вә тәрбијәси уғрунда гызынын мұбаризә апармыш һуманист шайра габагчыл Азәрбајҹан гадынларынын гајғысы кими мәжбүрледи.

Нәнајәт, халг шаиринә ианә յығылмасында үмуми-

этлэ маарифпәрвәр зијалыларын, хүсусен «Молла Нәс-әддин» редакторунун, журналын мухбир вә әмәкдашларынын әмәјини вә хидмәтини ажрыча гејд етмәлийк. Әнлар севимли шаирә шәхсән мадди јардым верликләри кими, бу мәгсәдлә бир сырға тә'хирәсалыныз, вачиб тәд-биrlәри дә һәјата кечирир, ианә компанијасыны тәшкил җири, Сабирин мәнфәэтинә ажры-ажры шәһәрләрдә театр амашалары көстәрирдиләр. Бу тәмәнинасыз, хејирханә шәдә шаирин мұасирләри вә гәләм достлары Чәлил Мәм-тәдгулузадәнин, Аббас Сәhhәт, Фиридуңбәј Кәчәрли, Эмәр Фаиг Нә'манзадә, Мәммәдәли Сидги, Мәндибәј үаучынски, Салман Әскәров (Мұмтаз), Гурбанәли Шәрифзадә, Йусиф Вәзиров (Чәмәнзәмінли) вә бир сырға ашгаларынын фәалијәти һәтиги тә'рифә, тәгдирә тајигдир.

Хәстә шаирә мадди јардым компанијасы «Молла Нәс-әддин» сәнифәләриндә там ики аj (1911-чи илин-8 маңындан 10 ијуулана кими) давам етмиш вә бу мүддәтдә журналын идарәсинә 350 (үч жүз әлли) манатдан бир гә-әр артыг пул жығылыб көндәрилмишиди. Һәмин пуллар А. Сәhhәт васитәсилә хәстә шаирә чатдырылмышды. Иә верәнләрин ичәрисиндә бир нәфәр дә олсун Бакы мәл-ончусунун, вар-дөвләти ашыб дастан ири торпат саһиб-тәринин адына тәсадүф едилмәмәси, онларын бүсбүтүн кәнарда галмасы да сәбәбсиз вә мә'насыз дејилдир. Бир из ашағыда көрәчәјимиз кими, бунун дәрин көкләрини, җичтимаи-сијаси сәбәбләрини «Молла Нәсрәддин» журналы чох доғру мүәjjәнләшdirмиш вә өз охучуларынын мүһакимәсина вермишdir.

Халг шаиринә ианә топланмасында габагчыл зијалыларын сә'јини вә зәһмәтнин дөнә-дөнә ге'д едиб кениш охучу күтләләринин нәзәринә чатдыран «Молла Нәсрәддин» журналы бу ишдә ләнкијәп яхуд кәнарда галан кәнчләри дә тәһмәтләндирir, мәзәммәт едири. Нуха

көндөрини тәнгид атәшинә тутулмасы журналын мәһз бүткәстлори илә бағлы иди. Шәкидән көндәрилмиш бир сабакда дејилирди: «Хәстә шаириң мәнфәэтинә бураның мәденийлорвәр чаванлары театр вермәк истәјирләр».¹ Бу көниб, көйрхән тәшәббүс баша чатдырылмадыгда, журнал Шәки көңчләрини төһмәтләндирмиш вә онларын фокусијәтсизлијини сатира һәдәфинә чевирмәји лазым билгисишидир. «Молла Нәсрәддин»ин Шәки мүхбири журнала көндәрдиң бир фелjetонунун сонунда һәмин мәсәләгә ишарә едәрәк јазырды: «Һә, бир дә бу јахында хәстә шаприлизә ианә топламаг учун театр оjnаначаг иди. Анчың һизалар бир аз исти олдуғундан бир мүддәт тә'хирә дүнигү».²

М. Э. Сабирә ианә вермәкдән бојун гачыран, халг шаириң мадди көмәјини әсиркәјән «милләт хадимләре»—мүлкәдар, капиталист, тачир вә руhaniләр исә дәрбәнде «Молла Нәсрәддин»ин кәскин истеңзасына мә'ruz гаплымлар. Сабир сатирасының дайими тәнгид һәдәфләринден бири олан «милләт хадимләринин» шаирә мұнасибәти, ианә топланышында тутачаглары мөвге айдын иди. Бу мұнасибәт, бу мөвге нифрәтә лајиг олса да, тәәччүбдү дејилди, тәбии вә ғанунаујғун бир һал иди. Чүнки Сабир Сабириң симасында өзләринин амансыз ифшачысын таныјыр, буна көрә дә халг шаириң мадди көмәје төзөрмәкәлән һәмишә вә һәр јердә күтләви сурәтдә имтина едирдиләр.

1911-чи илин апрелиндән башламыш та илин ахыры же ғозарки ваҳт әрзиндә «Молла Нәсрәддин» журналының бу мәсәләјә һәср етдији мәгалә, фелjetон, мүхбиң мектубу вә телеграф хәбәрләри кинајәсинин кәсқинлији тәжірибелесинин амансызылығы илә сечилир вә јүксәк инсаны

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 5 июн 1911, № 21.
² Жыл брада, 3 июл 1911, № 24.

сифатлардан мәһрум олан мұртәче үнсүрләре, «миллэт хадимләринә» гаршы ағыр иттиham кими сәсләнир. Һәм дә бу јазыларын идея, мәзмун даирәси тәкчә хәстә ша-
вә ианә топламаг чәрчивәсиндә галмајыб, халт үчүн, мүлләт балаларының кәләчәji вә хошбәхтлиji үчүн бир
тох зәрури, вачибли мәсәләләри дә әнатә едири. Жур-
нал милли буржуазияны вә мүлкәдарлары сатира ат-
шинә тутаркән гоншу халгларын ажры-ажры нұмајәндәлә-
ринин тәшәббүскарлығыны, милләт ѡолундакы сә'jlәрини
шүмүнә көстәрир, онларын јашы хұсусијәтләриндән өj-
рәнмәји, ибрәт алмағы тәбліғ едири.

Бу мәвзуда чап олунмуш јазыларын идея мәзмунуну
әздын тәсәввүр етмәк үчүн журналын охучулара мұра-
чиәтнамәси илә ejni нөмрәдә чыхан «Еһсан» адлы фелje-
тондакы бир епизода диггәт жетирмәк кифајәтдир. Епизод
будур:—Нахчыванын бир нәфәр дөвләтли тачири өз оғ-
луна дәбдәбәли тој тәдарүкүнә назырлашдығы вахт, ер-
мәни гоншусунун «Нахчыванда бөйүк зираәт мәктәби
ачмаға чохлу пул вәғф еләдијини» ешидиб, куја тој бү-
сатыны дәрһал дајандырыр: «Бу мәсарифин јарысыны
тә'јин едир һәман сәнәт мәктәбинә ки, орада кәләчәкдә
мұсәлманларын да һәгги вә ады олсун; јарысынын јүз
манатыны да көндәрир бүтүн Гафгазда шәһрәт тапмыш
хәстә шаишимизә ки, онун ше'рләрини һәмишә гәзетләрдә
охујанда «пәh, пәh, пәh!» дејиб ләzzәт апарарды...»¹

Фелjeton мүәллифинин дәрин тәэссүф һисси илә гәлә-
мә алдығы бу сәтирләрдә кизләнмиш ачы кинајә, истеһ-
заны дујмаг чәтиң дејилдир. Бу истеһза вә кинајә фелje-
тондакы кәssкин тәзад дахилиндә даһа габарығ шәкилдә
нәзәрә чарпыр. Бир тәрәфдә чаһ-чәлаллы тој тәдарүкү, о
бири тәрәфдә дә бөйүк шаириң ағыр мадди еһтијачлары,
бир тәрәфдә халгын тәрәггиси үчүн хеирханә ишләрә тә-

¹ «Молла Нәсрәddин» журналы, 23 апрел 1911, № 15.

шаббус көстәрән ермәни тачири, о бири тәрәфдә дә милләт дејрәт һиссенидән узаг олан мұсылман тачири—мүәлімнән усталыгла гарышлашдырығы тәзадды һәјат сәхнәсінде олар беләдир.

Истенеңза вә кинајә тәкчә бу фелјетонда дејил, халт шаиринин вәзијјәти илә әлагәдар журналда чап олунмуш башта материалларда да гүввәтлидир. Мәсәлән, телеграфтада хоссраң инин онриндә охујуруг: «Шамахы—«Молла Нәсрәддин» журналының кечән нөмрәсіндәки «Охучуларымыз» сәрләәхәли ихтары охујандан соңра Шамахы тачирләри үч мин манат пул јығдылар ки, мәһтәрәм шаирларни загранитсада мұаличә етдирмәјә көндәрсингәдер». Жаҳуд, яңә Шамахыдан верилмиш башга бир хәбәрдә дејилләрди: «Бура дәзләтлиләри өз араларында, өз ғозашу шаирләри үчүн жедди јүз манат пул јығдылар ки, шистени Һерлинә көндәриб оператсија еләтдирсилләр».

Бу типли жазыларда «Молла Нәсрәддин» журналы истегесмарчы синифләрин, дәвләт вә сәрзәт саһибләринин көзү шаиринә һәгиги мұнасибәтини инчә, сатирик чизкинде әрәп чарпдырыр, долајысы илә Сабирин мәһз зәһмәткеш болға күтләләринин мәнафејинә хидмәт етмиш олдуғуны да, анчаг әнләр тәрәфиндән севилдијини көстәрирди. Көрүнүүжүү үзрә, журнал Сабир ярадычылыгының идеялық, иматини, кәсқин синфи мәнијјәтини тамамилә доғру муржәнлашдирир, сатира һәдәфләринә гарши шаирин арттычыл вә принципial мұбаризәсіни онун мадди вәзијјәттеги дурмадан ағырлашдыран мүһум сәбәбләрдән бири кими гијметләндирирди. Хүсуси мүлкийјәтә әсасланан мәннәттеги ичтимай гурулушда бөյүк шаирин бир мүлдәттеги мүлкисиз галдығыны, айләсінә әрәк пулу газанмат мәннәттеги илә доғма журдуну белә тәрк етдиини, даим ен-

1. «Молла Нәсрәддин» журналы, 1 мај 1911, № 16.

тијач ичәрисинде јашадығыны вә бүтүн бунларын нәти-
чесинде ағыр хәстәләндүйини нәзәрә алсаг, журналын
көстәрдији сәбәбләрлә тарихи һәгигәт арасындақы уй-
ғынлуғу тәсәввүр етмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир.

Халг шаириңин хәстәлији вә мұаличәси тарихинде,
бунунла әлагәдар олары «Молла Нәсрәддин» журналы-
нын фәалијәтиндән данышаркән Сабириң өмрүнүн ахыр
чағларында јаздығы вә Ч. Мәммәдгулузадә илә мәслак-
дашлығынын сон илини парлат шәкилдә экс етдириән ики
мәктубу үзәриндә дә дајанмағы лазым билирик. Бу бир
дә она көрә вашибидир ки, һәмин мәктубларын јазылма
тарихи барәсинде сон вахтлар мәтбуатда јанлыш вә зид-
дијјәтли мұлаһизәләр сөјләнмишdir.

Мә'лум олдуғу кими, Сабириң кешмәкешли һәјат во
иүбәризә јолунун бир сыра чәһәтләрини ишигандырмаг
ғчүн шаириң өз әли илә јаздығы мәктублары ән ме тәбәр
иәнбә сајылыр. Бөյүк шаир јашајыб-јаратдығы дәэрлә
әз мұасирләри вә гәләм достлары олан Ч. Мәммәдгулу-
задә, А. Сәһһәт, Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, Э. Элиев,
Г. Шәрифзадә вә башгалары илә мәктублашмыш, истәр
пәхси һәјатынын, истәрсә маариф вә мәдәнијјәтимизни
һир сыра мұһым мәсәләләри барәсинде онларла фикир
иүбадиләси етмишdir. Сабириң мәктубларынын, демәк
шар, һамысы итиб-батмыш, бизә јалныз бир нечә мәктү-
ју кәлиб чатышдыр. Һәмин мәктублар «Honhonnamas-
ин мұхтәлиф нәшрләrinе (1914, 1922 вә 1965) дахил
едилмишdir.

Шаириң өмрүнүн сон аjlарында јаздығы мәктублар-
дан јалныз үчү галыр. Бу мәктублардан бири «Молла
Нәсрәддин» журналынын әмәкдашы вә мұхбири Гурбани
Шәрифзадәнин, икиси исә шаир Аббас Сәһһәтиң үз-
занына јазылмышдыр. 1911-чи ил февралын 6-да Г. Ша-
рифзадәјә јазылмыш, автографы сахланан мәктуб һанында
профессор Эзиз Шәриф бир нечә ил бундан гүбәт

мәтбуатда мүфәссәл мә'лumat вермишdir.¹ Автографы әлиминдә олмајан дикәр ики мәктубу исә илк дәфә 1914-чү илдә A. Сәһhәt «Honhöpnamә»нин сонунда чап етдиришишdir.

Жаҳын досту вә мәсләқдашы A. Сәһhәtә көндәрди, мәктубун hәр икисини Сабир hәјатынын сон чағларында, Тифлисдә мүаличәдә олдуғу вахт жазмышдыр. Мәктубларында шаир хәстәлигинин даһа да шиддәтләнмәсіндән, Ч. Мәммәдтулузадә вә Һәмидә ханымын гајғыкешлигинден бәсс едир. Мәзмұнча бири дикәрини тамамлајан һәмин мәктубларын биринчиси 1911-чи ил ијунун 15-дә, икинчиси исә ијунун 27-дә гәләмә алынмышдыр.

Шаирин Г. Шәрифзадәјә мәктубуна hәср етдији мәзмұнлу мәгаләсіндә профессор Әзиз Шәриф Сабирин Тифлисдән апрел айында кетмәсінә әсасланарағ, A. Сәһhәtә көндәрилмиш мәктублардакы тарихләрин (15 вә 27 ијун) «дүзкүн олмадығына» вә «муәjjән шүбhә јаратдығына» даир бир гејд вермишdir. Журналист Гулам Мәммәдли исә бу жаһынларда мәтбуатда кичик бир жазы дәрч етдиရәрек, hәр ики мәктубда аjlарын сәhb кетдијини, мәктубларын 1911-чи илин ијун айында дејил, апрел айында жазылдығыны көстәрир.

1911-чи илдә шаирин мүаличә үчүн февралын 1-дән «апрелин ахыр күnlәrinәдәk» Тифлисдә галдығыны илдина едән мәгалә мүәллифи дејир: «Ијун айында Шамахыда ағыр hалда жатаң вә hәјатынын сон күnlәrinini кечирән шаир һәмин аj Тифлисдән Аббас Сәһhәtә мәктуб жаза билмәзди. Шүбhәсиз, мәктублар апрел айында жазылмышдыр. Еhтimal ки, шаир өз мәктубларында апрел айыны рум рәгемләри илә «IV» көстәрмиш вә бу ра-

¹ Әзиз Шәриф. Сабир Тифлисдә, «Азәрбајҹан» журналы, 1958. № 1 1958. 204—204.

тәмләр сәнів олараг «VI» охуимуш вә нәтичә е'тибары иле апрел айы дөнүб ијун олмушдур.

Бу мұлаһизәләрин heч бири илә разылашмаг олмаз. Сәнәдләр вә фактлар бу кими мұлаһизәнни, еһтималын жаңлыш олдуғуны тәсдиғ едир.

Әввәлән, Сабир heч бир мәктубунда аjlары рум рә-тәмләри илә көстәрмәмишdir. Шаирин истәр автографы сахланан, истәрсә «Һопһопнамә»дә чап олунмуш мәктубарында тарих адәтән бу шәкилдә геjd олунур: 23 апрел 1908; 17 август 1908; 6 феврал, рузи-јекшәнбә, 1911 вә с.

Икинчиси, Сабир Тифлисдә «апрелин ахыр күнләри-нәдәк» галмадығы кими, апрел айында орадан досту A. Сәһhәтә heч бир мәктуб да јазмамышдыр. Буну аждын тәсәввүр етмәк үчүн «Молла Нәсрәддин» журналындан кәтиридијимиз ашағыдақы сәтирләрә диггәт јетирак.

М. Э. Сабирин хәстәлиji, мұаличәси вә мадди еһтия-ты барәсингә «Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-чи ил 23 апрел тарихли нөмрәсингә дәрч олунмуш вә јуха-зыда нағында бәhc етдијимиз «Охучуларымыза» алды мұрачиәтнамәдә бу сәтирләр јазылышыры: «Хәстә бу іејндә Шамахы шәһәриндәдир. Ианә көндәрмәк хәниш әдән гардашлар «Молла Нәсрәддин» идарәсингә мұрачиәт едә биләрләр. Бизим дә тәклифимиз бу олачаг ки, көндә-рилән ианәни бурадан көндәрәк Шамахы шәһәриндә мәшhур вә мәһтәрәм тачирләримиздән Ыачы Әбдүррәним Сәмәдов чәнабларына ки, мұшарүн-илеj дә Мирзә Аб-басгулу Сәһhәт васитәси илә хәстәмизә јетирын».¹

Журналын вердиji бу мә'lумата heч бир шүбhә ола билмәз. Һәмин мә'lуматын докрулуғуны башга менбәләр дә тәсдиғ етмәкдәдир. Мәсәлән, о күнләрдә Шамахынан көндәрилмиш вә «Ничат» гезетинин 30 апрел тарихын нөмрәсингә дәрч олунмуш бир мұхбир мәктубунда охују-

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 23 апрел 1911, № 15

рет «Малли шаиримиз, «Молла Нәсрәддин»ин һон-хону
б., Сабир бу һалда Шамахыда бәрк налоштур. Бир нечә
ең бүтән әгләм Сабир Тифлисә мұаличәјә кетмишди.
Такем ики ай Тифлисдә... мұаличә олунду исә дә, налош-
тур мұаличәпәзир олмадығындан налош һалда женә Ша-
хаттаға гајытты!»¹

Демати, «Молла Нәсрәддин» журналынын һәфтәдә
бир әүфө нәшр едилди және нәзәрә алынса, айдын олар
ни, апрел айынын 23-дә Шамахыда хәстә һалда жатан Са-
бир, һәмнин айын 15-дә вә 27-дә Тифлисдән досту Аббас
Сәхнәт мәктуб жаза билмәзди.

Булан башга, Г. Шәрифзәдәнин үнванына жазылмыш
мәктуб илә А. Сәхнәтә көндәрилмиш мәктубларын мәз-
мұнна мұғајисәси белә бир фикир сөјләмәјә әсас верир
ки, Сабир мұаличә мәғсәдилә Тифлисә бир дәфә дејил,
башка ики дәфә кетмиш, һәмнин мәктублар да шаирин
хәстәтүнин вә мұаличәсинин тамам башга-башга мәр-
шалыптарындә гәләмә алынмышдыр.

М. Э. Сабир 1910-чу илин сентябрьында Бакыда
хәстәзәнмишди. Үч ай Бакыда, ики ай исә Шамахыда мұа-
личә олунмушту. Мұаличәси тамам фајдасыз да галма-
мышдыр. Шаир 1911-чи ил јанварын 16-да Ч. Мәммәд-
шызық союза жазығы вә автографы әдібин архивинде
олунан хүсуси мәктубуну бу сөзләрлә тамамла-
ғырам: «Әфәндим! Жаваш-јаваш дирчәлирәм. Үмидварам
ки, көх ше'р жазам. Баги мәһәббәт».²

Дә мәктубудан аз сонра, көрүнүр, бөյүк шаирин сәһ-
нәттөн тилен хараблашмыш вә чилди мұаличәјә ентијаачы
жеткізурур.

Г. Шәрифзәдәјә мәктубундан айдын олур ки, Сабир

¹ «Иш-шай» газети, 30 апрел 1911, № 25.

² Аббас ССР Елмләр Академијасы Республика әлјазмалары
архиви, № 1000, даталуздынни архиви, Г—2(87).

мұаличә мәгсәдилә Тифлисә илк дәфә 1911-чи ил феврал айынын 1-дә көтмишdir. Үч күн башта мәнзилдә таландан сонра «Молла Нәсрәддин» журналының әмәкдашы Әмәр Фаиг Нәманзадә хәстә шири дүшдүjү мәнзилден көвә, жәни Мирзә Чәлил берадәримкилә» кәтирмишdir. О заман Ч. Мәммәдгулузадә вә Һәмидә ҳаным Гифлисә дејилди. Буна көрә дә ширин мұаличәси үчүн, журналын 1910-чу илин сонларындан 1911-чи ил мартаын 20-нә кими мувәggәti редактору олмуш Мәммәдәли Сидги хүсуси гајғы көстәрир.

Ч. Мәммәдгулузадә бу заман Гарабағдан Тифлисә, Мәммәдәли Сидгијә көндәрди және мәктубларында шири доступун вәзијjәти илә чидди сурәтдә марагланырыды. Әдіб 1911-чи ил 1 март тарихли мәктубунда М. Сидгијә мұрачиәтлә дејирди: «...Сабирин әhзалындан мәнә hәр дәфә jаз».

Г. Шәрифзадәjә јазылмыш мәктубундан бәлли олур ки, Сабири Рудников фамилиялы бир hәkim мұалича едир вә ширин хәстәлиji гара чијеринин шишимәси нәтижесинде башланмышдыр. Шири мұаличә илә ѡанаши, феврал-март аjlарында гызыны сурәтдә јазыб-јарадыры, истәр «Молла Нәсрәддин» журналында, истәрсә Бакыда чыхан «Jени hәgигәt» гәзетиндә онларча сатирик вә лирик ше'rләрини чап етдирир.

Бизим фикримизә көрә, Сабир мұаличә мәгсәдилә Тифлисә бу илк сәфәри заманы орада тәхминән иki аj (ән чоху мартаын ахырларына гәлдер) гала билмишdir. Шамахылы мұхбирии јазыб көндәрди және мәтбуатда дәрч едилмиш мәктуб да бу фикрин дөгрүлуғуну, ширии «тамам ики аj Тифлисдә» галдығыны, «нахошлуғу мұаличәпәзир олмадығындан нахош hалда јенә Шамахыја» гајытдығыны тәсдиг етмәкдәdir.

Апрел-мај аjlарыны Шамахыда өз евинде ѡата Сабири хәстәлиji даһа да шиддәтләнir. Она көрә да

Шәкіл 7.

шашир мајын сон жаҳуд ијунун илк күнләріндә тәкрапар Тифлисә қедир. Халг шаширинин о күнләрдә «Молла Нәсрәддин» журналында верилмиш шәкли дә, көрүнүр буинила әлагәдардыр (шәкіл 7). Журналын 29 мај тарихли нөмрәсіндә Сабириң јорған-дәшәкдә жатдыры һалда шәкли чәкилмиш, шәклин алтында «Зәнид өлмәкдәг табаг мансудинә чатмаг диләр» сатирасындан илк сәккиз мисра чап олумушшур. Шәклин о бири тәрәфиндән дә дәрд исфар рұхани баҳыб дејир: «Белә динсиз сөзләрі жаздыны үчүн аллаһын гәзәби тутуб ha!..»

Ијүи аյында А. Сәххәтә қөндәрилән мәктублар мәһбүтә бир ваҳтда гәләмә алымышдыр. Тәсадүфи дејил ки, А. Сәххәтиң өзү дә бу мәктублары 1914-чү илдә «Ноп-

нөпнамә»јә «Мәрһүм Сабир әфәндинин нахош олдугу һалда Тифлисдән рәғиги Сәһһәтә јаздығы ахырының мәктублары» ады алтында дахил етмишdir. Ыемин мәктубларын мәзмуну да, руһу да Г. Шәрифзадәјә јазылмыш мәктубдан габарыг сурәтдә сечилмәкдәdir.

Сабир досту А. Сәһһәтә мұрачиәтлә 15 июн тарихли мәктубуни белә башлајырды:

«Гардашым Сәһһәт! Мұаличәдән өтрут Тифлисә кәлдикдән соңра сәнә мәктуб јазмамышам; зира ки, һалым мұсанәд олмајыбыр. Мирзә Җәлил вә Һәмидә ханым чәнабларындан чох разыјам. Билмирсән мәнә нә гәдәр еһтирам едиrlәр; бу нечә мүддәтдә тәмам мөхаричими вә зәһәматымы мүтәһәммил олмушлар. Мәни мәһманиханаја хәстәханәдә јатмаға разы олмадылар, өз евләринде мәнзил вермишләр...»

Әкәр бу сәтияләрин Гулам Мәммәдлинин дедији кими апрел айында јазылдығы күман едилсө, о заман: «Сәнә мәктуб јазмамышам; зира ки, һалым мұсанәд олмајыбыр» сөзләрини нечә әсасландырмаг, изаһ етмәк олар? Февралын 1-дән апрелин 15-нә гәдәрки мүддәтдә Сабир иәниңи дост вә танышларына мәктуб јаза билмиш, на-белә онларча классик поэзија иничиси јаратмышдыр.

Дикәр тәрәфдән, јухарыдақы сәтияләрдән айдын көрүнүр ки, Ч. Мәммәдгулузадә дә, Һәмидә ханым да артыг Гифлисдәдир. Онларын шәхсән өзләри өзиз шаири евло-рина кәтирмиш, онун һәр зәһимәтинә дәэмүшләр. Һалбу-ки 6 феврал тарихли мәктубда көстәрилдијине көрә, шаири дүшдүйү мәнзилдән Ч. Мәммәдгулузадәнин евниң кәтирән Өмәр Фаиг, онун мұаличәсинә билавасынә гајың көстәрән исә Мәммәдәли Сидги олмушдур.

Г. Шәрифзадәјә мәктубундан фәргли олараг, А. Сәһ-һәтә јаздығы һәр иккى мәктубда шаир, Каспарjanе фамилиялыш бир һәким тәрәфиндән мұаличә едилдијини дејир.

15 июн тарихли мәктубуна А. Сәһһәтән чаваб алғы-

дан сонра Сабир ијунун 27-дә әзиз достуна сон мәктубу-
ну јазмышдыр. «Гардашым Сәххәт! Мәктубун јетишиди;
евдән, ушаглардан бир әндазәјәчән никаранлығым рәф'
олду. Галды ки, мәним әһвалым, сабигдә сәнә мәктуб јаз-
дығым һалда индики һалдан мин дәфә јахшыраг иди...»
сәтирләри илә башланан һәмин мәктубунда шаир санки
сон нәфәсләри олдуғуну дујур вә мәктубуны бу сөзләрле
битирирди: «Һәјатымдан билкүллијә гәт'и-үмидәм. Ахыр
нәфәсләрим олдуғун дәрк едиб дә, бу мәктубла сәнә әһ-
валымы хәбәр верирәм. Бир гәдәр бабәт олар исәм, Ша-
махыја гајыдачағам... Элим даһа гәләм тутмајыр. Эһли-
әjalымы сизә, сизи дә аллаһа тапшырырам...»

Сабир дедији кими дә етди. Мәктубундан ики-үч күн
сонра Шамахыја—айләсинин јанына гајытды. Јашајыб-
јаратмаг ешги илә чырпынан бөյүк шаир ијулун илк күн-
ләриндә бир дә Бакыја кәлди. Ахырынчы дәфә Тифлисдә
чәрраһијә әмәлийјатына разылыг өвермәјән Сабир инди
һәр шејә разы иди. Лакин иш-ишдән кечмишди. Бу хүсус-
да һәмин күnlәрдә мәтбуатда дәрч едилмиш бир хәбәр-
дә охујуруг: «Һәкимләrin төвсијәси илә шаиримиз Ша-
махы јајлагларына гајытмаға мәчбур олмушшур. Ики аj
орада галыб, тәгвијәт тапдыгдан сонра Бакыја кәлиб
оператсија етдиրәчәкдир».¹ Беләниклә, о, доғма вәтәнина
гајытмалы олду. Ијулун 12-дә даһи шаир ити вә шаһии
көзләрини әбәди олараг јумду.

Вахт, заман е'тибарилә гыса мүддәтдә, беш-алты илии
әрзиндә минләрчә охучунун гәлбини фәтһ едән, үрәкләр-
дә өзүнә әбәди һејкәл учалдан Сабириң вәфаты Азәрбај-
чан әдәбијјаты вә үмүмән ичтимай фикримиз үчүн эн
Сөйүк иткى олду. Чохәсрлик классик әдәбијјатымызын иш-
кишафы тарихиндә фөвгәл'адә чошгун исте'дады илә өзү
иә лајиг, јүксәк мөвгө газанан, Азәрбајчан шे'ринин тәк-

¹ «Мә'лумат» гәзети, 10 ијул 1911, № 8.

чә мөвзү вә мәзмунунда деил, набелә поетик образлар системиндә, бәдии тәсвири-ифадә васитәләриндә дә әсаслы чеврилиш јарадан, ше'рә тамамила јени истигамәт ве-риб, ингилаби сатира мәктәбинин баниси кими јүксәлән бир сәнәткарын вәфаты нечә дә ағыр иди. Заман кеч-дикчә, бу иткинин ағырлығы, бөјүк шаирин вәфаты нәти-җәсиндә үмумән әдәбијатымыза, хүсусән ше'римизә дәј-ниш зәrbә өзүнү даһа кәскин шәкилдә һисс етдирирди.

Мұасирләри вә гәләм достлары да шаирин вәфатыны мәһз белә гаршыламыш, онун өлүмүнү кениш зәһмәт-кеш күтләләрә үз верән бөјүк итки, үмумхалг матәми кими гијмәтләндирмишләр. Бүтүн өмрү боју Сабирә ән яхын дост вә сирдаш олан Аббас Сәһһәт халг шаиринин вәфаты барәсиндәки «гара хәбәри» охучулара билдирир-кән деирди: «Јалныз бир истәкли рәфиғ, меһрибан дост итиридијимдән бу гәдәр мүтәссир дејиләм; бир бөјүк милләт бир гијмәтли шаир итиридијиндән кәдәрим билмүзәәф-дир. Сабирин вәфаты милләт үчүн бир зәја'и-әбәдидир, бир зәрбеи-фәлакәтдир ки, онун ағрысыны милләт кәнди вүчудунда һәлә сонралар дәрк едәчәкдир»¹.

Азәрбајҹан мәдәнијјетинин көркәмли хадимләриндән бири олан Фиридунбәј Кәчәрли дә шаирин вәфаты хәбәриндән сарсылмыш вә бу мұнасибәтлә гәләмә алдығы мәгаләсindә ашағыдақы сәтирләри јазмышдыры: «Сабир кетди,—бизи дәхи синәси дағлы вә үрәжи гәмли һәсрәтдә гојду. Мәрһумдан бизим бөјүк тәмәнниаларымыз вар иди. Онун лисанындан тазә сөзләр, тазә фикирләр ешиitmәк истәрдик. Вәли чох әфсус ки, әчәлдән мачал олмады вә Сабир һәсрәт илә кедиб, бизи дә һәсрәтдә гојду»².

Халг шаири Сабирин вәфаты демократик Азәрбајҹан мәтбуаты, хүсусилә «Молла Нәсрәддин» журналы үчүн

¹ «Мә'лumat» гәзети, 19 июл 1911, № 16.

² Женә орада, 3 август 1911, № 29.

ағасыз иткі иди. Маһир күлүш устасы, ширин, дузлу сатирик ше'рләри илә «Молла Нәсрәддин»ин парлаг сәһи-фөләрини бәзәйән халг нәғмәкары әбәди сусмуш, охучу за диннәјициләрини интизарда гојмушдур. Журналын бу мұнасибәтлә чап етдиши некрологда Сабир мисли-бәра-бәри олмајан бир шаир, надир сатирик исте'дад саһиби, жаратдығы гүввәтли вә гүдрәтли әдәби мәктәблә Азәрбај-чан поэзијасынын инкишафына күчлү тәкан көстәрмиш бир сәнаткар кими гијмәтләндирилерди. Сабирин парлаг хидмәтләринә јығчам вә мә'налы бир шәкилдә нәзәр-диг-гәти чәлб едән «Молла Нәсрәддин» журналы дејирди:

«Мәһтәрәм охучуларымыза мә'лум олсун ки, бу ијул аյынын он иккичи күнүндә Шамахы шәһәриндә, әзиз олан «Сабир» тәхәллүсу шаиримиз Мәшәди Әләкбәр Тәһирзәдә чәнаблары вәфат едиб әлимиздән кетди.

«hop-hop», «Әбунаср Шејбани» вә бундан сәвајы гејр имзалар вә имзасыз ләzzәтли ше'рләри мәчмуәмиздә оху-мага адәт едән охучуларымыз билирләр ки, бир белә вүчудун юх олмагы маариф достлары үчүн нә бөյүк дәрд-дир. Лакин истәкли јолдашымызын әгрәбасына башсағ-лығы веририк вә биз дә бунилә тәсәлли таптырыг ки, өлүмүн габагында қәда да, султан да ачиздирләр»¹.

Некрологла јанаши, журналын һәмин нөмәсіндә россам Роттер тәрәфиндән халг шаиринин гара һәшә ичәрисиндә рәсми дә чәкилмиш вә рәсмин алтында: «Бу ијул айынын 12-дә вәфат едән шаиримиз Сабир» сөзләри јазылышты.

Халг шаиринин вәфатындан соңра да «Молла Нәсрәддин» журналы тез-тез бөյүк һөрмәт вә еһтирамла онун адами јад едир, Сабир сатирасына олан кәсекин еһтијаачы нағорә чарпдырырды. Профессор Әзиз Шәриф, нәдәнсө,

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 20 ијул 1911, № 26.

шашын өлүмүндөн һәмин илин ахырына гәдәрки вахт арзинде журналда Сабир адынын жалныз «ики дәфә» чакылдијини геjd едир. Һалбуки көстәрилән мүлдәтдә «Молла Нәсрәddин» сәhiфәләриндә бу вә ja дикәр мұнаибәтлә шаирин ады азы дөрд-беш дәфә чөкилмишdir.

«Молла Нәсрәddин» журналы Сабириң вәфатындан онра чап етдији языларда да, hәр шеjdәn әvvәl, чар сул-идарәсінин, истиスマрчы синиғләрин бөjүк шаире іәни мұнасибәтини сатирик истиғаматдә сәчиijәләндирмәjә чалышырды. Сабириң симасында әзилән вә истиスマр олунан зәһмәткеш күтләләрин әсил мұдафиәчисини ахшы билиб таныјан чар мә'мурлары вә буржуа-мүлкәдар ағалар журналын сәhiфәләриндә дөнә-дөнә, кәскин тәнгид атәшинә тутулурду.

Бу чәhәтдән журналын Ирәван мұхбири Эли Мәһзун Рәhимовун («Jetim чүчә» имzasы илә) публисист мәгалә вә фелjetонлары диггәти чәлб едир. Мұхбир Ирәвандада чәрәjan едән ичтимаи-сијаси надисәләрлә әлагәдар суrәтдә тез-тез Сабириң адыны чәкир, мәрһум шаирин вә онун айләсінин ағыр мадди вәзиijәтини көстәрәркән, чар үсул-идарәсінин мұдафиәчиси вә истинаidкаһы олан истиスマрчы синиғләрин геjри-инсани, түфеjli тәбиәтини гамчылајырды. «Тазә хәбәрләр» адлы фелjetонунда мүәллиf Ирәвандада дума сечкиләриндәki дәстәбазлыгдан, јумруг, силлә давасындан бәhc етдиқдәn сонра ришхәндә лә дејирди: «Тазә хәбәрләrin дөрдүнчүсү дә будур ки, мәрһум шаиримизин айләсінә мәhкәмәdә ианә дәфтәри ачыблар, hәләликдә бир милjon манат жығылыб».

«Ианә» адлы башга бир фелjetонунда исә мүәллиf иki нәffәrin сөhбәti фонунда Шеjх Салеh кими фырыл-дагчы руhаниjә бир кечәdә жығылан «жол хәрчи» илә иki аյын мүлдәтиндә мәрһум шаирә топланмыш мадди ѡардымын мә'налы мугајисәсіни верир. Mусалибләр арасында белә бир сөhбәt кедир:

— Ай чаным, бу Шеих Салең кимди, ахыр, нәчиidi вә һарадан кәлиб, нара кедир?

— Гадам, бу Хорасан зәвварыдыр, өзү дә Қәрбәлада хүңдемдүр. Қасыб адамдыр, орда кәлиб-кедәнләрдән һәтгүл-гаренн алыр. Иди дә Хорасандан кәлир, пулу түртулуб, кәрәк јол хәрчини дүзәлдәк.

— Чох јахши, нә гәдәр пул јығылды?

— Беш, он, ијирми, отуз, гырх...

— Жаны, бу кечән ајда о шамахылы хәстәчан шаирди, нә билим, ады нәди, она көндәрилән гәдәрчә олар ja јох?

— Баба, әvvәл-ахыр, заһир-батин, бүтүн-бүтүнә бу Шеих Салеңә јығылан олду нәгд пул...»¹

Фелjetон мүәллифи бу јерә чатанда диалогу гәсдән сона чатдырыр, тамамлајыр. Бундан артыг бир кәлмә дә етсүн сөз демир, һеч бир мигдар, конкрет рәгәм көстәрмир. Лакин диалогдакы күчлү сатирик мәнтиг охучуну мәһз мүәллифин изләдији мәгсәдә доғру истигамәтләндирир, она чох шеј дејир. Шеих Салеңин әмәлләри дә, она јығылан пулун мигдары да охучунун нәзәриндә чанланыры.

Буржуа-мүлкәдар ағаларын, дин хадимләринин там-эксинә олараг, дөврүн габагчыл адамлары, гәлби вәтәнә хидмәт ешги илә дөјүнән маарифпәрвәр зијалылар вә кенини охучу күтләләри Сабирин хатирәсини һәмишә әзиз сахлајыр, онун әсәрләринин нәшри барәсиндә мәсәлә галдырыр, мәрһүм шаирин аиләсинә мадди јардым топлышыны давам етдирирдиләр. Сабир ирсисини нәшри тарихинде хүсуси фәалийјәт көстәрән Меһдибәј Һачынски халг шаиринин вәфаты күnlәриндә јаздығы бир мәгаләсінде өз һәмвәтәнләрини мәрһүм шаирин «неч бир шејә күманы кәлмәjәn» аиләсисини күзәранынын гејдинә галмиға чағырыр, онун әзиз хәләфини, көзүнүн ағы-гарасы

¹ «Молла Нәсрәлдин» журналы, 11 август 1911, № 29.

олан «дөрд јашлы көрпә оғлуну» дөгма өвлөд кими тәрбијә едиб бөјүтмәji азәрбајчанлыларын мүгәддәс борчу сајырды.

Сөз жох, Сабирин сағлығында олдуғу кими, онун вәфатындан соңра да «Молла Нәсрәддин» журналы өз сөвимли ширигин ады илә бағлы ирәли сүрүлүб һәјата кечирилән мүһүм тәдбирләрин өн сырасында кедирди. Даһа дөгресү, бу тәдбирләрин әсас тәшәббүсчүсү вәтәшкілатчысы «Молла Нәсрәддин» иди. «Молла Нәсрәддин» журналы ширин вәфатындан соңракы нөмрәләринин бириндә хүсуси мұхбири Гурбанәли Шәрифзәдә васитәсилә Нахчыванда «мәрһүм Сабирин оғлунан дәфтәргәләм пулу» јығылмасына даир мүфәссал мә'лumat верир вә һәмин пулун Шамахыја көндәрилдијини билдирирди.

Журналын әсас мүһәррирләриндән вә Сабир әдәби мәктәбинин көркемли давамчыларындан олан шаир Эли Нәзми илин јекунларына һәср етдиши шे'риндә Сабирин вәфатыны 1911-чи илдә баш вермиш мүһүм һадисәләрдән бири кими гијмәтләндирди. О, бөյүк сатирикин вәфаты илә «Молла Нәсрәддин» журналына үз верән ләрин кәдәри образлы шәкилдә белә ifadә еидирди:

Бу ил биздән айрылды истәкли Сабир,
Бизи гојду гәмкүи о гијмәтли шаир;
Фәрагијлә гылды пәришан-хатир,
Сәһајиғ галыб бош, шикәст олду хама.¹

Сабир чысмән «Молла Нәсрәддин» журналыны 1911-чи илин ијул айында тәрк етди. Ширин сон әсәрләри журналда бундан бир аз да әvvәл, март айында чап олунмуш дур. Лакин Сабир ярадычылығынын әсас руһу, күчлү ингилаби пафосу журналын сәһиғәләрини һеч ваҳт тәрк етмәмиш, бөйүк ширин әдәби мәктәбине мәнсуб олан, онун поетик ән'әнәләрини давам етдиရен сатирикләрии

¹ «Молла Нәсрәддин» журналы, 11 декабр 1911, № 44.

әсөрләриндә даим јашамыш, тәзә хүсусијәтләр, рәнкә рәнк бәдии бојалар кәсб етмишdir.

Һәлә бөյүк шаирин сағлығында «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә Сабирлә чијин-чијинә кедән, онун реалистичирирасындан гидаланан шаирләр ичәрисинде ән чо: «Мәшәди Сижимгулу» яхуд «Кефсиз» тәхәллүсу илә јазан Эли Нәэммин вә «Чүвәллағы» тәхәллүсу илә јазаң Элигулу Гәмкүсарын фәалийјәти диггәти чәлб едириди Мүәллими вә گәләм устады Сабирин вәфатындан соңра Э. Нәэмми вә Э. Гәмкүсар мүбәриз сатирик шаир кими даһа да фәаллашмыш, соңракы мүһум тарихи-сијаси на дисөләрлә әлагәдар олараг, һәр ики шаирин мөвзү даирәси дә кенишләнмишdir. Биринчи дүнија мүһарибәси вә ондан соңра баш верән феврал буржуа-демократик вә Октjabр социалист ингилаблары дөврү, харичи мұдахи ләчилләрә вә дахили әксингилибчылара гаршы гызырын мүбәризә илләри Э. Гәмкүсар вә Э. Нәэмми сатирасына зәңкин материал вермиш, онларын јарадычылығы вә дүнja-көрүшүндәки сијаси истигамәтин габарыг шәкилдә мејдана чыхмасы үчүн әлверишли шәрайт јаратмышдыр.

Сабир әдәби мәктәбинә мәнсуб олан вә бөйүк шаирлә бир ваҳтда јазыб-јарадан М. С. Ордумбади («Һәрдәмхәҗал»), Эли Рazi Шәмчизадә («Дабаны чатдаг хала»), Мәшәди Һәбиб Зејналов («Гыздырмалы»), Салман Мұмтаз («Хортданбәj») вә башга шаирләрлә јанаши, Сабирин вәфатындан соңра «Молла Нәсрәддин» сәhiфәләриндә тәзә адлар, тәзә имзалар көрүимәjә башлајыр, «Jetim чу-чә» (Эли Мәһзүн Рәhimov), «Мәһкәмә пишиji» (Чаббар Әскәрзәдә Ирәвани), «Мирзә Гошунәли» вә с. белә имзалардандыр. Онларын сечиб ишләдији мөвзуларда да, тәсвири вә ифадә үсулларында да Сабир сатирасынын гүвәтли тә'сири дујулмагадыр.

27 ran.